

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТІРЛІГІ

ZHETYSU UNIVERSITY

1972

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

«І.ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТІСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И.ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»

**«СЛОУБАЛИЗАЦИЯ, АЙМАҚШЫЛДЫҚ,
ЖАҢА СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР»**

атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции
**«СЛОУБАЛИЗАЦИЯ, РЕГИОНАЛИЗМ,
НОВЫЕ ВЫЗОВЫ»**

MATERIALS

of the international scientific and practical conference
**«SLOWBALIZATION, REGIONALISM,
AND NEW CHALLENGES»**

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**«І.ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И.ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»**

«СЛОУБАЛИЗАЦИЯ, АЙМАҚШЫЛДЫҚ, ЖАҢА СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции
«СЛОУБАЛИЗАЦИЯ, РЕГИОНАЛИЗМ, НОВЫЕ ВЫЗОВЫ»

MATERIALS

of the international scientific and practical conference
«SLOWBALIZATION, REGIONALISM, AND NEW CHALLENGES»

УДК 001.895
ББК 72
С50

Редакция алқасы: Е.А.Бурибаев (бас редактор), А.С.Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), А.С.Кайкибаева, Г.Б.Телеуев

Редакционная коллегия: Е.А.Бурибаев (главный редактор), А.С.Бахтаулова (заместитель главного редактора), А.С.Кайкибаева, Г.Б.Телеуев

Editorial colleague: Ye.A.Buribayev (editor-in-chief), A.S.Bakhtaulova (deputy of editor-in-chief), A.S.Kaikibayeva, G.B.Teleuyev

«СЛОУБАЛИЗАЦИЯ, АЙМАҚШЫЛДЫҚ, ЖАҢА СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР»
халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2024. 112 б.

С50 *Материалы международной научно-практической конференции*
«СЛОУБАЛИЗАЦИЯ, РЕГИОНАЛИЗМ, НОВЫЕ ВЫЗОВЫ» – Талдықорған, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, 2024. 112 с.

Materials of the international scientific and practical conference **«SLOWBALIZATION, REGIONALISM, AND NEW CHALLENGES»** – Taldykorgan, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, 2024. 112 p.

ISBN 978-601-216-964-5

Жинақ материалдары білім беру мен ғылым саласында инновациялық зерттеу жұмыстарымен айналысатын ғалымдарға, докторанттарға және магистранттарға арналған.

Материалы сборника предназначены ученым, докторантам и магистрантам, занимающимся инновационными исследованиями в образовании и науке.

Collection of materials is intended for scientists, Master and Doctor students, who are interested in innovative research in education and science.

УДК 001.895
ББК 72

ISBN 978-601-216-964-5

**I. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Басқарма Төрағасы – Ректоры,
заң ғылымдарының докторы, профессор Е.А. Бурибаевтың**

АЛҒЫ СӨЗІ

Құрметті әріптестер, конференция қатысушылары!

«Слоубализация, аймақшылдық, жаңа сын-тегеуріндер» атты халықаралық конференцияның ашылуына қош келдіңіздер! Бүгінгі таңда әлемде болып жатқан маңызды үдерістерге арналған бұл жиын өте өзекті және уақыт талабына сай. Ең алдымен, осы маңызды шараға қатысуға уақыт бөліп, қатысқандарыңыз үшін сіздерге шын жүректен алғысымды білдіремін.

Бүгінгі күні біз жаһандық үдерістерде елеулі өзгерістерді байқаудамыз. Әлемдік дамудың ажырамас бөлігі болған — жедел жаһандану үдерісі қазір бәсеңдеуде. Бұл құбылыс «слоубализация» деп аталады. Халықаралық интеграция қарқыны төмендеп, аймақтық мүдделер алдыңғы орынға шығып, аймақшылдық күшейе түсуде. Бұл үдеріс жаңа мүмкіндіктермен қатар, бізге күрделі сын-тегеуріндерді де қояды.

Жаһандану біртұтас әлемдік нарықтың қалыптасуына, технологиялық прогрестің жылдамдауына және халықаралық ынтымақтастықтың нығаюына ықпал етті. Алайда, ол экономикалық теңсіздік, мәдени және саяси қақтығыстар, экологиялық дағдарыстар сияқты көптеген мәселелерді де тудыруда. Слоубализация жағдайында әлем жаңа кезеңге өтуде, бұл кезеңде басымдық аймақтық және жергілікті мүдделерге берілуде.

Слоубализация протекционизмнің күшеюіне және халықаралық саудаға қауіп төндіретін сауда кедергілерінің пайда болуына әкелуі мүмкін. Әлемдік экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында сауда қатынастары мен кооперацияны дамыту үшін жаңа тәсілдерді әзірлеу маңызды.

Аймақшылдық күшейіп келеді және бұл қазіргі заманның маңызды үрдістерінің бірі болып келеді. Аймақтар дербестікке ұмтылып, экономикалық блоктар мен альянстар күшейіп келеді. Еуропалық Одақ, АСЕАН сияқты ұйымдар тек экономикалық қана емес, мықты саяси ойыншыларға айналууда. Бұл аймақтық деңгейде тығыз ынтымақтастық үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, бірақ аймақтар арасындағы бәсекелестік, сондай-ақ әлемдік саясаттағы күштердің тепе-теңдігінің өзгеруі сияқты жаңа сын-тегеуріндер де туындап отыр.

Бұл тұрғыда жаһандық тұрақтылықты сақтау және өңірлер арасындағы үйлесімді өзара іс-қимыл мәселелері негізгі сын-тегеуріндерге айналууда.

Күшейіп келе жатқан айықшылдық жағдайында мемлекеттің рөлі өзгереді. Ресурстар мен мүмкіндіктерді аймақтар арасында әділ бөлу, терең талдауды және жаңа басқару стратегияларын әзірлеуді талап ететін әлеуметтік және экономикалық поляризацияның алдын алу мәселелері бірінші орынға шығады.

Білім мен ғылым өзекті мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарады. Біздің университет, әлемдегі көптеген басқа білім беру мекемелері сияқты, өзінің білім беру және ғылыми бағдарламаларына жаңа сын-қатерлерді біріктіру үшін белсенді жұмыс жасауда. Біз білім беру арқылы осы қиындықтарды жеңе алатын көшбасшылардың жаңа буынын дайындай аламыз деп сенеміз.

Бүгінгі конференция — пікір алмасу мен идеялармен бөлісудің бірегей мүмкіндігі. Бұл жерде түрлі елдерден құрметті сарапшылар жиналды, және біздің пікірталастар осы заманғы үрдістерді тереңірек түсінуге және оларды еңсерудің жолдарын табуға көмектеседі деп сенемін.

Баршаңызға жемісті жұмыс және қызықты пікірталастар тілеймін. Бұл конференция біздің алдымызда тұрған сын-қатерлерді шешу жолындағы маңызды қадам болсын.

ӘОЖ 343.1

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚУДАЛАУДЫ ТОҚТАТУДЫҢ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ

Әбеуова А., Нұрбек Д.

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
rufat.dana@mail.ru

Бұл мақалада қылмыстық қудалаудың негіздері мен тоқтатудың негізгі аспектілері қарастырылған. Сондай-ақ қылмыстық қудалауды тоқтатуды жүзеге асыратын тергеушінің, тергеу бөлімінің бастығының, анықтау органдарының рөлін регламенттейді.

Кілт сөздер: қылмыстық қудалау, тергеуші, куә, қорғаушы, қылмыстық істі қысқарту, қылмыстық істі тоқтату.

В данной статье рассматриваются основы и основные аспекты прекращения уголовного преследования. Также регламентирует роль следователя, начальника следственного отдела, органов дознания, осуществляющих прекращение уголовного преследования.

Ключевые слова: уголовное преследование, следователь, свидетель, защитник, сокращение уголовного дела, прекращение уголовного дела.

This article discusses the basics and main aspects of ending criminal prosecution. It also regulates the role of the investigator, the head of the investigative department, and the bodies of inquiry that terminate criminal prosecution.

Keywords: criminal prosecution, investigator, witness, attorney, reduction of the criminal case, termination of the criminal case.

Кіріспе

Қылмыстық істі және қылмыстық қудалауды (сотқа дейінгі тергеп-тексеруді) тоқтату қазіргі қылмыстық процестің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл тақырыпта көптеген ғылыми зерттеулер мен жұмыстар жасалған. Қолданыстағы ҚР ҚПК (бұдан әрі – ҚПК) тек күдіктілер мен айыпталушыларға қатысты сотқа дейінгі іс жүргізу кезеңінде қылмыстық істі тоқтатуды қарастырады.

Алайда, шынайы өмірде қорғалуға құқығы бар куәларға қатысты қылмыстық істерді тоқтату қажеттілігі жиі туындайды. Қорғалуға құқығы бар куә қылмыстық процестің жаңа субъектісі болғандықтан, оған қатысты қылмыстық істі тоқтату мәселесі қылмыстық іс жүргізу құқығы саласында толық зерттелмеген. Бұл жағдай құқықтық тәжірибеде көптеген даулар мен құқық қолдануда біркелкіліктің болмауына алып келеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында талдау, синтездеу және салыстырмалы-құқықтық талдау әдістері қолданылды. Мысалы, ҚР ҚПК-нің 78-бабының 5-тармағына сәйкес, «егер адам қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызда немесе хабарламада оны құқық бұзушы ретінде көрсетсе немесе қылмыстық процеске қатысушы куә оған қарсы айғақ берсе, бірақ бұл адамға қатысты процестік ұстап алу қолданылмаса немесе оны күдікті деп тану туралы қаулы қабылданбаса, ол қорғалуға құқығы бар куә мәртебесіне ие болады». Осы норманың мағынасына сәйкес, қорғалуға құқығы бар куә үшін тергеуші міндетті түрде тиісті қаулы шығаруы қажет.

Мұндай қаулы қабылданған соң, бұл тұлға тек куә болып есептелмейді, ол күдікті куә ретінде қарастырылады, себебі іс бойынша қарапайым куәні жауапқа тарту үшін арнайы қаулы қажет емес [1, 77]. Сонымен қатар, ерекше мәртебесі бар куә үшін шығарылған қаулы оның құқықтары мен міндеттерінің қарапайым куәнікінен өзгеше екенін көрсетеді. Тергеуші қаулы қабылдағаннан кейін ғана тұлғаға арнайы құқықтар, міндеттер,

жауапкершілік және иммунитет беріледі. Атап айтқанда, мұндай куәгер айғақтар беруден бас тартқаны немесе жалған айғақ бергені үшін жауапқа тартылмайды. Оның басты және негізгі құқығы – қылмыстық іс аясында адвокат-қорғаушыны шақыру және жауап алу кезінде қорғаушының қатысуымен болу.

Негізгі бөлім

Бұрын қылмыс туралы арыздар мен хабарларды қарау барысында тергеуші немесе анықтаушыға қылмысты кім жасағанын және қылмыстық әрекеттердің бар-жоғын анықтауға уақыт берілетін еді (184-бап). Осыған сәйкес арыз немесе хабар түскен күннен бастап үш тәулікке дейін уақыт бөлінетін. Қажет болған жағдайда қосымша мәліметтер жинау, құжаттарды немесе өзге материалдарды талап ету, тексеру, маңызды нәрселер мен құжаттарды алу, сараптама жүргізу үшін бұл мерзімді анықтау органының немесе тергеу бөлімінің бастығы он тәулікке дейін, ал ерекше жағдайларда – екі айға дейін ұзартуы мүмкін. Бұл кезең және жүргізілетін әрекеттер сотқа дейінгі тергеп-тексеру деп аталады. Шын мәнінде, бұл кішігірім жедел тергеу әрекеттері болды.

Егер тергеуші немесе анықтаушы қажетті ақпарат алған жағдайда, қылмыстық іс қозғау туралы қаулы шығарып, күдікті ретінде танылған тұлғаның әрекетін ҚР ҚК-нің тиісті бабы бойынша саралайтын. Ал егер оқиғаға қатысы бар тұлға анықталмаған болса, қылмыстық іс қозғаудан бас тарту туралы қаулы шығарылатын. Қазақстанда жыл сайын осындай бас тарту материалдары он мыңдап, кейде жүз мыңдап жиналатын. Жаңа ҚПК қабылдануына байланысты және қылмыстық іс қозғау институты жойылғандықтан, қылмыстық іс қозғаудан бас тарту нормасы да жойылды. Енді барлық арыздар мен хабарламалар сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімінде (СДТБТ) тіркеліп, олар автоматты түрде қылмыстық іс болып саналады.

Қылмыстық процеске қатыспайтын адамдар ҚПК-де көрсетілген негіздер бойынша өздерін күдікті, жәбірленуші, жекеше айыптаушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер немесе олардың заңды өкілдері және өкілдері ретінде тануды талап ете алады. Арыз беруші өтінішін қанағаттандырудан бас тартылған жағдайда, немесе оның қаралуы кейінге қалдырылса, тиісті қаулының көшірмесін алғаннан кейін бес тәулік ішінде прокурорға немесе сотқа шағымдануға құқылы. Егер қаулының көшірмесі он тәулік ішінде алынбаса, арыз беруші бұл әрекетсіздікке сотқа шағымдана алады немесе өзін процестің қатысушысы ретінде тануды прокурордан талап етуге құқылы (ҚПК 109-бабының 1, 2-бөліктері).

Қорғалуға құқығы бар куә өз қалауы бойынша адвокатты немесе бірнеше адвокатты таңдап, қорғаушының құқықтарын пайдалана отырып, өз өкілеттіктерін кеңейте алады. Заң шығарушының ҚПК-нің 78-бабын бөліктерге бөлгені орынды, себебі қарапайым куәнің құқықтары мен міндеттері қорғалуға құқығы бар куәнің құқықтары мен міндеттерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Мысалы, қорғалуға құқығы бар куә қылмыстық процеске қатысушы лауазымды тұлғаның сұрақтарына шынайы жауап беруге міндетті емес, ал қарапайым куә міндетті (ҚПК 78-бабының 4-бөлігінің 2-тармағы).

Қарапайым куә мен қорғалуға құқығы бар куә қылмыстық процесте дербес субъектілер болып табылады. Қарапайым куәнің қылмыстық іс бойынша дербес процессуалдық мүддесі жоқ, ал қорғалуға құқығы бар куәде мұндай мүдде бар, атап айтқанда, қылмыстық жауапкершілікке тартылмау және істі объективті тергеуге мүдделі болмау. Сондықтан қорғалуға құқығы бар куәге жалған айғақтар бергені немесе айғақтар беруден бас тартқаны үшін жауапкершілік жүктелмейді. ҚПК-нің 78-бабының 8-бөлігінің ережелері қорғалуға құқығы бар куәге қолданылмайды.

ҚПК-ге сәйкес, қорғалуға құқығы бар куәнің бюджет есебінен қорғаушы шақыруға құқығы жоқ. Ол өзі таңдаған адвокатпен келісім жасауға немесе үшінші тұлғалар арқылы қорғаушыны шақыруға міндетті (ҚПК 78-бабының 6-бөлігі, 6-тармақ). Егер қорғалуға құқығы бар куә материалдық қиындықтар немесе басқа себептерге байланысты адвокат жалдай алмаса, ал қылмыстық қудалау органы оны бюджет есебінен қорғаушымен қамтамасыз етуге міндетті болмаса, онда мұндай мәртебенің мәні жоғалады.

Қорғалуға құқығы бар куәнің іс жүргізу мәртебесі ерекше болғандықтан, оның айғақтары ҚПК-нің 112-бабының 3-бөлігінде көрсетілген қарапайым куәға қатысты нормаларға сәйкес дәлелдемелер ретінде қаралмайды.

Егер адам нақты іс-әрекет жасады деп күдікті ретінде танылса, ол қылмыстық іс бойынша ҚПК-нің 78-бабының 6-бөлігінде көзделгендей, барлық құқықтары мен міндеттеріне сәйкес қорғалуға құқығы бар куә мәртебесіне ие болады, өйткені онда көзделген құқықтар қарапайым куәнің құқықтарына сәйкес келеді (ҚПК-нің 78-бабының 3-бөлігі).

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру нәтижесінде, егер қылмыстық қудалау органы адамның іс-әрекетке қатыстылығы туралы дәлелдер жинай алмаса немесе орын алған оқиға қылмыстық сипатқа ие болмаса, тергеуші қылмыстық істі тоқтатуы тиіс деген заң талап етіледі [2, 38]. Осыған орай, тергеуші Қылмыстық-процестік кодекстің қандай нормаларына сәйкес қылмыстық істі тоқтату керектігі және қандай қаулы қабылдауы қажет деген сұрақтар туындайды.

Қылмыстық процесте іс тоқтатудың материалдық-құқықтық негіздері бар, және бұл негіздер қылмыстық істі тоқтату туралы шешім қабылдауға жатады. Қылмыстық істі тоқтату қылмыстық қудалауды да автоматты түрде тоқтатуға әкеледі. Материалдық-құқықтық негіздермен қатар, процестік негіздер де бар, бірақ бұл мақалада қарастырылған жағдайға олар қолданылмайды.

Қылмыстық істі қысқарту тек заңда көрсетілген негіздерге сүйене отырып жүзеге асырылады. Бұл негіздер ақтайтын және ақтамайтын болып екіге бөлінеді. Ақтайтын негіздер бойынша іс қысқартылған адам кінәсіз деп танылады, оған келген зиян өтеледі және оның конституциялық құқықтары қорғалады. Ақтамайтын негіздер бойынша қылмыстық жауаптылықтан босату қылмыс оқиғасы мен қылмыс құрамының болуына қарамастан жүзеге асырылады. Бұл заңдық құрылымдар күдіктілер мен айыпталушыларға қолданылады, алайда қорғалуға құқығы бар куәларға бұл ережелер қолданылмайды.

Егер қылмыстық қудалау органы қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасы жоқ немесе орын алған әрекет қылмыстық жазаланатын қылмыс болып табылмайды деп шешсе, ол қылмыстық істі тоқтатуға міндетті. Мұндай жағдайда "әрекет болмаған соң – ештеңе де болмаған" деген қағида қолданылады.

Іс жүзінде бұдан да күрделі жағдайлар кездеседі. Мысалы, автордың тәжірибесінде тергеуші бірнеше адамға қатысты қылмыстық істі тергеп, оларды қорғалуға құқығы бар куәлар ретінде емес, қарапайым куәлар ретінде жауап алған жағдайлар кездескен. Бұл куәлар іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында куә ретінде қалып отырды [4, 45].

Мысалы, бір жауапкершілігі шектеулі серіктестік (ЖШС) басшысының өтініші бойынша жүргізілген тергеу барысында, өтініш беруші құрылыс объектісіндегі бюджет қаржысын ұрлауға қатысты лауазымды тұлғаларды айыптаған. Алты айға созылған тергеу нәтижесінде бұл факт расталмады, және тергеуші "ЖШС құрылтайшылары мен қызметкерлерінің әрекеттерінде ҚР ҚК 189-бабына сәйкес қылмыс құрамы болмауына байланысты қылмыстық істі тоқтату" туралы қаулы қабылдады. Бұл шешім куәлар мен олардың адвокаттарының қарсылығын туғызды, себебі "құрылтайшы" және "қызметкер" деген ұғымдар қылмыстық істе процессуалдық тұлға болып саналмайды.

Тағы бір маңызды мәселе – істі аяқтайтын құжаттың қалай аталуы керек. ҚПК-нің 35-бабына сәйкес, тергеуші "қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы" қабылдауы тиіс. Алайда, ҚПК-нің 36-тарауы мен 288-бабының мазмұнына сәйкес, бұл құжат "сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату туралы қаулы" деп аталуы керек.

Сонымен қатар, жаңа ҚПК-нің "Сотқа дейінгі тергеп-тексеру" ұғымы "алдын ала тергеу" терминінің қолданысын тоқтатты. Бұл ұғым жаңа кодекстің кейбір баптарында кездескенімен, ҚПК-нің 7-бабындағы терминдер тізімінде жоқ.

Екі атаудың арасындағы айырмашылықты түсіну маңызды. Егер қылмыстық іс тоқтатылса, ол толықтай аяқталады. Ал егер сотқа дейінгі тергеп-тексеру тоқтатылса, қылмыстық іс жалғасуы мүмкін. Қылмыстық істі толықмен тоқтату үшін ҚПК-де бір ғана ұғымды – "қылмыстық істі тоқтату" деген терминді қолдану қажет деп санаймын.

Қорғалуға құқығы бар куә куәлік беруден бас тартқаны немесе жалған куәлік бергені үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды, өйткені оның айғақтары объективті деп саналмайды және айыптау немесе үкімнің негізіне алынбайды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қылмыстық істі тоқтату – қылмыстық іс жүргізуші органның заңда көрсетілген негіздерге сүйене отырып, күдіктіні немесе айыпталушыны қылмыстық жауаптылықтан босатуға мүмкіндік беретін және сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату нысандарының бірі болып табылатын шешімі. Бұл шешім субъектінің әрекетінің қылмыстылығы мен жазаланушылығын болдырмайтын мән-жайлар негізінде қабылданады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді (қылмыстық қудалауды) тоқтату – бұл күдікті немесе айыпталушы ретінде тұлғаны іздеуді жалғастыру мүмкін болмайтын, қылмыстық-процестік заңда көрсетілген себептерге байланысты қабылданатын шешім. Дегенмен, қылмыстық қудалауды тоқтату әрдайым істің толық тоқтатылуына әкелмейді. Мысалы, егер күдіктінің әрекетке қатысы жоқ екені анықталса, қылмыстық қудалау осы тұлғаға қатысты тоқтатылады, бірақ қылмыс жасаған басқа адамды анықтау мақсатында тергеп-тексеру жалғаса береді. Мұндай жағдайда қылмыстық қудалауды тоқтату жеке сипатқа ие болып, іс белгілі бір тұлғаға немесе тұлғалар тобына қатысты ғана тоқтатылады.

Қылмыстық іс тоқтатылған кезде, іс бойынша барлық тергеу әрекеттері толығымен аяқталып, одан әрі іс жүргізу тоқтатылады, яғни сотқа дейінгі тергеп-тексерудің толық аяқталуына әкеледі.

Автор тәжірибесінде ҚР ҚПК-нің 35-бабының 2-бөлігіне сәйкес тергеушінің екі куәгерге қатысты сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтатқан жағдайы кездескен. Бұл нормаға сәйкес, егер қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасы немесе қылмыстық құрам дәлелденбесе, барлық мүмкін дәлелдер жиналса да, қылмыстық іс тоқтатылуы тиіс. Тергеуші куәгерлердің әрекеттерінде ұрлықтың дәлелденбеуіне байланысты істі қысқарту туралы қаулы шығарған. Бұл іс бойынша күдікті ретінде қаралған үшінші тұлғаға қатысты қылмыстық іс сотқа жіберілді.

Тергеуші шығарған іс жүргізу құжатының атауы мен мазмұны дұрыс емес. Өйткені, қылмыстық іс ішінара да, жартылай да тоқтатылуы мүмкін емес. Қылмыстық іс-бұл «қылмыстық қудалау органы және (немесе) сот бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық бойынша жүргізетін оқшауланған іс жүргізу» (ҚПК-нің 7-бабының 27-тармағы). Осы заңды анықтамадан басқа, оны басқаша анықтауға болады. Нақты тергеуші немесе анықтаушы белгілі бір уақыт ішінде (сотқа дейінгі тергеп-тексеру) жасаған қылмыстық істен кейін СДТБТ-де тіркелуге жататын материалдар (түпнұсқада немесе көшірмеде) жеке іс жүргізуге бөлінуі мүмкін. Бөлінген материалға тиісті нөмір берілгенде, ол жаңа қылмыстық іс болады. Қылмыстық іс сотқа жіберіліп, сот қарауға қабылданғаннан кейін қылмыстық іске басқа нөмір (сот) беріледі [7, 159].

Қылмыстық істі қарау барысында сот кейбір тұлғаларға қатысты материалдарды бөліп шығару туралы қаулы қабылдай алады, және бұл материалдар прокурорға жіберіледі. Осылайша, бөлінген материалдарды сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізіліміне тіркеу қажет деп санаймын.

Мысалы, егер тергеуші қорғалуға құқығы бар куәге қатысты қылмыстық қудалауды тоқтатып, бірақ басқа күдіктіге қатысты істі аяқтап, прокурорға жіберсе, прокурор тергеушінің қорғалуға құқығы бар куәні босату туралы шешімімен келіспесе, ол осы қаулының күшін жоюы тиіс.

Қылмыстық істі немесе сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату адамды оңалту немесе оны оңалтпау түріндегі құқықтық салдарға әкелуі мүмкін. Ақтау мәселесі ҚПК-нің 4-тарауымен реттеледі, және қылмыстық іс немесе қылмыстық қудалау заңсыз басталған жағдайда, адам ақталуға жатады.

Ақтау мәселесі ҚПК-нің 4-тарауымен реттеледі (ақтау. қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерімен келтірілген зиянды өтеу). Осы тараудың мәні

мен мақсаты өзіне қатысты қылмыстық іс заңсыз басталған және ол іс бойынша күдікті немесе айыпталушы ретінде тартылған, не заңсыз сотталған адам болса, онда мұндай адамға қатысты қылмыстық іс немесе қылмыстық қудалау, не ақтау тоқтатылған жағдайда, ол ақталуға жатады [8,105].

Қорытынды

Сонымен, егер қылмыстық іс тоқтатылса немесе қылмыстық қудалау (сотқа дейінгі тергеп-тексеру) тоқтатылса, ҚПК-нің 4-тарауының ережесі қорғалуға құқығы бар куәға қатысы болады ма?

Осы тарау нормаларының тура мазмұнын негізге ала отырып, қылмыстық процесті жүргізуші орган оларға қатысты қылмыстық істі қысқарту туралы қаулы шығарған, не егер олар ақталса (ҚПК-нің 37-бабының 1-бөлігі), күдіктілерге, айыпталушыларға, сотталушыларға және сотталғандарға ғана ақтау құқығы берілгендігі анықталады.

Дегенмен, кейде қорғалуға құқығы бар куәлар қорлауға, қудалауға, шектеулерге және кедергілерге, оның ішінде БАҚ арқылы қылмыстық істе күдіктінің немесе айыпталушының процестік мәртебесін алған адамдардан кем болмайды.

ҚПК-нің 78, 223 және 271-баптарының 6-бөлігіне сәйкес қорғалуға құқығы бар куә де куәландырудан және сараптамадан өтуі мүмкін, бұл өз кезегінде мәжбүрлеу нысаны болып табылады. Қалай болғанда да, ол мұны жақсы ниетпен жасамайды.

ҚПК - нің 35-бабының 1-бөлігі, 78-бабының 6-бөлігі, 288-бабы тиісті нормалармен толықтырылуы немесе оларға қатысты қылмыстық іс немесе сотқа дейінгі қудалау тоқтатылған, қорғалуға құқығы бар куәларға күдіктілерге немесе айыпталушыларға қатысты ережелер қолданылуы не тоқтатудың жаңа негіздері - адамның орын алған қылмысқа немесе оны жасауға қатысы болмауы тиіс деп санаймын.

Теория мен практика үшін күдіктіге қатысты қылмыстық істі тоқтату мәселесі де өзекті болып есептеледі.

Жаңа ҚПК-нің 64-бабының 1-бөлігінің ережелеріне сәйкес Кодекстің бабының аталған бөлігінің төрт тармағының біріне сәйкес келетін адам күдікті болады. Сонымен, жаңа ҚПК бабының осы мазмұны 1997 ж. ҚР ҚПК 68-б. ұқсас мазмұнынан ерекшеленеді.

Демек, ақылға қонымды мерзім осы шектерде болады. Мұндай күдіктіге қатысты сотқа дейінгі тергеу барысында тергеуші оның әрекетін өзі жасаған деп болжанған бап бойынша саралау туралы қаулы шығаруға мүмкіндік беретін жеткілікті дәлелдемелер жинамады. Іс-әрекеті ҚР ҚК-нің тиісті бабы бойынша оның іс-әрекетін саралау туралы қаулы шығару арқылы ресми түрде сараланбаған күдіктіге қатысты қылмыстық істі қысқартудың басқа да негіздерін ҚПК-нің 35-бабында көзделмейді [9, 153].

Менің ойымша, күдікті ҚР ҚК-нің тиісті біліктілік белгілері бар бабына сілтеме жасай отырып, іс-әрекетке біліктілік берілмеген, бұл толықтай күдікті ретінде танылмайды (нақты күдікті емес). Тергеуші күдіктіге әрекетті саралау туралы қаулы шығарғанға дейін ол осындай жағдайда болады. Осылайша, жартылай жетілген және қорғалуға құқығы бар куәнің қылмыстық ісіндегі іс жүргізу жағдайы өте жақын.

Алайда, бұл қаншалықты дұрыс және Қылмыстық-процестік кодексінің ережелеріне сәйкес келеді? Қылмыстық қудалау органы адамды қылмыстық іс бойынша күдікті деп таныған тиісті қаулы шығарғандықтан, кодекстің барлық қисынына сүйене отырып, ол қылмыстық қудалауды тоқтату немесе қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы шығаруы керек. Дәл осындай қаулы шығарылғаннан кейін нақты іс-әрекет жасады деп күдік келтірілген адамнан кез келген күдік толық алынып тасталады, яғни ол толық көлемде ақталады [10, 153].

Өзінің практикалық қызметінде тергеуші өзінің қаулысымен адамды күдікті деп тану туралы бұрын шығарған қаулының күшін жойған, оның әрекетін ол ҚР ҚК-нің тиісті бабы бойынша сараламаған және сол арқылы оны қарапайым азамат жағдайына қайтарған жағдаймен кездесуге тура келді. Содан кейін ол куә ретінде жауап алды, ал қылмыстық оқиға болмағандықтан қылмыстық іс тоқтатылды.

Бұл мәселе кодексте нақты және біржақты реттелмегенін ескере отырып, заңды түрде бұл артық немесе кем деп санаймын [11, 104].

Қылмыстық процесті жүргізуші орган шығарған, оның ішінде қылмыстық істі немесе сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату туралы кез келген процестік акт негізді ғана емес, сондай-ақ заңды да болуға тиіс. Бұл талап ҚПК-де де, ҚР Конституциясында да бар. Оның заңдылығына күмән келтіруге жол берілмейді және мұндай актінің күші жойылуы керек. Мұны прокурор қылмыстық істі тергеудің ғана емес, оның тоқтатылуының заңдылығын жоғары қадағалайтын адам ретінде бақылауы керек.

Қорғалу құқығымен куәға қатысты қылмыстық істі немесе сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату туралы процестік актіні шығарудың дұрыстығы, негізділігі және заңдылығы практикалық маңызы бар.

Осы бапта көтерілген мәселелерді нақты шешу және құқық қорғаушылар мен азаматтардың Кодекстің ережелерін біржақты түсінуі мақсатында заң шығарушы оларды ойластырып, ҚПК-не тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізуі керек деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Цимбал В. Н. Возможности использования программы «След-ЛЦ» в проведении следственных действий (на примере осмотра места происшествия) // Вестн. КРУ МВД России. – 2017. – № 4. – С. 77–80
2. Кусаинов Ш. Личность обвиняемого как субъект уголовно-процессуальных отношений. Караганда. 2013. 38-42 бб.
3. Қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы арызды, хабарды немесе баянатты қабылдау және тіркеу, сондай-ақ Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімін жүргізу қағидаларын бекіту туралы нормативтік құқықтық акт <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V14W0009744>
4. Еркенов С.Е., Султанов С. Тергеу әрекеттерінің тактикасы. Қостанай.2010. 45-46 бб.
5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
7. Кенжебекова Э.П. Қылмыстық іс қозғау сатысындағы дәлелдеу мәселелері. Астана, 2012. 78 б.
8. Ратинов А. Р. Психологические основы расследования преступлений. М. 2007.– 105 с.
9. Масленникова Л.Н. Публичное и диспозитивное начала в уголовном судопроизводстве России: Дисс... докт. юрид. наук. - М., 2000. С. 382.
10. Кан А.Г., Шалкарова И.А. Некоторые аспекты понятийно-категориального аппарата в уголовном, уголовно-процессуальном и оперативно-розыском законодательстве Республики Казахстан // Вестник КазНУ. Сер. юридическая. - 2017. - №3. - С.153-157
11. Каримова А.Д. Субъекты и объекты оперативно-розыскной деятельности в Республике Казахстан // Вестник КазНУ. Сер. юридическая. - 2017. - №2. - С.104-112

ӘОЖ 342.71

ҚОҒАМДЫҚ ТӘРТІП САЛАСЫНДАҒЫ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Әлекбаева М.М.

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
malekbaeva@list.ru

Мақалада Азаматтардың қадір-қасиеті мен басқа құқықтарын, меншіктің барлық нысандарын қорғау, қоғамдық орындарда тыныштықты қамтамасыз ету, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың, адамдардың өзара араласуының қалыпты қызметіне жағдай тудыру, адамның жеке басына тиіспеушілікті қамтамасыз ету мақсатында, арнайы нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастар жүйесі туралы айтылған.

Кілт сөздер: қоғамдық тәртіп, билік, мемлекеттік орган, кодификация, әмбебап.

В статье речь идет о системе общественных отношений, регулируемых специальными нормами, в целях защиты достоинства и других прав граждан, всех форм собственности, обеспечения тишины в общественных местах, создания условий для нормальной деятельности государственных и общественных организаций, взаимодействия людей, обеспечения неприкосновенности личности.

Ключевые слова: общественный порядок, власть, государственный орган, кодификация, универсальный.

The article deals with a system of public relations regulated by special norms in order to protect the dignity and other rights of citizens, all forms of ownership, ensure silence in public places, create conditions for the normal activities of state and public organizations, human interaction, and ensure the inviolability of the individual.

Keywords: public order, government, state body, codification, universal.

Кіріспе

Адам құқықтары – ең маңызды құндылық, ал оларды қорғау және қамтамасыз ету мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта азаматтардың қоғамдық тәртіпке байланысты, яғни олардың қоғамнан тыс қарым-қатынас саласындағы құқықтарын қамтамасыз ету мәселесі ерекше өзектілікке ие. Азаматтардың қоғамдық тәртіп саласындағы құқықтық жағдайын зерттеу ғылым мен заңнама тұрғысынан қоғамдық тәртіп ұғымын тереңірек талдауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің нормативтік базасы ішкі істер органдарының қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған қызметі аясында халыққа көмек көрсету жөніндегі қоғамдық қатынастарды реттейтін Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасының ережелеріне негізделген. Ал зерттеудің әдіснамалық негізін ғылыми танымның жалпы диалектикалық әдісі, сондай-ақ логикалық дедукция, танымдық әдістер, салыстыру, талдау, жалпылау және сипаттау әдістері құрайды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Азаматтардың қоғамдық тәртіпті сақтауға және қорғауға қатысуын реттейтін заңнама келесідей сипатқа ие:

1. Нормативтік құқықтық актілердің иерархиясын ескере отырып, қарастырылып отырған мемлекеттерде жүйе ұқсас түрде құрылған: конституциялық негізгі нормалар, ведомстволық актілер және аймақтық немесе жергілікті (муниципалдық) нормативтік құқықтық актілер.

2. Заңнаманың мазмұны да ұқсас: бұл ретте құқықтық реттеудің арнайы заңдарына тоқталуға болады, онда халықтың құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысу принциптері мен формалары, сондай-ақ осы азаматтардың құқықтық мәртебесі айқындалады. Аймақтық және жергілікті деңгейде құқықтық реттеу аясында аталған қызметтің жекелеген аспектілерін нақтылау жүргізіледі.

3. Жалпы алғанда, ішкі істер органдарының құқық бұзушылықтардың алдын алу және азаматтардың қоғамдық тәртіпті қорғауға қатысу нысандары бойынша халықпен өзара іс-қимыл тәртібі жеткілікті түрде бекітілген. Қазақстан Республикасында қоғамдық тәртіпті қорғауға азаматтардың қатысуы туралы заңнаманы жетілдіру мақсатында азаматтармен өзара іс-қимыл тетігін дамытуға ұсыныстар жасалды.

Қоғам әрқашан тәртіпке негізделіп, сол арқылы қалыптасып, өмір сүреді. Егер тәртіп болмаса, қоғам күйрейді, оның болашағы болмайды. Адамзат бұл жағдайды ежелден түсініп, тәртіп орнату жолдарын іздеген. Алайда, қоғамдық тәртіпті бұзуға бейім азаматтар да кездеседі, бұл құқық бұзушылықтардың пайда болуына әкеледі. Құқық бұзушылық – қоғамдағы күрделі мәселе және адамзат өмір сүруі барысында әрдайым кездеседі, бұл объективті құбылыс. Мемлекет қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, құқық бұзушылықтармен күресуге міндетті. Қоғамдық тәртіпті сақтау мақсатында мемлекет адамның кейбір құқықтарын оларды қолдану қоғамдық тәртіпті бұзуға нақты қауіп төндірген жағдайда шектей алады.

Халықаралық құқықта қоғамдық тәртіпті қорғау бірінші кезектегі маңызды мәселе ретінде қарастырылады. Мемлекет қауіпті жағдайларға жауап ретінде адам құқықтарын қорғау бойынша өз міндеттемелерінен уақытша шегіністерге бара алады, бірақ бұл шегіністер қажеттілік пен пропорционалдылық принциптеріне сәйкес сот бақылауынан өтуі мүмкін.

Мемлекет қоғамдық тәртіпті кез келген заңды жолмен сақтауға жауапты. Бұл заңды жол мемлекет тіпті тәртіпсіздік немесе жанжал жағдайында да адам құқықтарына байланысты халықаралық құжаттармен берілген негізгі кепілдіктерді сақтау керек дегенді білдіреді.

Адам құқықтары тұжырымдамасы екі негізгі құндылыққа негізделеді: адамның қадір-қасиеті және теңдік. Адам құқықтарын адамның қадір-қасиетін сақтауға қажетті негізгі нормалар ретінде қарастыруға болады, ал олардың әмбебаптығы барлық адамдардың теңдігінен туындайды.

Бұл екі құндылықтан өзге де маңызды құндылықтар туындайды, олар адамдар мен қоғамның бірге өмір сүру жолдарын айқындайды. Мысалы, бостандық адамның еркіндігін көрсетеді, өйткені біреуді өз еркіне қарсы әрекет жасауға мәжбүрлеу адамның қадір-қасиетін төмендетеді. Басқаларға құрмет көрсету – олардың даралығы мен адамдық қадір-қасиетін мойындау. Кемсітушілікке жол бермеу – адамдардың теңдігіне негізделген. Толеранттылық – айырмашылықтарды құрметтеу, ал теңдік біркелкілік емес. Әділдік – барлық адамдарға тең көзқарас. Жауапкершілік – адамның өз әрекеттері үшін жауапкершілігін сезінуі және басқа адамдардың құқықтарын құрметтеуі.

«Қоғамдық тәртіп» нақты анықтамасы жоқ ұғым болып табылады, бірақ ол жеке адамдарға қоғамда бірге өмір сүру үшін қажетті еркіндік, қауіпсіздік және тыныштықтың заңды және физикалық кепілдіктерін қамтиды. Мемлекет қоғамдық қауіпсіздікті қорғауға жауапты, бірақ бұл міндеттерді орындау барысында үкіметтер адам құқықтарының белгілі бір негізгі қағидаттарын құрметтеуі тиіс.

Қоғамдық тәртіпті реттейтін негізгі ережелер көптеген халықаралық шарттарда кодификацияланған. Әр қоғам құқықтық тәртіпті өз халқының мақсаттары, елдің саяси таңдауы және материалдық мүмкіндіктеріне сәйкес анықтайды.

Қоғамдық тәртіп адамдардың мінез-құлқын тәртіпке келтіріп, әлеуметтік ұйымдардың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Ол әрқашан қоғамдық қатынастармен анықталады және соларды қорғауға қызмет етеді. Қоғамдық тәртіптің саналы тәртіп, пайдакүнемдік және мәжбүрлі тәртіп сияқты түрлері бар. Саналы тәртіп адамға мінез-құлық нормаларын терең сезініп, ұстануды талап етеді. Қоғамдық тәртіп адамдардың жеке

мүдделері мен олардың орындайтын мінез-құлық нормаларының үйлесімділігімен айқындалады. Егер бұл нормалар адамның ішкі қажеттілігіне айналмаса, мінез-құлықтағы ауытқулар орын алуы мүмкін.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңдардың міндеті – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, қоғамдық тәртіпті, қауіпсіздікті және басқа да заңды мүдделерді қорғау, сондай-ақ құқық бұзушылықтардың алдын алу. Қоғамдық тәртіпті бұзатын әкімшілік құқық бұзушылықтар ҚР ӘҚБтК-нің 25-тарауында, оның ішінде 434-бапта қарастырылған. Бұл бап қоғамдық тәртіпті бұзу әрекеттері үшін әкімшілік жауапкершілікті көздейді, мысалы ұсақ бұзақылық, қоғамдық орындарда тәртіп бұзу және заңды талаптарға бағынбау.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының қазіргі даму кезеңінде қоғамдық тәртіп пен адамгершілікке қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтарға қарсы күрестің басты құралдарының бірі — мемлекеттік органдардың құқықтық сапаны арттыруға бағытталған жағдайларды ұйымдастыруы және қамтамасыз етуі болып табылады. Бұл жағдайлар мемлекет қабылдаған заңдардың барлық жерде ерікті түрде орындалуы мен сақталуын қамтамасыз етеді.

Адамның басымдығы мен оны мемлекеттің ең жоғары құндылығы ретінде танитын Конституциялық идеяларды қамтитын әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті көздейтін әкімшілік заңнама, ең алдымен, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 28-бабына сәйкес, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау функциясын жүзеге асырады. Бұл ретте құқық бұзушылық субъектілері жеке және заңды тұлғалар болуы мүмкін.

Қазіргі жүйелік және құрылымдық реформалар жағдайында азаматтық қоғамның қалыптасуы және құқықтық мемлекет құру кезеңінде құқықтың жаңа рөлі туралы, сондай-ақ қазіргі қазақстандық азаматтың моральдық-адамгершілік бейнесі мен құқықтық мәдениетінің маңызын көрсететін заңнаманы жетілдіру және дамыту мәселесі туындайды. Бұл түпкі нәтижесінде заң шығарушының жалпы құқықтық мәдениетіне айналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық кодексі 2014.07.05. (24.01.2024 ж. өзгерістер мен толықтырулармен) // www.zakon.kz
2. С.В.Полянина. Юридическая конфликтология — новое направление в науке. // Государство и право. 1994, №4
3. Татарян В.Г. Административное право Республики Казахстан: Учебное пособие. — Караганда: ТО Ин-кварта, 1994. – 106-108 б.
4. Ибрагимов Х. Ю. Правоохранительные органы. Учебное методическое пособие. - Алматы, 2008. – 325 б.

ӘОЖ 349.412.3

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕР РЕСУРСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ
РЕТТЕУ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА
(СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫНДА)**

Бекежанов Д.Н., Телеуев Г.Б.

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

bek_dauren@mail.ru

Қазақстан Республикасында жер ресурстарын құқықтық тетіктер, ұзақ мерзімді перспективада тұрақтылықты, әлеуметтік әділеттілікті және экономикалық дамуды қамтамасыз ету үшін өңірлік ерекшеліктері, Солтүстік Қазақстанның жер қатынастарының тұрақты дамуын қамтамасыз ету мәселелері қарастырылды.

Кілт сөздер: *Жер ресурстары, табиғат ресурстары, ауыл шаруашылық жерлері, жер қатынастары.*

Рассмотрены правовые механизмы использования земельных ресурсов в Республике Казахстан, региональные особенности для обеспечения стабильности, социальной справедливости и экономического развития в долгосрочной перспективе, вопросы обеспечения устойчивого развития земельных отношений Северного Казахстана.

Ключевые слова. *Земельные ресурсы, природные ресурсы, сельскохозяйственные угодья, земельные отношения.*

The legal mechanisms for the use of land resources in the Republic of Kazakhstan, regional peculiarities for ensuring stability, social justice and economic development in the long term, issues of ensuring the sustainable development of land relations in Northern Kazakhstan are considered.

Keywords. *Land resources, natural resources, agricultural lands, land relations.*

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (BR24993047)

Қазақстан тарихының әртүрлі кезеңдеріндегі жерді жалға алу орны мен рөлін зерттеу оның мәнін, экономикалық және қоғамдық даму үшін маңыздылығын білуге, заң нормаларының даму заңдылықтары мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ әдет-ғұрып құқығының тарихи ескерткіштері жер үшін жалға берудің қалыптасуының өзіндік ерекшелігі мен өзіндік ерекшелігін куәландырады[1,67].

Қазақстан аумағындағы жерді жалға алуды зерттеуді Тарихи алғышарттарды талдаусыз жүргізу мүмкін емес, соның негізінде оның шарттары орын алды. Жерді жалға беру заңнамасының қалыптасуы мен дамуы нарықтық жағдайға көшуге байланысты пайда болған құбылыс. Қазақстанда жер қатынастарының қалыптасу тарихы мынадай кезеңдерге бөлінеді: Қазақстан құрамына кіргенге дейінгі жер-құқықтық қатынастар Ресей, Ресей құрамындағы Қазақстанның жер қатынастары, Кеңес Одағындағы жер қатынастары егемен Қазақстанның жер қатынастары кезеңі [2,16]

Кез-келген қоғамда, өндірістік қатынастардың даму деңгейіне қарамастан, олардың бірі негізгі мәселелер-жерге меншік мәселесі. Бұл жерде Қазақстанның мәні де ерекшелік емес. Ішкі Ордадағы халық көтерілісінің негізгі себебі, оның ішінде аграрлық және жер қатынастары болғаны белгілі.

Қазақ феодалдық қоғамының өндірістік негіздерін мұқият талдау жекелеген көшпелі учаскелерді коммуналдық пайдаланудың феодалдардың жерге монополиялық меншік жағдайында және ішінде болып жатқан құбылыс екенін көрсетеді"[3,78].

Құнарлы жерді атаудың сол кездегі әдісі олардың ұстанымын растайды иелері-феодалдар деп аталатын учаскелер. Жер дауларын шешу кезінде соттар жер атаулары бір немесе басқа иеленушіге тиесілі екендігінің белгісі ретінде. Ең жақсы суару көздері бар жер учаскелері феодалдардың қолында болды.

Сонымен қатар, көптеген қарапайым көшпенділер тіпті өзен суын пайдалану кезінде жиі кедергілерге тап болды. Әлбетте, егер суармалы бұлақтары бар жайылымдар коммуналдық жерде болса меншік, мұндай рұқсатты алудың қажеті жоқ еді. Бұл тарихи фактілер Қазақстанда феодалдар жеріне жеке меншіктің болуын растайды. Әрине, сол ОДА кезеңіндегі жерге жеке меншік институты біздің қазіргі идеяларымыздан өзгеше. Меншік санаты өз мойнына алды патриархалдық-феодалдық қоғамның ерекшеліктері, сол кезеңде Қазақстан қандай болды. Осылайша осылайша, бұл көшпенділер тудырған ерекшеліктермен жерге феодалдық меншік болды қазақ қоғамының өмір салты.

Қазақстанда жеке меншік патриархалдық-феодалдық институттың болуына қарамастан жерге меншік, қоғамда жерді иеліктен шығару қатынастары болған жоқ. Бұл капиталистік қатынастардың, оның ішінде жер учаскелерін сатып алу-сату, азаматтық-құқықтық мәмілелер, соның ішінде келісімшарттар жасау қатынастарының болуына байланысты жер үшін жалдау әлі болған жоқ, мүмкін емес еді.

Демек, нақты жоқ жер нарығының қалыптасуының алғышарттары. Жер жүйесі қосылғаннан кейін ғана өзгерді. Осы кезеңдегі жер қатынастарын былайша сипаттауға болады: Біріншіден, олар қазақ халқы мен мемлекеттік әкімшілік немесе қазақ қауымдастықтары арасында империялық заңнамамен қатаң реттелген ретінде пайда болған жағдайда; екіншіден, жерді пайдалануды, таза қазақ ортасындағы жер айналымын реттеу негізінен қарапайым құқық нормаларымен жүзеге асырды. Реформалар кезеңінде жоғары баға мен құлдыққа қарамастан, шаруалардың бір бөлігі, тіпті күтушілердің қиындықтары Жер сатып алды. Тауар өндірісін дамыта отырып, жер мен бай шаруалар сатып алды. Бірақ Жер сатып алушылар арасында ең көп шаруа емес адамдар болды: болыстық старшиналар мен писари, шарап дүкендерінің иелері, полиция қызметкерлері, діни қызметкерлер, саудагерлер және т. б. бұл категория жерді алыпсатарлық үшін сатып алды (өйткені жер үнемі қымбаттады) және оны жалға беру үшін шаруаларға жалдау ақысы егіннің жартысына дейін жетті. Революцияға дейінгі кезеңде, Қазақстанда жер қатынастарының барлық жиынтығы тек жер құқықтық нормаларымен ғана емес, азаматтық заңнамамен де реттелді [4,62].

Азаматтық құқықтық нормалар қалаларда да, ауылдарда да жеке меншіктегі жерлерге қатысты қоғамдық тасымалдауды реттеді. Кезінде бұл "қазыналық" деп аталатын мемлекеттік жерлерді реттеудің құқықтық режимі жеке меншік болды. Жалпы империялық фамилияға жататын және кабинеттік меншікті жерлер патшаның жеке меншігі болып табылатын жерлер де жер нарығының объектілері болды. Дегенмен, жер нарығының тиімді дамуына мемлекеттік биліктің шаруаны жерге "байлап", оны кез-келген түрде жерден босатуды қиындатуға деген ұмтылысы кедергі болды.

Бұл крепостной жойылғанға дейін және одан кейінгі бірнеше онжылдықтар бойы стратегиялық және саяси ұстанымы негіз болды жерді иеліктен шығарудың жеңілдігі қоғамда "пролетариат жарасын" тудырады деген қорқыныш. Бірақ кейбір жағдайларда жер иелері жерге орналастырудың кемшіліктерін пайдаланып басқа тұлғаларға жалға береді [5,90].

Қалыптасу мен дамудың бастапқы кезеңінде қабылданған нормативтік құқықтық актілерді талдау нарықтық жер қатынастары және жерді жалға беру туралы заңнама туралы қорытынды жасауға болады нарықтық экономикаға көшу жағдайында мемлекет жер нарығын құруға және оны одан әрі жетілдіру. Қазақстан аумағында жүргізіліп жатқан реформалар өткен жер реформаларының негізгі тарихи қателіктерін кезең-кезеңімен қайталайды, олардың ішінде: реформа жүргізу бағдарламасының болмауы, сондай-ақ заңнамалық базаның қайшылығы мен жетілмегендігі. Жаңа жер заңнамасы жер учаскелерін жалдау шартын құқықтық реттеудегі аталған олқылықтардың орнын толтырды, бірақ оларды толығымен жоймады, бұл жалға берілетін жер қатынастарының толық жұмыс істеуіне мүмкіндік бермейді.

Нарықтық экономикаға көшу, аграрлық секторды жекешелендіру, қайталама жер нарығын құру, мемлекеттік және жеке жер ресурстарын тиімді басқару қажеттілігі олардың арасында құқықтық қайшылықтар болмай, жалға алу құқығындағы жер айналымының өркениетті негіздерін құратын тиісті құқықтық нормаларды құруды талап етті.

Меншік құрылымын оңтайландыру, жылжымайтын мүлікті басқару тәсілдерін өзгерту, жердің максималды санын экономикалық айналымға тарту мақсатында экономикалық қажеттілікке сәйкес заңнаманы жетілдіру объективті қажеттілікке айналды. Жер учаскелеріне капиталды алудың негізгі құралдарының бірі ретінде ұсынылатын болады. Жерді жалға алуды құқықтық реттеу саласындағы заңнаманы үйлестіру тәжірибесін пайдалану Қазақстан үшін де, өзі мүшесі болып табылатын жаңа интеграциялық бірлестіктер үшін де ерекше маңызға ие болып отыр.

Әрине, шетелдік құқықтық тәжірибені қазақстандық ұлттық-заңдық топыраққа механикалық және асығыс ауыстыруға жол берілмейді. Қазақстан – әлеуметтік-экономикалық, этномәдени және табиғи-географиялық ерекшеліктерімен шартталған өзінің құқықтық дәстүрлері бар [6,155]. Осыған байланысты, басқа мемлекеттермен өзара іс-қимыл және ынтымақтастық кезінде, ең алдымен, біздің мемлекетіміздің тарихи даму ерекшелігіне байланысты Қазақстанның өз мүдделерін негізге алу қажет. Сондықтан жер учаскелерін жалға беруді дамытудың дайын Батыс Еуропа бағдарламаларын қазақстандық топыраққа өте мұқият көшіру керек. Жерге орналастыру жерге орналастыру, ұлттық жер кадастрларын құру және жер мониторингі сияқты қызмет түрлері функционалдық әрекеттерді қамтиды. Осы жер ресурстарын басқару жүйесімен байланысты жер мемлекеттік функцияларды орындайтын мекемелерге қатысты меншік және басқару түрінде қоғамдық және ішкі сипатта болуы мүмкін. Мысал ретінде СҚО бойынша жер қоры-9804,3 мың.га оның ішінде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер - 7271,2 мың.га (СҚО жердің қоры 74%.) оның ішінде: егістік-4959,5 мың.га, жайылым-2001,4 мың.га елді мекендердің жерлері-1041,5 мың.га өнеркәсіп, көлік және т. б. жерлер – 66,6 мың.га ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жерлері-134,9 мың.га орман қорының жерлері - 545,2 мың.га су қорының жерлері-142,4 мың.га, қордағы жерлер – 602,5 мың.га, оның ішінде егістік жерлер-13,0 мың.га, тыңайған жерлер-34,0 мың.га, жайылымдар-364,4 мың.га. СҚО бойынша барлығы 4086 ауыл шаруашылығы құрылымдары жұмыс істейді, оның ішінде: ЖШС — 878 бірлік алаңы-5484,5 мың.га (75%) ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерден ШҚ және ФХ — 2911 бірлік, алаңы — 1658,1 мың га (23%) ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерден ӘКК — 27 бірлік, алаңы-66,3 мың.га (1%) ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерден басқа жер пайдаланушылар – 248 бірлік алаңы- 54,7 мың.га(1%) СҚО ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерден оның ішінде: ЖШС — 857 бірлік, алаңы— 5484,1 мың га (75%) — СҚО ауыл[7].

Жер пайдаланушылар арасында жерді қайта бөлудің әлеуметтік-саяси жағдайында жер ресурстарын басқару да осы ақпаратты алу үшін қажет. Барлық әкімшілік-аумақтық деңгейлердегі жер мемлекеттік басқару ресурстарын басқарудағы және жер қатынастарын экономикалық реттеудегі ақпараттық базаның маңызды факторларының бірі болып табылады-бұл ұлттық жер кадастрлары жүйесі. Бұл ретте жер кадастрының барлық құрамдас бөліктері өзекті және жағдайларға бейімделген болуға тиіс. Атап айтқанда, жерді кадастрлық бағалаудың экономикалық негізделген әдістері, жермен байланысты объектілерге салық салу ережелері және реттеудің экономикалық негізделген әдістері заңнамаға өзгерістер енгізу кезінде жермен байланысты объектілердің әртүрлі санаттарының даму орнын анықтау үшін маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тасанова Ж.Б. Жер ресурстарын басқару. Оқу құралы/. – Алматы, Альманахъ, 2019. – 104 б.
2. Хаджиев А. Х. Земельное право Республики Казахстан: Общая часть: учебное пособие / А. Х. Хаджиев. - Новое изд. - Алматы: Данекер, 2001. - 300 с.
3. Абдраимов Б., Сулейменова С., Саймова Ш. Историко-Правовой Анализ Развития И Становления Аренды За Землю В Республике Казахстан. Юридические науки. 2012. № 6 (16).
4. Стамкулов А. С. Қазақстан Республикасының жер құқығы. Жалпы бөлім: оқу құралы. - Алматы : Заң әдебиеті, 2004. - 334б
5. Джусупов А.Т. Право собственности и иные вещные права (учебное пособие). – Алматы.: Жеті жарғы, 1996. – 111 с.; Косанов Ж.Х. Право собственности и иные вещные права на землю. – Астана, 2009. – 398 с.
6. Liu J., Xiang H., Zhu S., Chen S. Spatial heterogeneity analysis of biased land resource supply policies on housing prices and innovation efficiency. Humanities and Social Sciences Communications, 2024. 11(1), 1180 p.
7. 2023 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша жер қоры бойынша ақпарат. <https://www.gov.kz/memleket/entities/sko-agro/activities/458?lang=kk>

ӘОЖ 640.4

ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІНІҢ ДАМУЫНА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРДЫҢ ӘСЕРІ

Беркінбаева Е.Е., Ермекқызы З.

Лияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
nurai2007@mail.ru

Туризмнің тұрақты даму тұжырымдамасының таралуы қонақ үй шаруашылығына айтарлықтай әсер етеді. Соған сәйкес мақалада орналастыру құралдарына қойылатын экологиялық талаптар бөлініп көрсетілді. Қонақ үй шаруашылығын экологияландырудың халықаралық, ұлттық және аймақтық тәжірибесі талданды.

Кілт сөздер: орналастыру құралдары, қонақ үйлер, экологиялық факторлар, ресурстарды үнемдейтін технологиялар, экологиялық сертификаттау.

Распространение концепции устойчивого развития туризма оказывает значительное влияние на гостиничное хозяйство. В соответствии с этим в статье выделены экологические требования к средствам размещения. Проанализирована международная, национальная и региональная практика экологизации гостиничного хозяйства.

Ключевые слова: средства размещения, гостиницы, экологические факторы, ресурсосберегающие технологии, экологическая сертификация.

The spread of the concept of sustainable development has a significant impact on the hotel industry. Environmental requirements for accommodation facilities have been singled out. The international, national and regional experience of greening the hotel industry is analyzed.

Keywords: accommodation facilities, hotels, environmental factors, resource-saving technologies, environmental certification.

«Туризмнің тұрақты дамуы» және «тұрақты туризм» ұғымдары 1995 жылы Лансароттеде өткен Тұрақты туризм жөніндегі Дүниежүзілік конференциядан кейін қолданыла бастады. Туризмнің тұрақты дамуы БҰҰ-ның Дүниежүзілік туристік ұйымы қызметінің басым бағытына айналды, туризмнің барлық құрылымдық элементтеріне, соның ішінде орналастыру құралдарын дамытуға айтарлықтай әсер етті.

Қонақ үй бизнесі бүгінде экономиканың қарқынды дамып келе жатқан және перспективалы саласы болып табылады. Табыстың тұрақтылығы, саяхатшылар санының өсуі қонақ үйлер мен отельдер санының артуына және орналастыру құралдарының жаңа түрлерінің пайда болуына әкеледі. Осыдан кейін қонақ үй шаруашылығының қоршаған ортаның деградациясына теріс үлесі де артады. Халықаралық табиғатты қорғау ұйымы жүргізген зерттеудің нәтижесінде 100-150 бөлмелі бір қонақ үй жұмыс аптасында орташа есеппен 100 жеке үй сияқты энергияны тұтынады және қалдықтар әлдеқайда көп екенін анықтады [1]. Энергияны көп тұтынудың себептерінің бірі – күніне 24 сағат, аптасына жеті күн жарықтандырудың қосылып тұратындығында болып отыр. Сонымен қатар, бос бөлмелерді, дәліздер мен қызметтік бөлмелерді жарықтандыруға және жылытуға көп энергия жұмсалады. Ұжымдық орналастыру құралдарында үйде қайта пайдаланылатын сабындар, сусабындар және басқа да гигиена және тамақтану заттары бір реттік қаптамамен бірге бірден тасталатындықтан, қатты тұрмыстық қалдықтардың көп мөлшерде пайда болу көзі болып табылады [1].

Туристерді еліктірудің маңызды шарты – қонақ үйдегі жайлылықты арттыру және көрсетілетін қызметтердің сапасын жақсарту екені белгілі. Халықаралық туристік нарықтың өсуі осы саладағы қызмет өндірушілерге жоғары талаптар қояды. Қонақ үй қызметінің зерттеулеріне сәйкес [2] табиғи ортаны сақтауға тырысатын қонақ үй болу тиімді және пайдалы бизнес түріне айналып келеді.

Қонақ үй нарығының жетекші сарапшылары тұрақтылыққа бейімділікті жақын болашақта ерекше өзекті болатын негізгі әлемдік тенденцияларға жатқызады. Қазірдің өзінде көптеген танымал қонақ үй желілерінде өздерінің экология маманы бар [3]. Экологиялық мәселелер халықаралық қонақ үй қауымдастығының (ХҚҚ) қызметінде ерекше орын алады. Оның шеңберінде ИХЕЯ Қоры (Халықаралық қонақ үй экологиялық бастамасы) құрылды, оның басты міндеті қонақ үй шаруашылығына қатысты экологиялық мәселелер бойынша ақпарат жинау және тарату болып табылады. Қор оқу құралдары мен компакт-дискілерді дайындады, туризм индустриясы үшін экология бойынша оқу семинарлары, сондай-ақ экологиялық жағдайды жақсарту мақсатында қонақ үй-мейрамхана секторы әзірлеген және пайдаланатын үздік әдістерге арналған жыл сайынғы байқаулар ұйымдастырылады. Қорға кіретін 11 ірі халықаралық қонақ үй тізбегі өткізілген іс-шаралардың нәтижесінде айтарлықтай қаражат үнемдеді. Атап айтсақ, «Интер-континенталь» соңғы 10 жылда 10 миллион фунт стерлинг үнемдеген; «Скандик отель» тізбегі бөлмелерде қайта өңдеуге және қайта пайдалануға болатын биологиялық материалдардан жасалған жиһаздар мен аксессуарларды орнатты [4].

Дамыған елдерде қоршаған әлеммен үйлесімді өмір сүрудің сапалы ойластырылған жүйесі болып табылатын экологиялық қонақ үй тұжырымдамасы қалыптасты. Бұл орналастыру құралдарын дамытуға тұжырымдамалық тұрғыдан жаңа көзқарас жүйесі, ол табиғатқа қамқорлық жасауға ғана емес, сонымен бірге өндіріс шығындарын едәуір азайтуға мүмкіндік береді. Тұжырымдама қалыптасу сатысында тұрғанына қарамастан, қазір экологиялық қонақүйдің бірқатар ерекшеліктерін атап өтуге болады.

Ең алдымен, бұл ресурстарды үнемдеудің қатаң стандарттарын және баламалы энергия көздерін кеңінен қолдануды қамтитын ресурстарды және энергияны үнемдеудің ойластырылған жүйесі. Бұл артықшылық, ең алдымен, дамыған елдердің ресурстармен жеткіліксіз қамтамасыз етілуімен және энергия үнемдеуді ынталандыруға бағытталған белсенді саясатпен байланысты. Көптеген қонақ үйлер күн энергиясын суды тікелей жылыту үшін де, электр энергиясын алу үшін де пайдаланады. Зерттеулер көрсеткендей, жаңа экологиялық жұмыс әдістерін қолдану (мысалы, күн сәулесімен суды жылыту) және қонақ үйлер мен мейрамханаларға аз инвестиция салу арқылы электр энергиясын тұтынуды 10%-тен 25%-ке, ал суды тұтынуды 30%-ке азайтуға болады [5].

«Жасыл» қонақ үйлер химиялық реагенттерді, әсіресе қатты реагенттерді тазалауда азайтуға тырысады. Тазарту және кәріз жүйелерінде кір мен қалдықтарды ыдырататын бактерияларды қолданудың озық әдістеріне басымдық беріледі. Тазартқыштарда құрамында хлор бар қосылыстар аллергияға және қоршаған ортаға теріс әсер ететіндіктен аз қолданылады. Жуғыш заттар мен кір жуғыш заттар да ең «жұмсақ» болып таңдалады, бірақ, әрине, олар «қонақ үй» тазалық класын қамтамасыз ете алады.

Сауатты утилизация негізгі басымдықтардың бірі болып табылады. Қатты қалдықтар қоршаған табиғатқа түспеуі керек, сондықтан қоқыс сұрыпталады, басылады және шығарылады. Сұйық қалдықтар арнайы контейнерлерге салынып, шығарылады немесе тазартылады. Ең озық эко қонақ үйлер су мен ауаны қалпына келтіруге болатын толық жабық жүйелерді құру әрекеттеріне қарай жылжиды, бұл ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда осындай қонақ үйлерді салуға мүмкіндік береді.

Экоотельдердің көпшілігі бірегей табиғи кешендерде – таза көлдердің, өзендердің жағасында, қорықтар мен қорғау аймақтарында орналасқан. Бұл, бір жағынан, табиғаттың тағдырына мән беретін адамдарды тартатын жерлерге байланысты. Екінші жағынан, мұндай кешен қоршаған табиғатқа аз зиян келтіреді, бұл оны таза сұлулықта сақтауға мүмкіндік береді. Кәдімгі экологиялық емес қонақ үйдің құрылысы табиғи ортаны сақтау талаптарымен шектеледі және жиі тыйым салынады.

Мұндай қонақ үйлерде тамақтануды ұйымдастыруға жоғары талаптар қойылады. Көптеген эко-қонақ үйлер органикалық стандартқа сай экологиялық таза тағамдарды қолдануға тырысады. Қарапайым жағдайда, бұл жергілікті өндірушілердің экологиялық

таза өнімдері, ал жетілдірілген түрлерінде — еуропалық немесе американдық сертификаттау ұйымдарының арнайы қатаң бақылауынан өткен өнімдер. Судың сапасы да маңызды. «Эко» идеологиясындағы нағыз қонақ үй өзі пайдаланатын судың құрамын мұқият қадағалап отыруы керек.

Мұндай қонақ үйлердің ішкі дизайнына арнайы талаптар қойылмайды, бірақ өз идеологиясына сүйене отырып, олар әдетте табиғи материалдар мен реңктермен безендіріледі. Негізгі түстер – ақ, жер түстері, жасыл, сұр, көбінесе қосымша ретінде қызыл және қызғылт сары түстер қолданылады. Төсек-орын пестицидтер мен гербицидтерді қолданбай өсірілген таза мақтаны пайдаланады. Тағы бір супер заманауи тренд – дизайнда қайта өңделген материалдарды пайдалану.

Энергияны үнемдеуге байланысты көптеген экологиялық қонақ үйлер қала тұрғындары үшін компьютер мен теледидар сияқты әдеттегі өмірлік серіктерден бас тартады. Бұл үнемдеу ғана емес, ең алдымен қонақтарды әбiгерден алшақтатып, оларды табиғат аясында бейбiт және босаңсытатын демалысқа жақындату әрекетi.

Осылайша, эко қонақ үйдiң басты ерекшелiгi – адам мен табиғаттың жақындығы идеологиясы және антропогендiк әрекеттердiң қоршаған ортаға әсерiн азайтуға бағытталған осы негiзде құрылған күрделi iс-шаралар жүйесi.

Халықаралық стандарттарға сәйкес ұжымдық орналастыру құралдарының қоршаған ортаға әсерi мынадай бағыттар бойынша бағаланады:

1. Ауа: иiс (электр және жылу энергиясын өндiру және тұтыну, тамақ дайындау, туристер мен қызметкерлер пайдаланатын көлiк).

2. Су: сумен жабдықтау, суды тұтыну (ас үйде, тазалау кезiнде, саунада, нөмiрлерде, туристiк қызметтер көрсету кезiнде).

3. Топырақ және топырақ сулары: топырақ суларын қорғау (туристiк қызметтер көрсету, қалдықтарды кәдеге жарату кезiнде).

4. Шу: құрамы мен шу деңгейi (демалыс орнында, туристiк қызмет көрсету кезiнде).

5. Көрнекi әсерлер: аумақ; айнала; ландшафт; ғимараттар; маркетинг; қалдықтар; туристiк қызметтер.

«Экологиялық» қонақ үйдi құрудың негiзi атмосфераны ластамау үшiн табиғи ресурстар мен табиғи материалдарды барынша пайдалануға ұмтылу болып табылады.

Қонақ үйлердiң қойылатын талаптарға сәйкестiгi сертификаттаумен және нақты бiр белгiлердi берумен расталады. 1991 жылы Халықаралық стандарттау қауымдастығы (ISO) ISO 14001 табиғатты пайдалануды басқару стандартын (EMS) құрды. Оған сәйкес болу үшiн ұйым қоршаған ортаны қорғау бойынша арнайы саясат жүргiзiп жатқанын растауға мiндеттi. ISO 14001 стандарты – бұл қоршаған ортаға келтiрiлген зиянды жою үшiн әр кәсiпорын ұстануы керек минимум. Бiрқатар елдерде ISO 14001-ге қосымша өз стандарттары құрылды, мысалы, Ұлыбританияда – BS 7750 – Specification for Environmental Management Systems, Канадада – CAN/CSA Z750-94: Guidelines for an Environmental Management System, Еуропалық Одақта – EMAS (Environmental management and audit system).

Эко-қонақ үйлердi сертификаттау үшiн LEED (The Leadership in Energy & Environmental Design) – «Энергетикалық және экологиялық дизайндағы көшбасшылық» беделдi жүйесi де бар. LEED сертификатын тек экологиялық таза құрылымдар ала алады. Объективтi, бүкiл әлемге танымал LEED рейтингi энергия мен суды үнемдеуге, сондай-ақ экологиялық таза шикiзатқа сүйенедi. LEED – күн батареяларын пайдалана отырып энергияны үнемдеу және қоршаған ортаны қорғау жүйесi.

Әлемде экологиялық менеджмент жүйелерiн әзiрлеумен және енгiзумен айналысатын бiрқатар ұйымдар бар.

British Airways Holidays (BAH) — әлемдегi ең iрi әуе тасымалдаушылары мен туроператорларының бiрi. Компания Кариб теңiзiндегi қонақ үйлерге үнемі мониторинг жүргiзедi және жақсы экологиялық менеджментi бар орналастыру құралдарына барлық көмек көрсетедi. Сонымен қатар, оның қызметкерлерi бұл басқару технологиясының қонақ

үй индустриясына қаншалықты сәйкес келетінін бақылайды. ВАН экомеджмент критерийлерін дайындаумен байланысты жұмысы саяхатшы қандай қызмет деңгейі мен қызмет сапасына сене алатынын бірден түсінуі үшін барлық қонақ үйлерге ортақ талаптарды жасаудың алғашқы әрекеті болды.

Certification for Sustainable Tourism (CST) — батыс жарты шарда экотуризм тәжірибесін енгізу саласындағы жетекші және ең табысты компаниялардың бірі. Ол экологиялық менеджменттің мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу және оны белсенді тарату арқылы өз нарығын құра алды. Жалпы туристік салаға бағытталғанына қарамастан, негізінен қонақ үйлерді сертификаттайды. Эко сапа белгісін алу үшін қонақ үй қоршаған ортаға зиянын азайту керек, ал сарапшылар кәсіпорынның белгілі бір аймақтағы жұмысының әлеуметтік-экономикалық әсерін бағалайды, қонақтармен және әкімшілікпен сұхбат жүргізеді. Әрбір критерий көптеген әрекеттерді сипаттайды және тұтастай алғанда жүйе жан-жақты болып шығады.

Green Globe – экотуризмді белсенді насихаттайтын және енгізетін британдық компания, 50-ден астам елде жұмыс істейді, БҰҰ туристік ұйымының және Дүниежүзілік туризм және саяхат кеңесінің толыққанды мүшесі. Сертификаттау критерийлеріне қалдықтарды азайту, электр энергиясын үнемдеу, экологиялық басқару жүйесін енгізу, әлеуметтік және мәдени даму, тәуекелдерді азайту, қонақ үйдің немесе курорттың географиялық орналасуының өзара байланысын бағалау және оның қоршаған ортаға әсері бойынша негізгі стандартты талаптар кіреді.

Green Key (Дания) қонақ үйлердің, хостелдердің, конгресс-орталықтардың, демалыс үйлерінің қоғамдық тамақтандыру қызметтері үшін сертификаттау бағдарламаларын әзірлейді. Бұл компанияның экомаркировкасы 70-тен астам елдегі 6000-ға жуық қонақ үй мен басқа мекемелерге берілді. Эко сапа белгісін алмас бұрын, компания суды тұтыну және үнемдеу нормаларын белгілеп, ресурстарды қайта пайдалану жүйесін енгізіп, экологиялық таза органикалық өнімдерді сатып ала бастауы керек. Тамақтануға қатаң талаптар қойылады. Мәзірде кем дегенде екі органикалық тағам, кем дегенде бір майы аз тағамдар және бір майсыз негізгі тағам болуы керек. Сонымен қатар, жарықтандыру, желдету, мүгедектермен жұмыс, суару жүйелері, қоқыстарды тазарту критерийлері бар. Ұйымның қазір 97 мүшесі бар, оның ішінде Radisson SAS желісі бар.

Touristik Union International (TUI) — бес миллионнан астам клиенттік базасы бар Германияның жетекші туроператоры, елімізде алғашқылардың бірі болып туристік индустрияда экологиялық жауапкершілік қағидаттарын насихаттай бастады. Оның мүшелерінің арасында бүкіл әлем бойынша 7000-нан астам қонақ үй бар.

BREEAM (Building Research Establishment Environmental Assessment Method немесе «құрылыс ғылыми-зерттеу институтының экологиялық тиімділігін бағалау әдісі», Ұлыбритания). BREEAM жылжымайтын мүліктің экологиялылығын бағалаудың алғашқы стандарты болды.

ISO 14001 халықаралық стандарты өте қатал, қазіргі уақытта бірқатар Батыс Еуропа елдеріндегі қонақ үйлер сертификатталған: Германия, Португалия және Швецияда, атап айтқанда Forum Hotels, Intercontinental Hotels, Lusotur Golfes, Renaissance, Sanga Saby Kurs, Conference Center, ал Оңтүстік-Шығыс Азияда (Гонконг және Маврикий) бұл Island Shangrila-La Hotel, Kowloon Shangrila-La Hotel, Labourdonnais Waterfront Hotel.

Егер бұрын Қазақстанда экомеджмент сәнге деген құрмет деп айтуға болатын болса және олар негізінен табиғаттың әдемі бұрыштарындағы ағаш ғимараттармен ұсынылған болса, ал табиғи ресурстарды үнемдеу және қалдықтарды азайту мәселелеріне назар аударылмады деп айтуға келетін болса, қазіргі уақытта бұл проблема шешілуде. Атап айтсақ, Қазақстанда экотуризмнің дамуы шамамен екі мыңыншы жылдардың басында басталды. Осы уақыт ішінде Қазақстан экотуристік инфрақұрылым бөлігінде өзінің әлеуетін біртіндеп арттырып келеді және өзін халықаралық туристік нарықтағы перспективалы экотуристік бағыт ретінде көрсетеді.

2005 жылы Қазақстандық Туристік Ассоциация (ҚТА) жанынан Экотуризмнің ақпараттық ресурстық орталығы (ЭАРО) ашылды, оның басты мақсаты жобалық өңірлердегі жергілікті қоғамдастықтарды қолдау және оларға экотуризмді дамыту арқылы тұрақты табыс құруға көмек көрсету болып табылады [6].

2008 жылдан бастап 2017 жылға дейін донорлық ұйымдарды бюджеттік қаржыландыру мен қолдаудың жоқтығына қарамастан, ҚТА Экотуризмнің ақпараттық ресурстық орталығы бүгінгі күнге дейін өз қызметін табысты жүзеге асыруда, қонақ үйлердің қызметтерін ілгерілетумен айналысады:

1. Байланыс ақпаратын әлемге әйгілі Lonely Planet нұсқаулығында орналастыру.
2. Халықаралық көрмелерде (WTM, ITB, JATA, MITT, KITF, Astana Leisure және т.б. іс-шараларда), сондай-ақ ҚР СИМ-нің негізгі нарықтардағы шетелдік өкілдіктері (елшіліктері) арқылы жүйелі түрде таратылған орыс, ағылшын, неміс, жапон тілдеріндегі буклеттер.
3. Hospitality Kazakhstan, Қазақстандық Туристік қауымдастық және Central Asian Tourism Association веб-сайттарында.
4. Үш тілде электронды және баспа нұсқаларында каталог жасалды (орыс, ағылшын, неміс).

ЭАРО – Қазақстандағы табысты жұмыс істейтін, қонақ үйлердің үйлестірушілерімен және иелерімен үнемі жұмыс жүргізетін, туристерге қолданыстағы экосайттар мен көрсетілетін қызмет түрлері туралы қажетті ақпарат беретін жалғыз осындай орталық.

Орталық қызметі жылдарында шамамен 8 мың адамды қабылдады және қызмет көрсетті. Келушілердің географиясы артты: Австралия, Венгрия, Словакия, Польша, Румыния, Швейцария, Корея, Жапония, Қытай, Малайзия, Испания және т.б.

Даладан таулар мен көлдерге дейінгі таңғажайып табиғи ландшафттарымен танымал Қазақстан өзінің қонақжайлылық индустриясында экологиялық таза әдістерді белсенді түрде енгізуде. Қазақстандағы экологиялық қонақ үйлер қоршаған ортаны ойлайтын саяхатшыларға қызмет көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар өңірдің бірегей экожүйелері мен мәдени мұрасын сақтауда шешуші рөл атқарады. Бұл қонақ үйлер энергия тиімділігі мен қалдықтарды азайтудан бастап, жергілікті қауымдастықтарды қолдауға және қоршаған ортаны қорғауға бағытталған әртүрлі экологиялық тәжірибелерді біріктіреді. Біз тұрақты даму мен экологиялыққа деген адалдығымен ерекшеленетін Қазақстандағы ең жақсы 10 экологиялық таза қонақ үйді ұсындық [7].

Бұл тізімдегі әрбір қонақ үй жаңартылатын энергияны пайдалану, суды үнемдеу шаралары, экологиялық таза құрылыс материалдары және жергілікті қауымдастықтарды қолдау сияқты тұрақты бастамалары негізінде таңдалды. Бұл мекемелер қонақтарға жайлы және сәнді орналастыру нұсқаларын ұсынады, олардың қоршаған ортаға әсерін азайтады.

1. Отель Green Resort, Бурабай Ұлттық паркі.

Бурабай ұлттық паркінің аумағында орналасқан The Green Resort курорттық қонақ үйі Қазақстандағы тұрақты туризмнің пионері болып табылады. Қонақ үйі таза қарағайлы орман мен таңғажайып тау пейзаждарының ортасында орналасқан, сән-салтанат пен табиғаттың үйлесімді гармониясын ұсынады. Курортта энергия үнемдеу технологиялары енгізілді, биологиялық ыдырайтын өнімдер қолданылады және оның қызметі қоршаған жабайы табиғатқа зиян келтірмеуін қамтамасыз ететін шаралар қабылданды. Қонақтар жан-жақты экологиялық саясаттың арқасында қоршаған ортаға қамқорлық жасай отырып, сән-салтанатты сезінеді.

Green Resort Hotel сонымен қатар жергілікті қызметкерлерді жалдау, жақын маңдағы фермалардан азық-түлік сатып алу және қонақтарға шынайы қазақ тәжірибесін ұсыну арқылы қауымдастықтың маңыздылығын атап өтеді. Табиғатта танымдық серуендеу және жергілікті флора мен фауна туралы әңгімелер Бурабайдың табиғи сұлулығын сақтаудың маңыздылығын көрсетеді. Жергілікті табиғатты қорғау жобаларына қатысу бұл қонақ үйдің қоршаған ортаға үлес қосуға және болашақ ұрпақ үшін саябақтың тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

2. «Алматы» эко-отелі, Алматы.

Алматы қаласында орналасқан бұл авангардтық қонақ үй экологиялық таза қалалық оазис болып табылады. «Алматы» эко-отелі энергия алу үшін күн батареяларын пайдалана отырып және зиянды әсерді азайту үшін суды қайта өңдеудің күрделі жүйесін енгізе отырып, қоршаған ортаны қорғауға терең берілген. Олардың тұрақты дамуға деген ұмтылысы органикалық зығыр маталарды таңдау, энергияны үнемдейтін жарықтандыру және полигондарда қалдықтардың мүлдем болмауына бағытталған қалдықсыз өндіріс саясатымен расталады.

Жасыл желектерден басқа, қонақ үй жергілікті қолөнершілерді қолдайды, сонымен қатар жергілікті өндірілген жиһаздар мен өнер туындыларын ұсынады. Олар органикалық, жергілікті ингредиенттерден жасалған, сонымен қатар вегетариандық және вегандық тағамдарға кепілдік беретін тұрақты тағамдарды ұсынады. «Алматы» эко-отелі көптеген экологиялық таза семинарлар мен іс-шараларды ұсынады және қалалық тұрғын үй тұрақты даму қозғалысына қалай оң үлес қоса алатынының жарқын мысалы болып табылады.

3. Отель Терра, Астана.

Қазақстан астанасының қақ ортасында орналасқан Terra қонақ үйі тұрақты дамуды қамтамасыз ету бойынша өзінің инновациялық күш-жігері туралы батыл мәлімдеме жасайды. Қоршаған ортаның мүдделерін ескере отырып жасалған ғимаратта энергияны үнемдейтін терезелер және жылыту мен салқындату қажеттіліктерін азайтуға мүмкіндік беретін жоғары тиімді оқшаулау жүйесі бар. Қонақ үйдің төбесіндегі бақ мейрамхананы жаңа өнімдермен қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар ғимаратты оқшаулауға және көмірқышқыл газын сіңіруге көмектеседі.

Terra қонақ үйі бөлмелерді ғана емес, сонымен қатар қонақ үйдің барлық әрекеттерін қамтитын жан-жақты қайта өңдеу бағдарламасымен мақтанады. Қонақ үйде суды тұтынуды азайтудың ең жаңа технологиялары бар, соның ішінде төмен ағынды крандар мен қос ағынды дәретханалар. Сонымен қатар, ол жергілікті тұрғындар мен қонақтар арасында экологиялық хабардарлықты арттыруға ықпал ететін қоғамдық экологиялық бастамаларға белсенді қатысады. Terra қонақүйінде тұру арқылы қонақтар осы күш-жігерге үлес қосады және заманауи, тұрақты саяхаттан ләззат алады.

4. «Кочевники Степи» эко-курорты, Алтай тауы

Алтайдың шалғай тауларындағы бұл бірегей эко-курорт қонақтарға экологиялық таза киіз үйлерде тұрып, Қазақстанның көшпелі мәдениетіне қосылуға мүмкіндік береді. Эко-курорт дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен табиғи ортаны сақтауға ерекше назар аударады. Киіз үйлер экологиялық таза материалдардан және ландшафтқа ең аз әсер ететіндей етіп жасалған. Күн панельдері таза энергияны қамтамасыз етеді, ал ағынды сулар табиғи түрде тазартылып, жақын маңдағы таза көлдер мен өзендерді қорғайды.

Тұрақты даму тұжырымдамасының бір бөлігі ретінде курорт жұмыс орындарын ұсыну және жергілікті қолөнер мен өнімдерді қолдау арқылы жергілікті қауымдастықты тартады. Қонақтар атпен серуендеуге, жаяу серуендеуге және мәдениетке еруге мүмкіндік алады, барлығы табиғат пен жергілікті дәстүрлерге құрметпен ұйымдастырылған. Steppe Nomads эко-курорты Қазақстанның әсем таулы өңірлері бойынша саяхаттаудың экологиялық қауіпсіз нұсқасын жасау үшін экологиялық таза туризмді шынайы мәдени тәжірибемен қалай біріктіруге болатынының тамаша үлгісі болып табылады.

5. Lakeview Eco Lodge, Көлсай көлдері.

Тыныш Көлсай көлдерінің жағасында орналасқан Lakeview Эко- Eco Lodge табиғат әуесқойлары мен эко-саяхатшылар үшін жұмақ болып табылады. Лодж ландшафтқа біркелкі сәйкес келетін табиғи материалдардан жасалған және күн суын жылыту және энергияны үнемдейтін жарықтандыру сияқты экологиялық таза технологияларды пайдаланады. Мұнда табиғатты қорғау маңызды, өйткені айналадағы альпілік экожүйелерді қорғау және қонақтардың қоршаған орта туралы хабардарлығын арттыру бастамалары бар.

Lakeview эко-лоджының қонақтары әртүрлі экологиялық іс-шараларға қатыса алады, соның ішінде экскурсия, байдарка және құстарды бақылау. Лодж сонымен қатар аймақтық табиғатты қорғау жобаларының белсенді қатысушысы болып табылады және Көлсай көлдерінің айналасындағы қоршаған ортаны қорғау бойынша күш-жігерді күшейту үшін жергілікті үкіметтік емес ұйымдармен жұмыс істейді. Lakeview Eco Lodge-да тұруды таңдағанда, қонақтар олардың саяхаты жергілікті экожүйеге оң әсер ететініне және осы ерекше жердің табиғи сұлулығын сақтауға көмектесетініне сенімді бола алады.

6. Номад эко-отелі, Маңғыстау.

Маңғыстаудың көркем және алуан түрлі ландшафтында орналасқан Nomad эко-отелі экологиялық ұқыпты саяхаттың айғағы болып табылады. Бұл қонақ үйі заманауи ыңғайлылықты экологиялық тұрақты тәжірибелермен үйлестіреді, энергия үшін жел турбиналарын және суды сүзудің өзіндік жүйесін пайдаланады. Қонақ үйі дизайны табиғи ландшафтты бейнелейтін элементтерді пайдаланады, мысалы, жаңартылатын көздерден алынған тас пен ағашты пайдалану. Жергілікті өсімдіктерді отырғызу және экологиялық таза тазалау құралдарын пайдалану сияқты бастамалар қонақүйдің қоршаған ортаны қорғауға деген міндеттемесін одан әрі нығайтады.

Білім беру бағдарламалары NOMAD эко-қонақ үйінің рухында орталық орын алады және қонақтарды Маңғыстау облысындағы биоалуантүрліліктің маңыздылығы мен сақталуы туралы хабардар етуге бағытталған. Қонақ үйі қызметкерлері жергілікті тұрғындардан тұрады, сондықтан туризмнен түсетін табыс аймақ экономикасын қолдауға көмектеседі. Ұсынылатын іс-шараларға түйе турлары мен қызықты мәдени тәжірибені қамтамасыз ететін және тұрақты дамудың маңыздылығын көрсететін дәстүрлі қазақ аспаздық сабақтары кіреді.

7. «Dala Rooster» эко-отелі, Түркістан.

Түркістанның тарихи аймағында орналасқан Dala rooster эко-отелі өз қонақтарына аймақтық тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған экологиялық таза демалыс ұсынады. Қонақ үйді салу кезінде қайта өңделген және жергілікті материалдар пайдаланылады және оның жұмысы күн энергиясы есебінен жүзеге асырылады. Мұнда басты назар энергияны тұтынуды азайтуға, қалдықтарды азайтуға және қонақүйдің жалпы тиімділігін арттыруға бағытталған.

Dala rooster эко-отелі жергілікті табиғатты қорғау әрекеттері мен тұрақты қонақжайлылық тәжірибелері туралы білім беру бағдарламаларын ұсына отырып, экологиялық сана атмосферасын құруға ықпал етеді. Ол сондай-ақ мәдени алмасуды ынталандыру және аймақтық қолөнершілер мен фермерлерді қолдау үшін жергілікті қауымдастықпен тығыз жұмыс істейді. Қонақтар тұрақты тамақтануды қамтамасыз ететін және тамақ дайындауға байланысты көмірқышқыл газының шығарындыларын азайтатын органикалық және жергілікті ингредиенттерді пайдаланумен мақтанатын қонақ үй мейрамханасында дәстүрлі қазақ тағамдарын тұтына алады.

8. Aqtau Green ОТЕЛЬ, Ақтау.

Aqtau Green қонақ үйі Каспий теңізінің жағасындағы тұрақты дамудың шамшырағы болып табылады, экологиялық тәжірибені өз қызметінің барлық аспектілеріне біріктіреді. Бұл қонақ үйі жаңартылатын энергия жүйелерімен, суды тиімді пайдаланумен және қалдықсыз өндіріс саясатын жүзеге асырумен мақтана алады. Инновациялық салқындату жүйелері жасанды кондиционерге тәуелділікті азайтып, қонақүйдің экологиялық рухын сақтай отырып, теңіз самалын пайдаланады.

Қонақ үйі жағажайларды тазарту және теңіз өмірін қорғау бағдарламалары сияқты жергілікті экологиялық бастамаларға белсенді қатысады. Ол сондай-ақ қоғамдастықтың қатысуының, жергілікті кәсіпорындардан өнімдер мен қызметтерді табудың және қонақтарға экотурлар мен мәдени іс-шаралар арқылы аймақ туралы білуге мүмкіндік берудің маңыздылығын атап көрсетеді. Aqtau Green Hotel қонақүйінде болу қонақтарға жайлылық пен сән-салтанат ұсынып қана қоймайды, сонымен қатар экологиялық жауапты туризмге терең енген қонақ үйді қолдауға мүмкіндік береді.

9. «Altyn Dala» эко-отели, Қарқаралы Ұлттық паркі.

Қарқаралы ұлттық саябағының жайқалған ормандарымен қоршалған Altyn Dala эко-отелі – қонақтар үшін тұрақтылық пен жайлылықтың үйлесіміне бағытталған жайлы қонақ үйі. Қонақ үйі экологиялық таза материалдардан жасалған және көмірқышқыл газының шығарындыларын азайту үшін ең жаңа технологиялармен жабдықталған. Күн энергиясын, геотермалдық жылытуды және суды үнемдейтін жабдықты пайдалана отырып, отель сапаны жоғалтпай қоршаған ортаға деген адалдығын көрсетеді.

Altyn Dala өз қызметінде экологиялық жауапкершілікке ие болып қана қоймай, сонымен қатар жабайы табиғатты қорғау жұмыстарына белсенді қатысады және жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін құру арқылы жергілікті қауымдастықтарды қолдайды. Қонақтар ұлттық саябақтың бірегей биоәртүрлілігін сақтауға көмектесетінін біле отырып, тау велосипедімен жүру, ашық ауада серуендеу және құстарды бақылау сияқты әртүрлі әрекеттерді орындай алады. Қонақ үйдің ауылға тән тартымдылығы және оның тұрақтылыққа деген көзқарасы оны табиғатпен байланыс іздейтін саяхатшылар үшін тамаша орынға айналдырады.

10. Bio Village курорттық кешені, Шымкент.

Bio Village Resort – Шымкент маңындағы экологиялық принциптерді сақтай отырып, ауылдық жерлерде демалуды ұсынатын ертегідегідей эко-қорық. Курорт тұрақты дамуға біртұтас көзқарасты ұстанады, бұл энергияның жаңартылатын көздерден алынуын, оның ғимараттары аз әсер ететін материалдардан салынғанын және қалдықтарды басқарудың жауапты жүйесін қолдайтынын қамтамасыз етеді. Курорттың жеке органикалық бағы мейрамханада ұсынылатын өнімдердің көп бөлігін қамтамасыз етеді, бұл «фермадан үстелге» түскі асына сәйкес келеді.

Денсаулық пен әл-ауқатқа баса назар аудара отырып, Bio Village курорты йога және медитация, сондай-ақ экологиялық білім сияқты іс-шараларды ұсынады. Курорт сонымен қатар жақын маңдағы фермерлермен және қолөнершілермен ынтымақтастықта жергілікті экономиканы қолдайды және аймақтың мәдени мұрасын көрсететін іс-шаралар өткізеді. Экологиялық таза ортада демалуға және күш-қуат алғысы келетін саяхатшылар үшін The Bio Village Resort сән-салтанат, сауықтыру және қоршаған ортаға қамқорлық жасаудың тамаша балансын ұсынады.

Қолданыстағы аймақтық қонақ үйлерді талдау олардың тұрақтылығы табиғи ортаның жоғары сапасына және құрылыс пен дизайнда негізінен табиғи материалдарды пайдалануға негізделгенін көрсетеді. Бірақ әзірленген экологиялық құжаттама жүйесі жоқ және мақсатты ресурс үнемдеу саясаты жоқ. Сонымен қатар, ресурстарды үнемдеуге бағытталған шаралар қабылданып жатқанын атап өтпеуге болмайды. Мысалы, электр энергиясын үнемдеу мақсатында пайдаланылмаған нөмірлер мен үй-жайлар жарықтандырылмайды, ал кір мен сүлгілерді ауыстыру қонақтың талабы бойынша немесе тек шыққан кезде ғана жүргізіледі.

Осылайша, қонақ үй қызметін дамытуға экологиялық аспектілерді қосу бірден бірнеше тенденциялармен байланысты. Бір жағынан, клиенттердің қызметке деген сұранысының артуы байқалады. Бұл саяхатшылардың білім деңгейінің, соның ішінде экологиялық білімінің айтарлықтай өскендіктен көрінеді. Туристер жыл сайын қоршаған орта туралы білімдерін байытып келеді, оған қамқорлық сән трендіне айналды. Көптеген зерттеулер мен сауалнамалардың нәтижелері дамыған елдердің тұрғындары қоршаған орта мен табиғи ресурстарға қамқорлық жасайтын қонақ үйлерге артықшылық беретіндігін көрсетті. Бұл ғана емес, туристердің 70%-і экологиялық нормалар сақталатын қонақ үйде екі апта болу үшін артық төлеуге дайын.

Екінші жағынан, кәсіпкерлер экологиялық мәселелер қызметтер нарығында бәсекелестік артықшылықты қамтамасыз ете алатынын түсінеді. Ресурстарды үнемдейтін технологияларды енгізу шығындарды азайтуға және сәйкесінше кәсіпорындардың пайдасын арттыруға мүмкіндік береді.

Жаңа орналастыру құралдарының пайда болуы туристік дестинацияның тартымдылығын едәуір арттырады және туристер ағынын арттырады. Туризмнің белгілі бір елде туристердің уақыты мен демалысын ұйымдастыруды жоғары бағалау, сондай-ақ саяхатқа жалпы қанағаттану сияқты аспектілері орналастыру кезінде қызмет көрсету мен қосымша қызметтердің сапасына байланысты.

Қазақстанда орналастырудың экологиялық құралдарына және сервиске сұраныс бар, бірақ «экологиялық бағытты орналастырудың ұжымдық құралдары» ұғымының анықтамаларында сәйкессіздіктер бар. Бұл осы салада нормативтік құжаттардың болмауына байланысты. Экологиялық факторларды ескере отырып, қонақ үй кәсіпорындарының жұмысын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу және оларды практикаға енгізуді ынталандыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сумин К.А. Преимущества системы экологического менеджмента в современном гостиничном комплексе. — СПб., 2014. — С. 7.
2. Современное состояние, тенденции и перспективы развития мирового гостиничного хозяйства [Электронный ресурс]. — URL: <http://sokolniki-khv.ru/index.php/dopinfo/98-sovremennoe-sostoyanie-tendentsii-i-perspektivy-razvitiya-mirovogo-gostinichnogo-khozyajstva>.
3. «Зеленые» гостиницы — безусловный тренд последних лет // Новости АБТ-АСТЕ Russia [Электронный ресурс]. — URL: <http://www.businesstravelrussia.ru/news/news-abt/zelenye-gostinitsy-bezuslovnyu-trend-poslednikh-let>.
4. Актуальные проблемы и перспективы развития туризма. — Екатеринбург, 2012. — 197 с.
5. Абагьянц Е.А. Экологизация гостиничной деятельности как современная тенденция развития гостиничного бизнеса // Современные научные исследования: теоретический и практический аспект: материалы Международной научно-практической конференции. Сызрань, 28 февраля 2016 г. — Уфа, 2016. — Ч. 1. — С. 3-8.
6. Сельский туризм, основанный на сообществах в Республике Казахстан. [Электронный ресурс]. — URL: <https://hospitality-kazakhstan.kz/2021/12/15/selskij-turizm-osnovannyj-na-soobshchestvah-v-respublike-kazakhstan/>
7. Топ-10 экологически чистых отелей в Казахстане. [Электронный ресурс]. — URL: <https://etichotels.com/ru/journal/top-10-sustainable-hotels-in-kazakhstan/>

УДК 341.1/8

ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЯДЕРНОГО РАЗОРУЖЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СЛОУБАЛИЗАЦИИ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Болат Ә.А., Саймова Ш.А.

Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г. Талдыкорган, Казахстан
a.bolat.edu@gmail.com

В условиях нарастающей слобализации или замедления глобализационных процессов, международные правовые механизмы, направленные на ядерное разоружение, сталкиваются с новыми вызовами. В данной статье рассматриваются ключевые правовые инструменты, такие как Договор о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО) и Договор о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний (ДВЗЯИ), а также их роль в изменяющихся геополитических условиях. Анализируется влияние регионализации и возрастания суверенитета на международные процессы разоружения. Статья также предлагает перспективы модернизации существующих правовых механизмов для обеспечения более эффективного контроля за ядерным оружием в условиях слобализации.

Ключевые слова: ядерное разоружение, слобализация, международное право, правовые механизмы, суверенитет, регионализация, глобализация.

Жаһандану процестерінің баяулауы немесе бәсеңдеуі жағдайында ядролық қарусыздануға бағытталған халықаралық-құқықтық механизмдер жаңа міндеттерге тап болып отыр. Бұл мақалада Ядролық қаруды таратпау туралы шарт (ЯҚТШ) және Ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы шарт (ЯСЖТШ) сияқты негізгі құқықтық құралдар және олардың өзгермелі геосаяси ортадағы рөлі қарастырылады. Аймақтандыру мен егемендікті арттырудың халықаралық қарусыздану үдерістеріне әсері талданады. Мақалада сондай-ақ бәсеңдету жағдайында ядролық қаруды тиімдірек бақылауды қамтамасыз ету үшін қолданыстағы құқықтық тетіктерді жаңғырту перспективалары ұсынылған.

Кілт сөздер: ядролық қарусыздану, бәсеңдету, халықаралық құқық, құқықтық механизмдер, егемендік, аймақтандыру, жаһандану.

In the context of increasing slowbalization, or slowing down of globalization processes, international legal mechanisms aimed at nuclear disarmament are facing new challenges. This article examines key legal instruments, such as the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT) and the Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty (CTBT), and their role in the changing geopolitical conditions. It analyzes the impact of regionalization and increasing sovereignty on international disarmament processes. The article also suggests prospects for modernizing existing legal mechanisms to ensure more effective control over nuclear weapons in the context of slowbalization.

Keywords: nuclear disarmament, slowbalization, international law, legal mechanisms, sovereignty, regionalization, globalization.

Введение

Ядерное разоружение остается одной из важнейших задач международного сообщества на протяжении последних десятилетий. Основными правовыми инструментами в этой области являются международные договоры, такие как Договор о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО), Договор о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний (ДВЗЯИ) и другие соглашения, направленные на ограничение разработки, испытаний и распространения ядерных вооружений. Однако с начала XXI века мир столкнулся с процессами, которые затрудняют глобальное сотрудничество, среди которых выделяется слобализация – замедление глобализационных процессов. Этот феномен порождает новые вызовы для правового регулирования ядерного разоружения и усиливает роль национальных и региональных сил.

Материалы и методы

При написании статьи использовались аналитический, сравнительный и исторический методы для анализа международных правовых механизмов, регулирующих ядерное разоружение, таких как ДНЯО и ДВЗЯИ. Применение метода документального анализа и правовой интерпретации позволило глубже понять эффективность этих соглашений в условиях слобализации. Прогностический анализ помог предложить возможные пути модернизации правовых норм для адаптации к современным геополитическим вызовам. Интердисциплинарный подход объединил правовые, политические и экономические аспекты для более комплексного исследования проблемы.

Договор о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО)[1, 35]

ДНЯО, подписанный в 1968 году, стал краеугольным камнем международной системы контроля за ядерным вооружением. Важнейшими аспектами этого договора являются: обязательства по разоружению, нераспространение ядерного оружия и содействие мирному использованию ядерной энергии. Договор предусматривает создание системы гарантий Международного агентства по атомной энергии (МАГАТЭ), которая следит за соблюдением государствами-членами положений договора [2, 55].

В условиях слобализации эффективность ДНЯО ставится под вопрос. Возрастание регионального влияния, усиление национализма и ослабление глобальных институтов создают ситуации, когда некоторые государства начинают ставить под сомнение необходимость соблюдения своих обязательств в рамках договора. Так, примеры таких стран, как Иран и Северная Корея, демонстрируют, что действующие правовые механизмы не всегда способны противостоять национальным интересам [3, 77].

Договор о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний (ДВЗЯИ)

ДВЗЯИ, принятый в 1996 году, запрещает любые ядерные взрывы для испытательных или иных целей. Несмотря на то, что многие страны подписали договор, он до сих пор не вступил в силу из-за отсутствия ратификации некоторыми ключевыми государствами, такими как США и Китай [4, 61].

Слоубализация усугубляет проблемы ДВЗЯИ, поскольку ослабление глобальных связей приводит к уменьшению давления на государства, которые не спешат ратифицировать договор. Вместо того чтобы присоединиться к глобальным инициативам, некоторые государства предпочитают следовать своим национальным интересам, что затрудняет глобальное вступление договора в силу.

Вызовы правовых механизмов в условиях слобализации

Регионализация и национальный суверенитет

Одним из ключевых вызовов в условиях слобализации является усиление роли региональных альянсов и возрастание значения национального суверенитета. Глобальные соглашения, такие как ДНЯО и ДВЗЯИ, призваны объединять усилия всех государств, но с ослаблением глобальных институтов и усилением региональных сил, страны могут ставить собственные интересы выше коллективных [5, 104].

Примером этого является ситуация на Ближнем Востоке, где региональные конфликты и растущая роль региональных сил, таких как Саудовская Аравия и Иран, препятствуют созданию зоны, свободной от ядерного оружия. Похожая ситуация наблюдается в Азии, где усиливаются националистические тенденции, подталкивающие некоторые страны к разработке ядерных программ [6, 44].

Экономические санкции как инструмент правового регулирования

Экономические санкции являются одним из важнейших правовых инструментов для сдерживания стран, нарушающих международные соглашения по ядерному разоружению. Однако эффективность этого инструмента в условиях слобализации снижается. Например, США и ЕС активно применяли санкции против Ирана и Северной Кореи, чтобы остановить их ядерные программы. Однако с уменьшением экономической взаимозависимости государств и ростом альтернативных торговых путей, такие меры могут оказаться менее действенными [7, 86].

Перспективы модернизации правовых механизмов

Обновление существующих договоров

Один из возможных путей решения проблем ядерного разоружения в условиях слобализации заключается в пересмотре и модернизации существующих международных соглашений. ДНЯО и ДВЗЯИ требуют более гибких механизмов для учета региональных особенностей и национальных интересов стран. Важно рассмотреть возможность интеграции в эти договоры элементов, которые будут учитывать возросшую роль региональных акторов, таких как АСЕАН, Африканский союз и другие [8, 39].

Усиление региональных инициатив

С учетом роста регионализации международные правовые механизмы должны уделять большее внимание развитию региональных инициатив по ядерному разоружению. Примером успешной региональной модели является Латиноамериканская зона, свободная от ядерного оружия, созданная в рамках Договора Тлателолко. Аналогичные инициативы можно развивать и в других регионах мира [9, 67].

Технологический контроль и двойное назначение

В условиях нарастающей технологической интеграции необходим более жесткий контроль за технологиями двойного назначения, которые могут использоваться как для мирных, так и для военных целей. Международное сообщество должно усилить правовые нормы, регулирующие экспорт и распространение таких технологий, что особенно актуально в условиях слобализации, когда национальные интересы могут превалировать над международными обязательствами [10, 1023].

Заключение

Слоубализация порождает множество вызовов для международного права в области ядерного разоружения, включая усиление регионализации, рост национализма и снижение эффективности глобальных санкций. Однако эти вызовы можно преодолеть, модернизировав существующие международные соглашения, усилив региональные инициативы и улучшив контроль за технологией двойного назначения. Ядерное разоружение остается важнейшей задачей для международного сообщества, и его успешное решение зависит от способности адаптировать правовые механизмы к изменяющимся геополитическим условиям.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Dhanapala, Jayantha. *Multilateral Diplomacy and the NPT: An Insider's Account*. United Nations, 2005. – pp. 35
2. Müller, Harald. *Nuclear Non-Proliferation and Global Order*. Oxford University Press, 2010. – pp. 55
3. Heuser, Beatrice. *Nuclear Mentalities? Strategies and Beliefs in Britain, France and the FRG*. Palgrave Macmillan, 1998. – pp. 77
4. Williams, Ian. «Slowbalisation: The International Arms Trade in an Era of De-globalization.» *Survival*, vol. 62, no. 2, 2020, pp. 61-80.
5. Arbatov, Alexei. «Slowing Globalization and Its Impact on Nuclear Disarmament.» *Carnegie Moscow Center*, 2019. – pp. 104
6. Goldblat, Jozef. *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements*. SAGE Publications, 2002. – pp. 44
7. Fisher, David. *History of the International Atomic Energy Agency: The First Forty Years*. IAEA, 1997. – pp. 86.
8. Fitzpatrick, Mark. *Asia's Latent Nuclear Powers: Japan, South Korea and Taiwan*. Routledge, 2016. – pp. 39
9. Kroenig, Matthew. *The Return of Great Power Rivalry: Democracy versus Autocracy from the Ancient World to the U.S. and China*. Oxford University Press, 2020. – pp. 67
10. Chinkin, Christine. «The Role of International Law in Nuclear Disarmament» *European Journal of International Law*, vol. 31, no. 3, 2020, - pp. 1023-1035.

ӘОЖ 338.408

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНДЕ ҒЫЛЫМИ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ІСКЕ АСЫРУ ҮШІН ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Даутпаева Д.Т.

Ғылыми жетекші: э.ғ.к. Тулешова Г.Б.

Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

АӨК ғылыми-технологиялық даму сценарийлерінің технологиялары инновациялық даму деңгейімен ерекшеленеді. Бұл деңгей неғұрлым жоғары болса, оларды жүзеге асыруда мүмкіндік те жоғары болады. Автор оларды адами капиталмен қамтамасыз ету тұрғысынан қарастырады, АӨК-ге жаңа ақпараттық - коммуникациялық технологияларды меңгерудің қажетті деңгейін талдайды.

Кілт сөздер: *Агроөнеркәсіптік кешен, цифрлық технология, ғылыми-технологиялық даму*

Технологии сценариев научно-технологического развития АПК отличаются уровнем инновационного развития. Чем выше этот уровень, тем выше вероятность их реализации. Автор рассматривает их с точки зрения обеспечения человеческим капиталом, анализирует необходимый уровень освоения АПК новых информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: *Агропромышленный комплекс, цифровые технологии, научно-технологическое развитие*

Technologies of scenarios of scientific and technological development of the agro-industrial complex differ in the level of innovative development. The higher this level, the higher the probability of their implementation. The author examines them from the point of view of providing human capital, analyzes the necessary level of development of the agro-industrial complex of new information and communication technologies.

Keyword: *Agro-industrial complex, digital technologies, scientific and technological development, digital technologies*

Кіріспе

Ғылыми-техникалық прогресс агроөнеркәсіптік кешеннің инновациялық дамуын қамтамасыз етеді. Ауыл шаруашылығының цифрлық трансформациясы – бұл цифрлық технологияларды қолдану және оларды ауыл шаруашылығының барлық салаларына біріктіру арқылы өзгеру. Бұл физикалық процестерден цифрлық процестерге көшу. Цифрлық трансформацияның инвестициялық жобалары фермерлерге, кооперативтерге және кәсіпорындарға өнімділікті, сапаны арттыруға, өндірістік қызметті оңтайландыруға, шығындарды азайтуға, пайданы арттыруға және құн тізбегін тереңдету арқылы өндіріс тиімділігін арттыруға көмектеседі. Цифрлық трансформация - бөлшектелген, шағын және қосылмаған өндіріске тән кемшіліктерді жоюдың тиімді шешімі.

Цифрлық инновациялар мен технологиялық серпілістер дамуды алға тартады және өз әсерін барлық жерде, әсіресе АӨК кәсіпорындарында алға жылжуда. Бірақ, бір ерекшелігі – аталған ақпараттық технологиялар әр түрлі дәрежеде қолданылады және біркелкі таралмайды.

Бүгінгі таңда АӨК экономикасында көптеген жаңа компьютерлік технологиялар қолданылады, мысалы, интеграцияланған байланыс желілері, мультимедиялық жүйелер, Smart Cards, басқарудың ақпараттық жүйелері және басқалар. Бірақ, бір ерекшелігі – аталған ақпараттық технологиялар әр түрлі дәрежеде қолданылады және біркелкі таралмайды. Олардың АӨК экономикасының дамуына әсер ету деңгейі де әртүрлі.

Зерттеу әдісі

Зерттеудің мақсаты - жаһандық цифрландырудың әсерінен қалыптасатын АӨК-ді дамытудың негізгі үрдістерін анықтау, цифрлық технологияларды қолдануға байланысты бизнес процестерде болып жатқан негізгі өзгерістерді талдау мен цифрлық экономикалық кеңістік жағдайында ақпараттық-коммуникациялық және бизнес-технологияларды іске асыру перспективаларын анықтау.

АӨК экономиканың инновациялық секторына жатпайды, бірақ соған қарамастан ол жаңа биологиялық, нанотехнологиялық әзірлемелерге айналады, өндіріс пен маркетингтің логистикалық тізбектерін біріктіреді және өз өнімдерін нақты тұтынушының қажеттіліктеріне бейімдейді. Мұның бәрі цифрлық трендке ие. Барлық мүдделі тұлғаларды біріктіру үшін цифрлық платформа құру қажет.

Цифрлық платформа - агроөнеркәсіптік кешенмен тікелей байланысты кәсіпорындарды, ұйымдарды, жеке кәсіпкерлерді, қауымдастықтар мен мемлекеттік органдарды біріктіретін виртуалды ұйым қағидаттарында жұмыс істейтін ұйымдық-техникалық жүйе.

Цифрландыру бағдарламасы Интернет желісінде объектілердің типі бойынша жіктеуішті, толық мәтінді іздеуді, фотосуреттері бар объектілердің сипаттамасын, бейнематериалдар мен шолуларды, аса маңызды элеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің статистикасын қамтитын арнайы веб-портал түрінде іске асырылатын болады. Сандық платформаның веб-порталында тіркелген әрбір ауыл шаруашылық кәсіпорны желіде одан әрі сәйкестендіру үшін бірегей пайдаланушы аты мен құпия сөзді алады. Цифрлық платформалар жүйе субъектілері арасындағы коммуникациялар арқылы экономиканың агроөнеркәсіптік секторының өндірістік және экономикалық міндеттерін шешу процестерін жеңілдетеді.

Цифрлық алаң қатысушыларға "бизнес үшін бизнес" деңгейінде ғана емес, сонымен қатар "бизнестен тұтынушыға" деңгейінде өзара іс-қимыл жасауға жағдай жасайды. Цифрлық экономика ақпараттың үлкен ауқымын өңдеу идеологиясына негізделгендіктен, ақпараттың үлкен көлемін қауіпсіз, сенімді, ұзақ мерзімді сақтау үшін жоғары технологиялық жүйе, сондай-ақ олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің кіші жүйесі ерекше маңызға ие болады.

Инновацияларды енгізу агроөнеркәсіптік кешеннің барлық секторларында: егіншілікте, мал шаруашылығында, құс шаруашылығында, балық шаруашылығында, ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу мен азық-түлік өндірісінде, ауыл шаруашылығы машиналарын жасауда, логистика мен саудада жүзеге асырылады. Мысалы, егіншілікте электроника мен бағдарламалық қамтамасыз ету топырақ жағдайын зерттеуге, өсімдіктерді азықтандыру мен қорғауды басқаруға, егіс сапасы мен егін саны мен сапасын, техниканың орналасқан жері мен навигациясын бақылауға енгізіледі. Үлкен деректерді талдау негізінде фермерлер отырғызудың, суарудың, ұрықтандырудың, егін жинаудың және сақтаудың оңтайлы уақыты мен сипаттамалары бойынша ұсыныстар алады.

Қорытындылай келе, агроөнеркәсіптік кешенді ғылыми-технологиялық дамыту технологияларын енгізу үшін жаңа білімі, дағдылары мен құзыреті бар, атап айтқанда АКТ-ны меңгеру бойынша адами капитал қажет. Бұл білім беру жүйесін жаңғырту және халықтың өзін-өзі дамыту үшін заманауи инфрақұрылым құру кезінде ғана мүмкін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Киберов В. Цифровизация АПК: взгляд разработчиков, банкиров и крупных аграриев. Обзор материалов конференции «Цифровизация АПК: возможности и риски», 15.10.2020. – URL: <https://regnum.ru/news/polit/3094704.html> (дата обращения: 11.09.2024)
2. Левчаев П.А. Цифровая экономика как будущее нашей жизни // Russian Journal of Management, 2018, Том 5 № 4.
3. Доклад о цифровой экономике 2019. ООН. Женева. URL: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/der2019_overview_ru.pdf
4. Sakpal M. 5 Digital technology trends for 2020 / Gartner. — 21.11.2019. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/5-digital-technology-trends-for-2020>.
5. “Digital Economy Concept, Trends and Visions: Towards a Future- Proof Strategy,” Retrieved from: <http://pubdocs.worldbank.org/en/513361482271099284/DigitalEconomy-Russia-Discussion-paper-2016-12-20-eng.pdf>

ЖАҒАНДАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Жанысбаева С.Б.

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
samiko_rose@mail.ru

Мақалада әлемдік дамудың басым тенденциясы болып табылатын жаһандану үдерісіне қатысты әртүрлі көзқарастар талқыланады. Сонымен бірге, жаһандану зерттеушілерінің бағалауына қарамастан, олардың көпшілігі қазіргі әлем анықталған бифуркация нүктесі, өтпелі жас, белгісіздік дәуірі және т.б. анықталған, белгілі бір сыни кезеңді бастан кешіруде деген көзқарасты ұстанады.

Бастапқыда экономикалық салада пайда болған Жаһандану, бүгінде адам өмірінің барлық салаларын оның ішінде мәдениетті де қамтыды. Елеулі қауіпті батыс өркениетіне жатпайтын, көптеген халықтардың мәдени әсерінің біржақты сипаты және ұлттық-мәдени бірегейлігінің жоғалуы төндіреді.

Жаһандану процесі қазіргі оның заманауи нұсқасында көптеген өзінің параметрлері бойынша қауіпсіз дамуға қайшы келеді. Тиісінше, Жаһанданудың формалары мен әдістерінің модификациясы туралы өте маңызды сұрақ туындайды.

Кілт сөздер: жаһандану, жаһандық мәселелер, бір полярлы жаһандану, көп полярлы жаһандану, өркениеттер диалогы.

В статье рассматриваются различные точки зрения на процесс глобализации, которые являются доминирующей тенденцией мирового развития. При этом, независимо от оценки исследователями глобализации большинство из них придерживается точки зрения, что современный мир переживает некий критический период, определяемый как точка бифуркации, переходный возраст, эпоха неопределенности и т.д. Глобализация, возникшая изначально в экономической области, сегодня охватила все сферы человеческой жизнедеятельности, в том числе и культуру. Серьезную опасность представляет односторонний характер культурного воздействия и потеря национально-культурной самобытности многими народами, не относящимися к западной цивилизации. Процесс глобализации в современном его варианте по многим своим параметрам входит в противоречие с безопасным развитием. Соответственно, со всей серьезностью встает вопрос о модификации форм и методов глобализации.

Ключевые слова: глобализация, глобальные проблемы, однополярная глобализация, многополярная глобализация, диалог цивилизаций.

Different points regarding the globalization process as a dominant tendency of the world development are examined in the paper. In spite of researchers' globalisation interpreting, the majority of them believe that the modern world goes through the period of crisis, which is defined as "a bifurcation point", "an awkward age", "an epoch of indefiniteness" and so on. Today globalisation, which has evolved in the economical sphere, is influencing all aspects of human life, including culture. The most threatening tendency is one-side character of cultural interactions and the loss of national and cultural identify by non-western civilisations. The modern globalisation process is in contradiction with secure development. That is why we face the problem of modification of globalisation forms and methods.

Keywords: globalisation, global problems, monopolar globalisation, multipolar globalisation, dialog of civilisations.

Екі мыңжылдықтың басында әлем адамзаттың бүкіл өмір салтын өзгертетін терең өзгерісті бастан кешуде. Бүгінгі таңда жер шарының әртүрлі аймақтарында болып жатқан процестердің оқшаулануы туралы айту мүмкін емес. Қоғамның экономикасы мен

элеуметтік құрылымындағы түбегейлі өзгерістер, ең үлкені ғылыми-техникалық жетістіктер, жалпыәлемдік ақпараттық кеңістіктер адамзат өркениетінің жаңа түрін қалыптастыруға әкеледі. Ол – жаһандық.

Жаһандану, яғни экономикада, азды-көпті біртұтас әлемдік жүйелердің қалыптасу процестерінің жиынтығы, қаржыда, технологияда, саяси-құқықтық салада, ақпараттық ортада, сондай-ақ мәдениет саласы және адамзаттың басқа салаларында қазіргі әлемдік дамудың ең көрнекті, басым тенденциясын білдіреді.

Жаһандануды зерттеу және түсінуге көптеген зерттеулер, ғылыми, философиялық, публицистикалық жұмыстар арналған. Алайда, У. Бек атап өткендей, "жаһандану-бұл ең аз анықталған, мүмкін ең аз анықталған, мүмкін түсініксіз, саяси тиімді сөз [ұран, дау-дамайдағы қару] соңғы жылдары және жақын арада сол күйінде қалады" [2, с. 40].

Бұл, біріншіден, мыналармен түсіндіріледі, жаһандану берілгендік емес, ашық, көп аспектілі және көп деңгейлі шындыққа айналу. Оның жүйе құраушы параметрлері жаһандық әлемді қалыптастыру процессінде жасалады. Екіншіден, бұл процесс элеуметтік өмірдің барлық салаларын – элеуметтік, экономикалық, саяси, рухани салаларды қамтиды. Үшіншіден, анықтамалардың әртүрлі болуы, ғылыми зерттеулердің жаһандануды жүргізуде әр түрлі ракурстардың және білімнің әртүрлі салаларындағы мамандарға тән екеніне байланысты. Төртіншіден, бұл әртүрлілік зерттеу мақсаттарының, идеологиялық бағдарлардың және т.б. айырмашылықтарына байланысты.

П.Ф. Друкердің айтуынша, қазіргі уақытта болып жатқан өзгерістер, әлемнің терең өзгеруімен байланысты және бірнеше ондаған жылдар бойы қоғам өзін-өзі, әлемге көзқарасын, негізгі құндылықтарды, элеуметтік және саяси құрылымды, мәдениетті, негізгі институттарды құрумен болып жатыр [4].

Біз ауқымды құбылыстар мен процестердің бірегей қиылысы мен тоғысуының куәсі болып отырмыз. Бұл құбылыстардың әрқайсысын әлемдік қауымдастыққа әсері тұрғысынан дәуірлік деп атауға болады. Ал жиынтықта олар К. Ясперстің анықтамасы бойынша "осьтік уақытты" – өмір сүру негіздерінің өзгеру уақытын, әлемнің сапалы жаңа инфрақұрылымына көшу кезеңін құрайды.

Жаһанданудың әртүрлі, көбінесе түбегейлі қарама-қарсы бағалары бар. Кейбіреулер адамзаттың жарқын болашағының шекарасыз, жақын арада басталуын көреді. Сонымен, Лондон экономика мектебінің директоры және жаһандану теоретиктерінің бірі Э. Гидденс "жаһандану әлемдік қоғамдастық өмірінің барлық салаларында көптеген артықшылықтары бар. Оған балама жоқ" [5, с. 55].

Алайда, зерттеушілердің жаһандануды бағалауына қарамастан, олардың көпшілігі олар қазіргі әлем бифуркация нүктесі, белгісіздік дәуірі және өтпелі жас ретінде анықталған белгілі бір сыни кезенді бастан кешіреді деген көзқарасты ұстанады.

Жаһандану теориясын жасаушылардың бірі Р. Робертсон оның дамуын жалпыға ортақ және ерекше жалпыға айналдырудың екі жақты процесі ретінде анықтайды. Ғалым: "жаһандану әлемді қысу және әлемдік сананың интенсификациясы біртұтас екенін нақты жаһандық өзара тәуелділікке және жаһандық тұтастық туралы хабардарлыққа әкеледі деген анықтама береді" [6, р. 8].

У. Андерсон жаһандануды шынайы біртұтас әлем жасайтын, «конвергентті күштер ағыны» ретінде анықтайды. Оның пікірінше, мұны білетіндер қазірдің өзінде барлық әлемдік процестерді анықтайтын "бірінші жаһандық өркениетте", барлық әлемдік процестерді анықтайтын "Ғаламдық жүйелер жүйесінде" өмір сүріп жатыр [7, р. 122–123].

Көптеген зерттеушілер жаһандану – бұл ұлттық-мемлекеттік шекарадан асып, жалпы экономикалық, саяси, экологиялық, элеуметтік-мәдени және өркениеттік сипаттамаларға ие болатын белгілі бір әлемдік қоғамның қалыптасу процесі деп санайды.

Ақпараттық технологиялар, көлік магистральдары, телекоммуникациялар және өркениеттің басқа техникалық жетістіктері географиялық кеңістіктің маңыздылығын айтарлықтай әлсіретті. Көпөлшемді коммуникативтік кеңістік қағидаттарына негізделген

жаңа экономика қалыптаса бастады. Мұнда экономикалық және технологиялық дамуы бар ұлттықтан жоғары полюстер қалыптаса бастайды, әлемдік экономиканың поляризациясы күшейе түсуде.

Жаһандану жағдайында ұлттық мемлекет ірі қауымдастықтардың мүдделерін монополиялық интеграциялайтын және оларды халықаралық аренада ұсынатын жалғыз субъект ретінде әрекет етуді тоқтатады. ТҰК олардың полиэтникалық персоналмен, халықаралық кәсіби қауымдастықтармен, үкіметтік емес ұйымдармен, дүниежүзілік ғаламтор – интернет базасында пайда болатын бейресми қызығушылық топтарымен әлемдік саясат пен экономикада өсіп келе жатқан рөл атқарады.

Жаһандану мемлекеттік шекаралардың рөлінің төмендеуіне, еңбек пен капиталдың ұтқырлығын арттыруға, бірыңғай стандарттар мен нормалардың дамытуына, демек, әлемді біріздендіруге алып келеді. Мемлекеттік биліктің ұлттық институттарының түбегейлі өзгеруі және мемлекеттік биліктің ұлттық институттарының ауысуы орын алады. У. Бек жаһандану дегеніміз – бұл ұлттық мемлекеттер мен олардың егемендігі трансұлттық актерлердің торына енеді және олардың бағдарлары мен сәйкестендіру мүмкіндіктеріне бағынады [8, с. 26].

Көптеген адамдар жаһандану деп бүкіл әлемге негізінен американдық үлгіге негізделген, экономика мен мәдениеттің батыстық модельдерін тарату процесс деп түсінеді. Жетекші Батыс державалары экономикалық (еркін нарықтық) күштердің әрекеті үшін максималды кеңістікті және негізгі нысандарының шектеулері экономикалық дамуға әсерін талап етеді. Бұл елдер арасындағы және ішкі өсіп келе жатқан әлеуметтік-экономикалық поляризациямен, сауда және валюта соғыстарының күшеюімен, экологиялық проблемалар және басқа қайшылықтардың өршуімен сүймеленеді.

Әрине, жаһандану процестері елдер мен қоғамдар алдында жаңа мүмкіндіктер ашады, бірақ сонымен бірге жаңа сын-қатерлер алып жүреді. Осы мүмкіндіктерді пайдалану және осы қиындықтарға қарсы тұру әрбір ұлттық қауымдастықтың қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жүйелік стратегиясын әзірлеуін талап етеді. «Бірақ бұл әлемге бай елдеп деп аталатын және "глобализм" идеологиясына және жаһандық нарықты қалыптастыру әдістеріне қарсы тұра алатын күшті мемлекеттің болуын білдіреді» [9, с. 223].

Кейбір зерттеушілер жаһандану ұлттық мемлекеттерді әлсіретеді деп сенеді. Сонымен, американдық саясаттанушы С. Стренж "мемлекеттің жоқтығын" айтады [10]. Жапондық экономист К. Омае "ұлттық мемлекеттің аяқталуы" туралы айтып, аймақтық экономиканың дамуы нәтижесінде мемлекет өзін-өзі жояды деп сендіреді [11]. Бұл көзқарасты бірқатар неміс ғалымдары бөліседі. М. Цюрннің айтуынша, экономика мен қоғамның "ұлттандырылуына" байланысты мемлекет бұл пайдасыз болды, ал басқару ұлттық мемлекеттен тыс жерлерде жүзеге асырылуы керек дейді [12].

Британдық барлау агенттіктерінің бұрынғы қызметкері Д. Колеман "Комитет 300" [13] кітабын шығарды, онда ол әлемдегі билік құпия әлемдік үкіметтің қолында деп тұжырымдайды. Бұл құрылым мемлекеттік, қаржы-экономикалық, білім беру және өзге де қоғамдық институттарға қатаң бақылауды жүзеге асырады. Бірте-бірте, жасырын және толығымен жазасыз, тікелей және мыңдаған жетекші ұйымдар арқылы адамзатқа қарсы кең майданда шабуыл жасалады. Бұл өзгеріс адамның генотипі, оның тіршілік ету ортасы, менталитет, сана, мінез-құлықтың дәстүрлі стереотиптеріне алып келеді деген ойда.

Ғалымдардың тағы бір тобы жаһандану мемлекетті әлсіретпейтінін, бірақ оған қарсы шығып, үкіметтер өз саясатын, жаһандық нарықтардың талаптарына бейімдеу арқылы ұлтшылдықты тудыратынын атап өтті.

В.А.Рюминнің айтуынша, бірінші толқын жаһандану XV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдың басында болды және Ұлы географиялық ашылулар дәуірімен байланысты. Екінші толқын (XVIII в.) - өнеркәсіптік революцияның пайда болуы және нарық пен айырбас құрған біртұтас әлемдік кеңістіктің көрінісі. Үшінші толқын – XX ғасырдың аяғы, ақпараттық технологиялар елдер мен халықтар арасындағы шекараны бұлдыратқанда [12, с. 14].

Жаһандану қауіпі мен тәуекелдер әлемдік қоғамдастықтың бірлескен күш-жігерін талап етеді. Д. Воскресенский жазғандай, бір жағынан мемлекеттердің жаһанданудың артықшылықтарына қол жеткізуін қамтамасыз ететін модельдер, екінші жағынан, жаһанданумен бірге жүретін тәуекелдер мен қауіптердерді жеңілдететін механизмдер болар еді, мұндай құру өте перспективалы болар еді. Алайда мұндай механизмдер әлі жасалған жоқ [3, с. 15].

Біздің ойымызша, жаһандану сипатындағы өзгерістерді, жалпыадамзаттық мәселелердің шешімін жазықтықта іздеу керек. Осыған байланысты әлемдік өркениетті одан әрі дамытудың екі мүмкін нұсқасын ажыратуға болады. Бірінші нұсқа-бір полярлы жаһандану, ол адамзат бір өркениеттік модельді дамытуда (өз еркімен немесе қысыммен) әмбебап схема ретінде таңдайды, ол саясаттағы, қоғамдық құрылымдағы, экономикадағы, мәдениеттегі эталон болып, жалпыға міндетті болады.

Екінші жағдайда жобалар мен тезистер, тарихи, мәдени жалпылау, тарихи, мәдени, әртүрлі халықтардың, мемлекеттердің, өркениеттердің экономикалық, әлеуметтік, саяси, діни тәжірибесі, олардың диалогы нәтижесінде өркениеттің өсуі, адамзаттың меншігіне айналады, ол-көп полярлы жаһандану.

Өкінішке орай, қазіргі уақытта бірінші модель (американдыру моделі) жеңіске жетті, бірақ іс жүзінде ешкім екінші нұсқаға күмән тудырмайды, жаһанданудың екінші нұсқасы адамзат үшін жемісті және пайдалы болып келеді. Жаһандану процесі оның қазіргі нұсқасында көптеген параметрлері бойынша (немесе мүлдем сәйкес келмеуі мүмкін) қауіпсіз дамумен қайшылыққа түседі. Тиісінше, жаһандану формаларын, әдістері мен қарқынын өзгерту туралы өте маңызды сұрақ туындайды.

Алайда, жаһанданудың екінші нұсқасын іске асыруда әлемдік қоғамдастықтан үлкен күш-жігерді қажет етеді, оның ішінде Ресейден ұлттық мәдениеттерді шоғырландыруға, американдық гегемонизмді тежеуге және диалогтық ойлау тәсілі негізінде полицентрлік әлемдік тәртіпті құруға бағытталған.

В.С.Семенов ХХІ ғасырдың тарихи процесінде өзін-өзі дамыту және адамның көтерілуіне, өзектендіруге ықпал ететін, ең қажетті құндылық бағыттардың алты түрін айтады. Олар: адамның дамуы өмірлік бағдары бар "болу", емес "болу"; адамның рухани-адамгершілік дамуының басымдығы; дамудың басымдығы адамда әлеуметтік принциптер, әлеуметтік әділеттілік, әлеуметтік теңдік, әлеуметтік ұжымдық қарым-қатынас; адам тұлғасының жан-жақты дамуы; адамның еркін дамуы; адамның тұтастық пен тұтастықтың жоғары ұмтылыстарына дамуы [16].

Сонымен, жаһандануды ең жалпы түрде келесідей анықтауға болады. Бұл бұрын болған күрделі, диалектикалық қарама-қайшы трансформация интернационалдандыру процестерінің орны адамзаттың экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени өмірі, олардың өткір жеделдету және терең сапалы жаңа экономикалық, геосаяси, әлеуметтік-мәдени кеңістіктердің қалыптасуына әкелетін қайта құру. Мұндай трансформацияның нәтижесі көп жағдайда оның формалары мен әдістеріне байланысты жүзеге асырылады және жүзеге асырылатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ашкерев А. Философия глобализации // Сумерки глобализации. – М.: АСТ; Ермак, 2014. – С. 5–11.
2. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. – М.: Прогресс-Традиция, 2011. – 304 с.
3. Воскресенский А. Д. «Большая Восточная Азия»: энергетические аспекты международных отношений и безопасности // Энергетические измерения международных отношений и безопасности в Восточной Азии. – М.: МГИМО, 2017. – С. 22–47.
4. Друкер П. Ф. Задачи менеджмента в ХХІ веке. – М.: Вильямс, 2013. – 272 с.

5. Иванов И. С. Россия и мир на рубеже тысячелетий // Мир и Россия на пороге XXI века: вторые Горчаковские чтения. МГИМО МИД России (23–24 мая 2000 г.). – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 4–10.
6. Колеман Д. Комитет 300. Тайны мирового правительства. – М.: Витязь, 2013. – 320 с.
7. Коллонтай В. М. Эволюция западных концепций глобализации // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 1. – С. 24–30.
8. Мантатов В. В. Устойчивое развитие мира: диалог цивилизаций Востока и Запада // XXI век: диалог цивилизаций и устойчивое развитие: Тезисы докладов международного симпозиума. – Улан-Удэ: ВСГТУ, 2011. – С. 5–9.
9. Момджан К. Об одном многократно упоминаемом процессе // Сумерки глобализации. – М.: АСТ; Ермак, 2014. – С. 39–45.
10. Покровский Н. В зеркале глобализации // Сумерки глобализации. – М.: АСТ; Ермак, 2014. – С. 54–57.
11. Рюмин В. А. Глобализация и цивилизационные перспективы человечества // Глобализация в социально-философском измерении: Сборник материалов конференции. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2013. – С. 64–69.
12. Семенов В. С. О перспективах человека в XXI столетии // Вопросы философии. – 2015. – № 9. – С. 26–37.
13. Советская Россия. – 2012. – 4 января.
14. Хоружий С. С. Человек и его три дальних удела. Новая антропология на базе древнего опыта // Вопросы философии. – 2013. – № 1. – С. 32–44. Методологические проблемы сравнительного анализа парадигм технической реальности
15. Цыганков П. А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2013. – 400 с.
16. Anderson W. All Connected Now. Life in the First Global Civilization. – Oxford, 2011.

ӘОЖ 349.6

СУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫНЫҢ ТҮСІНІГІ

Жәнібек Ғ.Е.

Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
g.zhanibek@bk.ru

Мақалада су ресурстарын пайдалану және қорғау саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің негізгі ұғымдары мен санаттары мен қағидаттары ашылды, Қазақстан Республикасының Су ресурстарын қорғауға, су ресурстарын таптырмас және тиімді пайдалануға бағытталған құқықтық Бқпал етудің ұйымдастырушылық-құқықтық шараларын іске асыру және қолдану тәртібін регламенттейтін қазақстандық су заңнамасын одан әрі жетілдіру бойынша теориялық негізделген ұсынымдар мен қорытындылар айтылды дербес табиғи ресурс, қоғам мен мемлекет өмірінің барлық салаларында аса маңызды мәнге ие.

Кілт сөздер: су ресурстар, құқықтық реттеу, су, қоршаған орта.

В статье раскрыты основные понятия, категории и принципы правового регулирования общественных отношений в области использования и охраны водных ресурсов, озвучены теоретически обоснованные рекомендации и выводы по дальнейшему совершенствованию казахстанского водного законодательства, регламентирующие порядок реализации и применения организационно-правовых мер правового воздействия, направленных на охрану водных ресурсов Республики Казахстан, незаменимое и эффективное использование водных ресурсов ресурс имеет важнейшее значение во всех сферах жизни общества и государства.

Ключевые слова: водные ресурсы, правовое регулирование, вода, окружающая среда.

The article reveals the basic concepts, categories and principles of legal regulation of public relations in the field of use and protection of water resources, theoretically sound recommendations and conclusions on further improvement of Kazakhstan's water legislation regulating the implementation and application of organizational and legal measures of legal impact aimed at protecting water resources of the Republic of Kazakhstan, irreplaceable and effective use of water resources The resource is of crucial importance in all spheres of life of society and the state.

Keywords. water resources, legal regulation, water, environment.

Кіріспе

Адам мен табиғаттың өзара іс - қимылы саласындағы қоғамдық қатынастардың заңдылықтарын зерттейтін Қазақстанның құқықтық ғылымдар жүйесінде жеке табиғи ресурстарды - жерді, оның жер қойнауын, суларын, ормандарын, жануарлар дүниесін және атмосфералық ауаны пайдалану саласындағы қатынастарды құқықтық реттеуді қамтамасыз етуге арналған табиғи ресурстық құқыққа айтарлықтай орын беріледі [1, 59].

Табиғи ресурстар құқығының даму эволюциясы жер құқығы, тау-кен құқығы, су құқығы, орман құқығы және т.б. сияқты құқық салаларының дамуымен өзара байланысты, олардың жалпыланған түрінде аталған табиғи ресурстармен байланысты қоғамдық қатынастар болып табылатын құқықтық реттеу нысаны болып табылады. Алайда, адам мен табиғат қатынастарының даму диалектикасы процесінде табиғатты тұтыну міндеттерін бірінші орынға қоятын Табиғи ресурстар құқығы жаңа құқықтық ғылымның – экологиялық құқықтың ажырамас бөлігіне айналды, өйткені ХХ ғасырдың 70-жылдарында қоршаған орта мәселелерін реттеуге тек табиғи ресурстық тәсілдің толық жеткіліксіздігі айқын болды. Құқықтық қорғау және, ең бастысы, жай тұтыну емес, сарқылатын табиғи ресурс ретінде су ресурстарын ұтымды пайдалану, оны қорғау, молықтыру, бітелуден, ластанудан және сарқылудан қорғау мәселелері туындады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуді жазу барысында зерттеудің ғылыми, жеке ғылыми әдістері қолданылды: формальды-логикалық; Тарихи; жүйелік; салыстырмалы-құқықтық; абстрактіліден нақтыға көтерілу, әлеуметтанулық зерттеу; талдау, синтездеу әдістері; жалпылау және т. б. Аталған әдістерді бірлесіп пайдалану су ресурстарын пайдалану мен қорғау, теориялық тұжырымдар мен практикалық ұсыныстарды дайындау және тұжырымдау саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу проблемаларын кешенді және пәнаралық зерттеу мен зерделеу үшін мүмкіндіктер туғызды деп санаймыз.

Негізгі бөлім

Мемлекет пен қоғам өмірінің саяси, әлеуметтік және экономикалық жағдайларының өзгеруі, әдетте, қолданыстағы су заңнамасы нормаларының бүкіл жүйесінде елеулі өзгерістер процестеріне әкеп соғады, мұны су заңнамасы нормаларын, нарықтық қатынастарға көшу кезеңін және Қазақстан Республикасының қазіргі даму кезеңдерін салыстыру мысалында айқын көрсетуге болады. Мәселен, мысалы, нарықтық қатынастарға көшу кезеңіндегі су заңнамасының нормаларымен салыстырғанда, қазіргі заманғы су заңнамасының нормалары, су ресурстарын арнайы пайдалану ақылшылығының міндетті ережелеріне делдалдық ететін, нарықтық қатынастарға көшудің су заңнамасының даму кезеңінде мүлдем басқа, көп жағдайда дерексіз, жеткіліксіз қалыптасқан сипатқа ие болды.

Нәтижелер мен талқылаулар

С.А.Боголюбов бұл туралы әділетті түрде атап өткендей, "жалпылау – табиғи ресурстарды қорғау және пайдалану жөніндегі қоғамдық қатынастарды реттеуді бүкіл қоршаған ортаны реттеуге енгізу жақын болды. Табиғи ресурстық құқықтың жер және өзге де салалары экологиялық құқықтың кіші салаларына, оның құрамдас бөлігіне айналды" [2, 101].

Әділдік үшін табиғи ресурстық құқықтың құқықтық мәні, оның даму ерекшеліктері мен заңдылықтары мен іске асыру механизмі негізінен сақталып, қазіргі заманғы құқықтық ғылымда, бірақ экологиялық құқық аясында әлі де орын алатынын мойындау керек. Табиғат ресурстары құқығының кіші салаларының бірі су құқығы болып табылады, оның сыртқы көрінісі су заңнамасы болып табылады.

Су құқығы мен су заңнамасының даму эволюциясы нормативтік құқықтық актілердің құқықтық мәні мен мазмұны, олардың жиынтығында су заңнамасын құрайтын, мемлекет пен қоғам өмірінің саяси, әлеуметтік және экономикалық жағдайларынан туындайтындығы туралы заңдылықтарды айқын көрсетеді, олардың жер қойнауында олар реттеуші функцияны орындайды-игеру және даму процесінде туындайтын су қатынастары су ресурстарын пайдалану [3, 77].

Қазақстан Республикасы өзінің даму тарихында "социалистік елдер лагері" деп аталатын жүйеден нарықтық экономика елдерінің санатына өтіп, өзінің егемендігі жолында жаһандық-бірегей саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді бастан өткерді. Тиісінше, сол дәуірдегі барлық заңнамалар құлдырап, түбегейлі өзгерістерге ұшырады, заңды күшін жоғалтты, нәтижесінде ел экономикасын жүргізудің нарықтық жағдайларының мәнін көрсететін жаңа заңнама пайда болды[4, 82].

Су қатынастары мен су заңнамасының дамуындағы аталған процестер түбегейлі өзгерді және бүгінде су қатынастарының нормативтік-құқықтық негізін дамытып, жаңа өлшемге айналдыруда. Сайып келгенде, осындай өзгерістердің әсерінен қазіргі кездегі су құқығы мен су заңнамасының жүйесі мен құрылымы пайда болды және су ресурстарының қажеттіліктерін оларды құқықтық реттеу мәселелерінде барынша барабар шеше алды.

Олардың жиынтығында табиғи объектілер органикалық тепе-теңдікпен сипатталатын және олардың біртұтас, біртұтас табиғи организм ретінде өзара және кешенді жұмыс істеуіне ықпал ететін оңтайлы экологиялық байланыстармен алдын-ала анықталған бізді қоршаған табиғи орта ұғымын құрайды.

Қазақстан Республикасының табиғи объектілер жүйесінде, басқа мемлекеттердегідей, халықтың әлеуметтік-экономикалық және экологиялық әл-ауқатын, жануарлар мен өсімдіктер әлемінің өмір сүруін қамтамасыз етудің қажетті шарттары мен негізі болып табылатын су ресурстары аса маңызды орын алады.

"Су", "су ресурстары", "су объектілері", "су қоры" ұғымдарын саралаудың құқықтық және әдіснамалық негіздері Қазақстанның қазіргі заманғы су-құқықтық әдебиетінде кеңінен пысықталды, мұнда су ресурстары институтының құқықтық мазмұнын институционализациялау және айырмашылықтар мәселелерін талдауға айтарлықтай орын беріледі. Олардың жүйесі мен институционалдық аражігін ажырату туралы неғұрлым егжей-тегжейлі деректер Қазақстанның су құқығы мен су заңнамасының теориялық-әдіснамалық негіздерін дамытуға баға жетпес үлес қосқан Қазақстанның белгілі ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапты. Су ресурстарын зерттеу, барлау, ұтымды және кешенді пайдалану мен қорғау, гидромелиорациялық жүйелер мен су шаруашылығы құрылыстары саласындағы қатынастарды басқару [5].

Қазақстанның су ресурстарының ерекшелігі - олар 85 мың үлкен және кіші өзендермен ұсынылған. Қазақстан Республикасының аумағында барлығы сегіз өзен су шаруашылығы бассейні бөлінген: Ертіс, Арал-Сырдария, Балқаш-Алакөл, Жайық-Каспий Есіл, Тобыл-Торғай, Нұра-Сарысу, және Шу-Талас. Олардың жетеуі Нұра-Сарысудан басқа трансшекаралық болып табылады. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының аумағында Каспий және Арал теңіздері, сондай-ақ мыңдаған көлдер орналасқан, олардың ішіндегі ең ірілері Балқаш, Алакөл, Зайсан, Теңіз және т.б. сулы-батпақты жерлер Солтүстік Қазақстан көлдерінің кешенін құрайды, олардың халықаралық маңызы бар және суда жүзетін құстардың мекендейтін жері болып табылады.

Қазақстан аумағында тұщы су қорларының жинақталуы 429 км³-ке теңестіріледі, оның ішінде: 190 км³ оның ішінде көлдерде шоғырланған; 58 км³ жер асты суларының болжамды қорларын білдіреді, 101 км³ өзендердің ресурстарын білдіреді және 80 км³ мұздықтарға тиесілі. Қазақстан Республикасындағы су ресурстары санының басым бөлігін 100,5 км³ орташа жылдық көлемде ұсынылған жер үсті су ресурстары құрайды. Оның 55,9 км³-і Қазақстан Республикасының аумағында қалыптасады. Басқа су ресурстары-44,6 км³ шекаралас мемлекеттерден келеді, атап айтқанда: 19,4 км³ оның ішінде Қытайдан; 14,5 км³ Өзбекстан аумағынан; 3,24 км³ Қырғызстаннан; және тек-7,5 км³ су Ресейдің үлесіне келеді [6,91].

Қосымша Тұщы су көздері жер асты суларымен ұсынылған, олардың қоры 15.6 км³-тен асады. Бұл, әдетте, тұзсыздандыруға бейім теңіз сулары және басқа су көздері. Қазақстанның су ресурстарының ерекшелігі – Қазақстан аумағында олар локализацияланған, біркелкі бөлінбеген. Бұл ретте сумен барынша қамтамасыз етілген өңір Шығыс Қазақстан облысы болып табылады, оның құрамында км²-ге 290 мың м³ астам бар. Сонымен қатар, Қазақстанның шығыс өңіріне су ресурстарының 34,5 пайызы тиесілі. Су ресурстарына бай Емес Оңтүстік-Шығыс Қазақстан болып табылады және оның құрамында елдің су ресурстарының 24,1 пайызы бар. Оңтүстік Қазақстанның үлесіне барлық су қорларының 21,2 пайызы, Батыс Қазақстанның үлесіне 13,4 пайыз тиесілі. Ең аз сумен қамтамасыз етілгендер Солтүстік және Орталық Қазақстан болып табылады, сондықтан Солтүстік Қазақстанның үлесіне 4,2 пайыз, ал орталық Қазақстанның үлесіне су ресурстарының барлық қорларының 2,6 пайызы келеді. Су ресурстарындағы ең өткір тапшылық Атырау, Қызылорда және Маңғыстау облыстарында байқалады. Экономика салаларының сексен бес пайызы жер үсті су көздерінен сумен, ал экономика салаларының басқа бөлігі жер асты су көздерінен, теңіз суларынан және тіпті ағынды сулардан сумен қамтамасыз етіледі. Бұл ретте барлық тұтынылатын судың 65 пайыздан астамы ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне пайдаланылатынын ұмытпаған жөн [7,34].

Қазақстанның су ресурстары жанды, бірегей және осал табиғи жүйе болып табылады, ол басқа елдерге қарағанда көп дәрежеде сыртқы тәуекелдерге ұшырайды және бұл үшін себептер аз емес:

біріншіден, көлдердің бетінен жүзеге асырылатын судың булануының жоғары деңгейі, олардың ағынсыз бассейндері олардың тепе-теңдігін сақтауға бағытталған Судың айтарлықтай шығынына ықпал етеді. Ең дәл есептеулер бойынша көлдердің экожүйелерін тұрақты тұрақтандыру үшін 30 млрд. м³ су;

екіншіден, Қазақстан Су ресурстарының Ресей, Қытай, Қырғызстан және Өзбекстан аумақтарынан бастау алатын трансшекаралық өзендерге тәуелділігін сезінуде. Бұл өзендер жер үсті суларының ағындарының 44 пайызын құрайды, олар шекара маңындағы елдердің экономикалық және әлеуметтік дамуын жеделдету нәтижесінде қарқынды пайдалануға ұшырайды, нәтижесінде олардың көлемі тез қысқарады, бұл оларды пайдалану процестерінің тез жеделдеуінің салдары болып табылады. Болашақ болжамдар трансшекаралық өзендердің ағыны 2030 жылға қарай 40 пайыздан астам қысқаруы мүмкін екенін анықтайды;

үшіншіден, мұздықтардың еру процестерінің жылдамдығының жеделдетілген өсуі, жаһандық жылынудың елдің климатына және басқа да табиғи процестерге қарқынды әсері су ресурстарының болашақ көлеміне әсер етеді, олардың саны болашақта осы процестердің нәтижесінде жеткіліксіз болуы мүмкін және елді осы үшін қажетті су мөлшерімен қамтамасыз ете алмайды. Бұл ретте, еліміздің оңтүстік өңірлерінде локализацияланған өзендер осындай тәуекелге барынша бейім екенін атап өткен жөн) [8,86].

Жыл сайын тұрақты түрде өсіп келе жатқан Адамзаттың су ресурстарына деген қажеттілігінің жыл сайынғы өсуі қоршаған ортаның экологиялық жағдайына қауіп-қатер мен шиеленісті жағдай туғызады. Экологиялық қауіпсіздік саласындағы қазіргі заманның негізгі жаһандық тәуекелдерінің ішінде адамның қоршаған ортаға әсерінің көптеген жағымсыз факторларына байланысты болатын су қауіпсіздігінің тәуекелдерін атап өткен жөн.

Адамзаттың су ресурстарына деген қажеттілігі су ресурстарының жай-күйіне әсер ететін объективті факторлардың келесі кешенінің жиынтық әсері нәтижесінде нақты шындыққа проекцияланады:

1. Дүние жүзінде су ресурстарын тұрақты тұтынушылар ретінде әлемнің көптеген мемлекеттерінің қарқынды әлеуметтік-экономикалық дамуымен ұштасқан халықтың тұрақты демографиялық өсу үрдісі байқалады;

2. Табиғатты ұтымсыз пайдалану, табиғи объектілерге немқұрайлы, кейде тіпті жыртқыштық қатынас, мысалы, су ресурстарын тұтынудың өзгермелі моделі түрінде көрінеді, бұл су ресурстарының шектелуіне және сарқылу қаупіне әкеледі;

3. Белгіленген гидротехнологиялық нормаларды, стандарттар мен қағидаларды сақтамай немесе табиғат қорғау тетіктерінің қағидаларын бұза отырып жүзеге асырылатын, ескірген не жетілдіруге жеткізілмеген су пайдалану және су бұру технологияларын қолданудың салдары болып табылатын жерүсті және жерасты суларының қарқынды ластануы, бітелуі және сарқылуы;

4. Халықаралық су қатынастары деңгейінде трансшекаралық суларды бірлесіп пайдалану қорғау мәселелерінің реттелмеуі;

5. Су тұтыну субъектілері арасындағы су қатынастарын толық реттей алмайтын Ұлттық су заңнамасы нормаларының кемшіліктері мен жетілмегендігі, бұл көптеген жағымсыз көріністер мен жағымсыз салдарларға ие әртүрлі жанжалды жағдайлардың пайда болуына әкеледі және т.б.

Жоғарыда айтылғандай, су ресурстарын тұтыну және ұтымсыз пайдалану психологиясының ақаулары саласында назар аудару керек тағы бір даусыз факт. Көптеген онжылдықтар, тіпті ғасырлар бойы адамның табиғи ресурстарды тұтыну процестері қоғам шексіз мөлшерде жүзеге асырылды, өйткені олар шексіз және кесілмейтін болып көрінді. Адам жасаған антропогендік әрекет-бұл барлық әрекеттер көбінесе негізсіз сипатта болады, табиғатты бағындырады және оның экономикалық, тұтынушылық және басқа да идеалдарына қол жеткізу үшін күреседі, ормандарды жаппай кесумен бірге жүреді, нәтижесінде көшкіндер, жыралар, пайда болады. Ластаушы заттарды, шаруашылық қызмет қалдықтарын су айдындарына төгу. автокөліктің қоршаған табиғи ортаға әсері,

урбанизация және индустрияландыру процесінің қарқынды әсері қоршаған табиғи орта сапасының нашарлауына ықпал етеді және сирек жағдайларда өмір сүруге жарамсыз ауыл шаруашылығына және т.б. әкеледі. Сондықтан алдыңғы қатарлы халықаралық жұртшылық болашаққа қорқынышпен қарайды және ұзақ уақыт бойы бір немесе бірнеше ғана емес, жақын арада болатын экологиялық дағдарысқа қатысты алаңдаушылық пен жалпы алаңдаушылықты жариялады.

Біріккен мемлекеттер, сонымен қатар бүкіл жер жарты шарын қамтитын жаһандық көлемде [9, 87]. Бүгінде бүкіл адамзат су ресурстарының әлеуметтік-экономикалық маңыздылығын халықтың өмірі мен қызметінің негізі ретінде таниды. Бұл, ең алдымен, адамзаттың даму тарихында су ресурстары табиғи ортаның маңызды, өте қажет компоненттері болып табылады, олар тек табиғат объектісі ғана емес, сонымен бірге құқық объектісі, су қатынастарының объектісі болып табылады.

Су ұғымының қазіргі құқықтық анықтамасы Қазақстанның су заңнамасының нормаларымен реттеледі, мұнда құқықтық үстемдіктің айқындылығымен судың анықтамасы су объектісіндегі судың барлық жиынтығын білдіреді және судың нақты белгіленген географиялық шекаралары, тиісті көлемі және заңмен белгіленген су режимі бар жер қойнауы мен құрлық бетінің рельефтерінде шоғырлануы болып табылады. Олар: мұздықтар, өзендер, оларға теңестірілген каналдар, теңіздер, көлдер және басқа да жер үсті су айдындары, сондай-ақ жер асты сулары бар жер қойнауының бөліктері.

Бұдан шығатыны, Қазақстан Республикасының су қоры ұғымы өз құрамына Қазақстан аумағы шегіндегі және Республиканың бірыңғай мемлекеттік су кадастрына енгізілген немесе енгізілуге жататын барлық сулардың жиынтығын қамтиды. Қазақстан.

Қазақстанның сулары түрлердің алуан түрлілігімен сипатталады. Мәселен, мысалы, жер құқықтың объектісі ретінде, сулардан айырмашылығы, экологиялық құқық теориясында біртекті құқықтық категория болып табылады. Су, жерден айырмашылығы, ерекше, жеке сипатқа ие табиғи объектілерге жатады. Іс жүзінде барлық су айдындарының тарихи, ұзақ уақыт бойы қалыптасқан атауы бар: Тобыл, Ертіс, Есіл өзендері, Зайсан, Балқаш, Сасықкөл көлдері, Арал және Каспий теңізі және т.б.

Судың ерекшелігі-су объектілерінің түрлері және олардың категориялары, қалыптасқан ғылыми заңдылықтардың нәтижесінде қайтадан жер ретінде емес - олардың негізгі мақсатты мақсаты бойынша, географиялық, физикалық және басқа да белгілер бойынша ажыратылады. Сондай-ақ, су көптеген жағдайларда олардың жіктелуі әртүрлі негіздерде болады. Біздің ойымызша, Қазақстанның қолданыстағы Су кодексіне сәйкес суға мемлекеттік меншік құқығына "айрықша" беру, сол кездегі табиғи ресурстық заңнама барлық табиғи объектілердің мемлекеттің айрықша меншігі болып табылатындығын анықтаған кезде, бізге кеңестік өткен мұрада қалған құқықтық мирасқорлық дәстүрлерімен айқындалған. Басқа жағдайда, мәселенің мұндай тұжырымы "су – бұл өмір" деген халықтық даналықтың мағынасымен көрінетін құбылыс ретінде қабылдануы мүмкін және заң шығарушының бұл тәсілі кездейсоқ емес, өйткені ол суды тұтынушылық мәні бойынша табиғи ресурстардың барлық жиынтығынан бөледі [5].

Су ресурстарына меншік нысанына қатысты конституциялық реформаға дейін суға меншіктің мемлекеттік нысаны оларды ұтымды пайдалану және қорғау саласында қалыптасқан су қоғамдық қатынастарының барлық басқа түрлерінің негізі болды, әсіресе суды пайдалану құқығы туынды болғандықтан және суға мемлекеттік меншік құқығына байланысты.

Суды пайдалану құқығының пайда болуы рұқсат беру жүйесімен сипатталады (азаматтардың шаруашылық қызметті жүргізуге байланысты емес жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін суды жалпы пайдалану құқығын қоспағанда). Суды пайдалану құқығы, жалпы ереже бойынша, нарықтық қатынастардың рухына сәйкес келетін азаматтық-құқықтық шарттар немесе заңда көзделген жағдайларда, оның ішінде оларды басқа мемлекеттік және қоғамдық қажеттіліктер үшін пайдалану қажет болған жағдайда да пайдалануды тоқтатуға құқылы құзыретті мемлекеттік органдардың арнайы рұқсаттары негізінде туындайды [10, 39].

Қорытынды

Бүгінгі таңда су қатынастары жүйесіндегі мемлекет қызметінің негізгі мәні мынада: мемлекет Қазақстанның су ресурстарын барлық су пайдаланушылар барынша орынды және тиімді пайдаланатындай есеппен бөлуге міндетті.

Сонымен бірге, "су объектілері" ұғымын "су ресурстары" ұғымынан ажырату керек, өйткені олардың құқықтық табиғаты мен құқықтық мәртебесі бойынша олар синонимдік ұғымдар емес. Ұсынылған жұмыстың ғылыми жаңалығы зерттеуде теориялық және әдіснамалық деңгейде су ресурстарын пайдалану және қорғау институтының проблемаларын және оларды ұтымды пайдалану, құқықтық қорғау және су қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі қатынастарды реттейтін су заңнамасы нормаларының даму заңдылықтарын зерттеу жүргізілетіндігімен анықталады. Жұмыста Қазақстанның су ресурстарын іске асырудың құқықтық, саяси, әлеуметтік - экономикалық және өзге де аспектілері жан-жақты негізделген және ашылған.

Ұсынылған жұмыстың ғылыми жаңалығы Қазақстан Республикасының заң ғылымында алғаш рет су ресурстары ұғымына теориялық негізделген анықтама берілгендігімен де байланысты. Зерттеуде Қазақстанның су ресурстарын пайдалану және қорғау саласындағы қатынастарды нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету су құқығының барлық басқа құқықтық институттарымен және қоршаған табиғи орта ұғымына делдал болатын өзге де экологиялық-құқықтық институттармен толыққанды өзара іс-қимыл жасайтын дербес су-құқықтық институт ретінде қарастырылады. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Қазақстанның су ресурстарын ұтымды пайдалану, қауіпсіздік және қорғау жөніндегі қатынастарды регламенттейтін су заңнамасы нормаларын негізді әрі қарай дамыту, сондай-ақ қазақстандық су заңнамасы нормаларын одан әрі жетілдіру жөніндегі теориялық негізделген ұсыныстар ұсынылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кусмамбетов К.Д. Опыт управления водными ресурсами в Европейском союзе // Наука и жизнь Казахстана. - № 7/1. - 2019. – С. 58-62.
2. Боголюбов С.А. Экологическое право: учебник для вузов. – М.: Издательство «НОРМА» (Издательская группа «НОРМА_ИНФРА»), 2001. – 448 с.
3. Байсалов С.Б., Еркинбаева Л.К., Тюлеубекова С.Ш. Проблемы возмещения вреда, причиненного природной среде // Вестник КазГУ. Серия юридическая, Алматы: КазГУ, 1993. – Вып. 1. – С.52-79.
4. Мукашева А.А. Теоретические и методологические проблемы водного права Республики Казахстан в современных условиях: Дисс. ... на соиск. уч. степени док. юр наук:12.00.06. – Астана, 2010. – 267 с.
5. Қазақстан Республикасының Су Кодексі 2003 жылғы 9 шілдедегі N 481. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000481_
6. Шалтакбаев С.Ж. Теоретические вопросы правовой охраны вод: автореф. дис... канд. юрид. наук. – Алма-Ата, 1985. – 124 с.
7. Сулейменова С.Ж. Правовая охрана вод от антропогенного воздействия. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 103 с.
8. Еркинбаева Л.К. Проблемы правового регулирования охраны и использования подземных вод (международный опыт и практика Казахстана) // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия юридическая. – Алматы, 2016. – №3. – С.94-101.
9. Загороднюк В.П. Целеполагание в практике, культуре, познании: автореферат дис. ... доктора философ. наук: 09.00.01 / Академия наук Украины. Ин-т философии. - Киев, 1992. - 183 с.
10. Культелев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан. Общая и Особенная часть. Учебник – Алматы: Жеті Жарғы, 2003. – 432 с.

ӘОЖ 340

**СУ ОБЪЕКТИЛЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ
ПРИНЦИПТЕРІ****Жәнібек Ғ.Е., Жакупова Г.А.***Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
g.zhanibek@bk.ru, gulima888888@mail.ru*

Авторлар мақалада экожүйелік тәсіл су объектілерін келесідей қарастыруға мүмкіндік береді тірі организмдер тіршілік ету ортасымен өзара байланысты болатын біртұтас табиғи жүйелер. Бұл қағида да маңызды су объектілерінің экологиялық жағдайына антропогендік әсерді бағалау үшін. Бар сыртқы ортадан су объектілеріне қауіпті заттардың түсу көздерінің көп саны. Сонымен, минералды тыңайтқыштарды қолданған кезде өрістердегі пестицидтер тек топыраққа ғана емес, су көздеріне де зиян тигізеді. Топырақтың шамадан тыс қанығуының жағымсыз әсерлерінің бірі ал су химиялық заттар су объектілерінің эвтрофикациясы болып табылады. Осы процесстің нәтижесінде "судың гүлденуі" жүреді, ол су өсімдіктерінің белсенді көбеюімен, оттегі алмасуының бұзылуымен бірге жүреді және бұл, өз кезегінде су фаунасының өліміне әкеледі және су көзінің пайдалануға жарамсыздығы қарастырылды.

Кілт сөздер: Экожүйелік, су объектілер, су ресурстары, су.

Авторы в статье экосистемный подход позволяет рассматривать водные объекты как живые организмы которые взаимосвязаны со средой обитания в единой природные системы. Этот принцип также важен для оценки антропогенного воздействия на экологическое состояние водных объектов. Большое количество источников поступления опасных веществ в водные объекты из существующей внешней среды. Так, при использовании минеральных удобрений пестициды на полях наносят вред не только почве, но и источникам воды. Одним из негативных последствий перенасыщения почвы является и вода химические вещества эвтрофикация водоемов. В результате этого процесса происходит "цветение воды", которое сопровождается активным размножением водных растений, нарушением кислородного обмена, а это, в свою очередь, приводит к гибели водной фауны и считается непригодным для использования источником воды.

Ключевые слова: Экосистемные, водные объекты, водные ресурсы, водные.

The authors of the article ecosystem approach allows us to consider water bodies as living organisms that are interconnected with the environment in a single natural system. This principle is also important for assessing the anthropogenic impact on the ecological state of water bodies. A large number of sources of hazardous substances entering water bodies from the existing external environment. Thus, when using mineral fertilizers, pesticides in the fields cause harm not only to the soil, but also to water sources. One of the negative consequences of soil oversaturation is water and chemicals eutrophication of reservoirs. As a result of this process, "water blooms" occur, which is accompanied by active reproduction of aquatic plants, impaired oxygen metabolism, and this, in turn, leads to the death of aquatic fauna and is considered an unusable water source.

Keywords: Ecosystem, water bodies, water resources, water resources.

Су объектілерін ауыз су және тұрмыстық мақсатта пайдалануды суды пайдаланудың басым түрі деп атауға болады, өйткені судың өмірлік маңызды ресурс ретіндегі проблемалары шығады адамзаттың жаһандық проблемалары арасында алдыңғы қатарда. Сапалы ауыз су тапшылығы, сондай-ақ сарқылу және жаппай су тапшылығы мәселелері ауыз су көздерінің ластану Халықаралық форумдарда ұзақ уақыт бойы талқыланды. Нәтижесінде жаңа дамудың алғышарттары пайда болды табиғи ресурстардың осы түрін пайдалануды құқықтық реттеу принциптері. Бұған принциптерге су объектілерін

теңдестірілген пайдалану, су ресурстарын басқарудағы тұрақты даму жатады БҰҰ-ның Қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясында расталды [1].

"Құқықтық қамтамасыз ету" ұғымы жеткілікті ол көбінесе заң әдебиетінде қолданылады. Бірақ көптеген адамдар оның мағынасын реттеу арқылы "занды" деп салыстырады. Айта кету керек, көпшілігі құқықтық көздер құқықтық реттеу арқылы жүзеге асырылатын ретінде қарастырылады құқықтық құралдар (құқықтық нормалар, құқықтық қатынастар, жеке ұйғарымдар және т. б.) нәтижелі, нормативтік-ұйымдастырушылық олардың мақсатымен қоғамдық қатынастарға әсері ретке келтіру, қорғау, салыстырмалы қоғамдық қажеттіліктер [2. 43]. Қоғамдағы құқықтық реттеу белгілі бір механизмдер арқылы жүзеге асырылады.

К.Д.Кусмамбетов құқықтық реттеу механизмі деп құқықтық жүйенің әртүрлі элементтерін айту керек деп санайды. Құқық субъектілерінің мүдделері қанағаттандырылады, құқықтық тәртіп орнатылады және қамтамасыз етіледі (құқықтағы тиісті бар болады) [3, 59].

Су объектілерін - ауыз сумен қамтамасыз ету көздерін пайдалануға қатысты құқықтық қатынастар құқықтық қатынастардың маңызды саласы болып табылады табиғи ресурстық құқықты реттеу туралы экология проблемасының шиеленісуі куәландырады ҚР су ресурстары және ауыз судың сапасы жеткіліксіз. Қазақстан Республикасының су қауіпсіздігі және су ресурстарын қорғау мәселелерін зерттей отырып, су ресурстарының ластану, бітелу және сарқылу қаупі бар екенін, сондықтан бұл мәселелердің әлеуметтік-саяси, экономикалық және экологиялық маңызы бар, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікке елеулі қатер төндіруі мүмкін екенін атап өткен жөн [4, 86].

"Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы" ҚР Заңымен Қазақстан Республикасы үшін ұлттық қауіпсіздікке төнетін негізгі қатерлер айқындалған, оның ішінде қоршаған экологиялық ахуалдың күрт нашарлау қаупіне ерекше орын берілген. Олардың ортасында ауыз судың сапасы, Төтенше жағдайлар, табиғи апаттар және техногендік және табиғи сипаттағы басқа да ауытқулар сөзсіз қауіп болып табылады. Олардың қатарындағы маңызды орын эпизоотиялар мен эпидемияларға жатады [5].

Ұлттық қауіпсіздік жүйесінің орталығында адамның, мемлекеттің және қоғамның өмірлік маңызды мүдделері орналасқан. Ұлттық қауіпсіздіктің негізгі объектісі және субъектісі адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің ішкі және сыртқы тәуекелдері мен қауіп-қатерлеріне ұшырамауы тиіс жоғары құндылықтары болып табылады.

Қазақстан ұлттық қауіпсіздігінің құрамдас бөлігі экологиялық қауіпсіздік болып табылады, ол Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде "адамның, қоғамның және мемлекеттің құқықтары мен өмірлік маңызды мүдделерін қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсер ету нәтижесінде туындайтын қауіптерден қорғау жағдайы" ретінде айқындалады [5].

Саяси, экономикалық және әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретіндегі экологиялық қауіпсіздіктің маңызды факторы су қауіпсіздігі болып табылады, оны қамтамасыз ету мемлекет қызметінің стратегиялық маңызды бағыты болып табылады.

Қазақстан Республикасында азаматтардың денсаулығын, ұйымдық-құқықтық шараларды нығайту үшін елдің және оның халқының су қауіпсіздігін, оның ішінде қажетті мөлшерде және кепілді сапада ауыз сумен қамтамасыз ету жөніндегі ұйымдық-құқықтық шаралар кешені қабылданады, ұзақ мерзімді және салалық арнаулы мемлекеттік бағдарламалар әзірленіп, іске асырылуда және т.б. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауында Қазақстан халқына "технологиялық тұрғыдан ескірген суару жүйелері елеулі тосқауыл болып қала береді. Су шығыны 40% жетеді [6].

Су тапшылығы бар Қазақстан үшін мұндай көрсеткіштерге жол берілмейді. Осы саладағы қоғамдық қатынастарды нормативтік-құқықтық реттеуді қамтамасыз ету, сондай-ақ қазіргі заманғы технологиялар мен инновацияларды енгізу үшін экономикалық ынталандыруды әзірлеу қажет.

Бүгінгі таңда гидротехникалық құрылыстардың қауіпсіздігі мәселесі басым санатқа көтерілді. Бұл Қазақстанда көптеген гидротехникалық құрылыстардың пайдалану мерзімі 30-40 жылдан асатындығымен және едәуір ескіргендігімен түсіндіріледі. Олардың көпшілігі апатты жағдайда және жедел жөндеу мен күрделі жөндеуді қажет етеді. Олардың жарамдылығына, физикалық тозуына қарай Қазақстанда кейбір гидротехникалық құрылыстарда Төтенше жағдайлар орын алды. Бұған мысал ретінде Алматы облысындағы Қызылағаш ауылындағы бөгеттің бұзылуы мен шайылуы, Қарағанды облысындағы Көкпекті су қоймасының бөгетінің шайылуы және т.б. осы фактілердің барлығы Гидротехникалық құрылыстарды қауіпсіз пайдалануға, осы объектілердегі төтенше жағдайлардың алдын алуға және жоюға байланысты проблемаларды жүйелі негізде реттеу қажеттігін көрсетті.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз су қатынастары саласындағы ұлттық қауіпсіздік-бұл қоғам мен мемлекеттің, сондай-ақ жеке тұлғаның маңызды мүдделерінің тұрақты өзара әрекеттесу процесі жүретін күрделі көп деңгейлі жүйе, бұл ретте бұл мүдделерге сыртқы және ішкі қауіп төнуі мүмкін.

С.Ж.Сүлейменова бұл туралы дұрыс атап өткендей - "су ресурстарын ұлттық мүдделер призмасы арқылы қарастыра отырып, оларды барлық деңгейлерде – жеке тұлға, қоғам және мемлекет, өмірдің барлық салаларының жұмыс істеу негіздері, қоғамның сақталуы мен тұрақты дамуын қамтамасыз ететін өмірлік және тұрақты жағдай ретінде анықтауға болады" [7, 27].

Суды құқықтық қорғауды ұйымдастыру жөніндегі қызмет әлеуметтік-құқықтық шаралардың, сондай-ақ суды ұтымды пайдалану жөніндегі қызметті ұйымдастыруға арналған экономикалық, ұйымдастырушылық және өзге де шаралардың үйлесімді жүйесін білдіреді, мұнда су ресурстарын қалпына келтіру және сақтау мәселелеріне басты назар аударылады. Бұл ретте су объектілерін молықтыру процестерін ұйымдастыру проблемаларын реттеу, сондай-ақ судың теріс әсер ету жағдайларын болдырмау маңызды орын алады. Суды құқықтық қорғау су қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған ұйымдастырушылық-құқықтық іс-шаралардың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Әдетте, суды, мемлекеттік органдарды және қоғамның күш-жігерін құқықтық қорғау су ресурстары проблемаларын кешенді шешу негізінде оларды пайдаланудың мақсаттары мен сипатын, сондай-ақ олардың аймақтық ерекшеліктерін ескере отырып ұйымдастырылады [8, 34].

Су объектілерін қорғау мақсаттары да кешенді сипатқа ие, өйткені олар тұрақтылықты қамтамасыз етуге және табиғи экологиялық жүйелерді одан әрі дамытуға; жергілікті халықтың өмірі мен денсаулығы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл ретте балық ресурстарын және су жануарларының басқа да түрлерін ұлғайтуға және дамытуға бағытталған іс-шараларды ұйымдастыру жөніндегі қызмет елеулі орын алады. Сумен жабдықтау жағдайының нашарлауын жою бойынша жұмыстар жүргізілуде; Су айдындарының табиғи көбею және табиғи өзін-өзі тазарту қабілетін арттыру, су айдындарының гидрогеологиялық және гидрологиялық жүйесінің жай-күйінің нашарлау фактісін болдырмау, сондай-ақ су объектілерінің биологиялық, химиялық, физикалық және басқа да қасиеттеріне теріс әсер ететін басқа да жағымсыз құбылыстардың мүмкіндігін төмендету.

Су объектілерінің заңнамада белгіленген мақсаттарына сәйкес олар зиянды, улы, химиялық қауіпті заттармен және олардың табиғи қосылыстарымен техногендік және табиғи ластанудан кешенді қорғалуға жатады. Табиғи су объектілері, олардың жоғары әлеуметтік-экономикалық маңыздылығына сүйене отырып, радиациялық, бактериялық, жылу және басқа да ластанулардан, сондай-ақ ерімейтін заттардан, физикалық қасиеттері бойынша қатты тұрмыстық қалдықтардан, өнеркәсіптік және өзге де шығу тегінен сенімді қорғалуы тиіс. Қазақстан Республикасы Су ресурстарының экологиялық жай-күйін сыни тұрғыдан бағалай отырып, олардың барлық жерде қарқынды ластануға, бітелуге және сарқылуға ұшырағанын атап өткен жөн, бұл туралы біз жоғарыда бірнеше рет айтқан болатынбыз.

О.С.Колбасов көзқарасы бойынша ластану, бітелу және су ресурстарының сарқылу көздері - "болып табылады зиянды заттарды шығаратын немесе су ресурстарына басқа жолмен енетін, жер үсті және жер асты суларының сапасын нашарлататын, оларды пайдалануды шектейтін, сондай-ақ су объектілерінің түбі мен жағалауларының жағдайына теріс әсер ететін материалдық объектілер" [9, 61].

Қазақстанның жер үсті су ресурстары тау-кен өндіру кәсіпорындарымен, химия және металлургия өнеркәсібімен, коммуналдық қызметтермен және ауыл шаруашылығы өндірісімен барынша қарқынды және белсенді ластануда. Лас судың шамамен 50 пайызы қоршаған ортаға кейіннен тазартылмай, жыл сайын "ластаушы салалар" деп аталады, бұл орташа есеппен жылына 1,5-2 км³ тазартылмаған, құрамында балшық бар ағынды суларды білдіреді. Заңнамада белгіленген барлық ережелер су қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және су ресурстарын қорғауға ықпал етеді.

Қазіргі заманғы технологиялардың дамуымен су тұтынуды және су ресурстарына келтірілген зиянды азайту, суды ұтымды пайдалану қағидаты, сондай-ақ су қатынастарын кешенді құқықтық реттеу мәселесі су қауіпсіздігі мен су ресурстарын қорғауды қамтамасыз ету мақсатында қазіргі заманғы су қатынастары жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл нақты өмірде су қатынастарын құқықтық реттеу саласында дереу шешуді талап ететін көптеген мәселелердің қалуымен түсіндіріледі. Өкінішке орай, қазіргі су заңнамасы су қатынастарын сөзсіз реттеуші рөлін атқара алмайды және одан әрі дамыту мен жетілдіруді талап етеді.

Су тұтынуды азайтудың заманауи технологияларын әзірлеу және қолданылатын су ресурстарына зиянды әсер ету арқылы суды кешенді және мақсатты пайдалану принципі су заңнамасының негізгі принциптерінің бірі болып табылады, өйткені кешенділік ұғымы судың тәуелсіз табиғи объект ретінде табиғи объектілердің барлық басқа түрлерімен тікелей байланысты екенін білдіреді, сонымен қатар көбінесе олардың өмір сүруі үшін қажетті жағдайлар болып табылады, өмір және өмір. Сонымен қатар, су адам қызметінің кез-келген түрінің ажырамас шарты болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. БҰҰ-ның 2021-2025 жылдарға арналған тұрақты даму саласындағы ынтымақтастықтың негіздемілік бағдарламасы.
<https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/87762>
2. Обиух, Н. М. (2014). Принципы правового обеспечения использования водных объектов источников питьевого водоснабжения. Вестник Челябинского государственного университета, (20 (349)), 40-47.
3. Кусмамбетов К.Д. Опыт управления водными ресурсами в Европейском союзе // Наука и жизнь Казахстана. - № 7/1. - 2019. – С. 58-62.
4. Сулейменова С.Ж. Механизм реализации норм водного права Республики Казахстан: монография. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2012. – 286 с.
5. Закон РК «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 06 января 2012 года №527-IV // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31106860 Дата обращения 02.10.2024.
6. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек. https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek
7. Сулейменова С.Ж. Правовая охрана вод от антропогенного загрязнения, засорения и истощения: Дисс. на соиск. уч. степени канд. юр наук: 19.10.01. – Алматы, 2001 – 114 с.
8. Бородина А.А Правовое регулирование использования и охраны подземных вод в Республике Казахстан в условиях перехода к «зеленой экономике»: Дисс. ... на соискание уч. степени PhD: 6D030100 / – Алматы, 2018. – 150 с.
9. Колбасов О.С. Законодательство о водопользовании в СССР. Проблемы совершенствования советского законодательства об использовании водных ресурсов. – М.: Юрид. лит., 1965. – 168 с.

ӘОЖ 631.1:351

**НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ САЛАНЫ
МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ****Жунусова Г.А.**

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

jga_88@mail.ru

Қазіргі таңда ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың тиімділігін қамтамасыз етудің мәселелері айрықша маңызды, себебі олар елдің азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйіне тікелей түрде әсер етеді. Қазақстанда мемлекеттік реттеудің әртүрлі шаралары пайдаланады, бірақ олардың көлемі саланың тиімді жұмыс істеуі үшін жеткіліксіз күйде. Белсенді түрде мемлекеттік қолдау тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды, аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейін қамтамасыз етуге қабілетті. Туындаған мәселелерді шешудің перспективалары республиканың аграрлық саласы бойынша іске асыратын орта мерзімді, ұзақ мерзімді мемлекеттік бағдарламалар аясында көрініс тапты. Агроөнеркәсіптік кешеннің субъектілерін мемлекеттік жеңілдетілген субсидиялауға, несиелеуге айрықша назар аударылатын агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік деңгейде қолдаудың әдістері және нысандары талданды. Ғылыми зерттеудің нәтижелері бойынша азық-түлік өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, инновациялық даму, кәсіпкерлік жүйесін кеңейту, саланың инвестициялық тартымдылығын арттыру, тауар өндірушілердің қаржылық тұрақтылығы үшін қолайлы орта құру негізінде қорытындылар жасалады. Аграрлық саясат мемлекеттің экономикалық саясатының бөлігі болып табылады, сондықтан саланы мемлекеттік қолдау экономиканың маңызды секторы болып табылады.

Кілт сөздер: агроөнеркәсіптік кешен; азық-түлік қауіпсіздігі; ауыл шаруашылығы; субсидия; агроөнеркәсіп кешеніне инвестициялар.

В настоящее время особенно важны вопросы обеспечения эффективности государственной поддержки сельского хозяйства, поскольку они напрямую влияют на состояние продовольственной безопасности страны. В Казахстане используются различные меры государственного регулирования, но их объем недостаточен для эффективного функционирования отрасли. Активно государственная поддержка способна обеспечить устойчивое социально-экономическое развитие, высокий уровень конкурентоспособности аграрного сектора. Перспективы решения возникших проблем нашли отражение в рамках среднесрочных, долгосрочных государственных программ, реализуемых в аграрной сфере республики. Проанализированы методы и формы поддержки агропромышленного комплекса на государственном уровне, на которых особое внимание уделяется государственному льготному субсидированию, кредитованию субъектов агропромышленного комплекса. По результатам научного исследования сделаны выводы о важности поддержки и регулирования аграрного сектора страны на государственном уровне для повышения работоспособности отечественной сельскохозяйственной продукции на внутреннем, внешнем рынках на основе обеспечения безопасности пищевой продукции, инновационного развития, расширения системы предпринимательства, повышения инвестиционной привлекательности отрасли, создания благоприятной среды для финансовой устойчивости товаропроизводителей. Аграрная политика является частью экономической политики государства, поэтому государственная поддержка отрасли является важным сектором экономики.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс; продовольственная безопасность; сельское хозяйство; субсидия; инвестиции в агропромышленный комплекс

Currently, the issues of ensuring the effectiveness of state support for agriculture are especially important, since they directly affect the state of food security of the country. Various government regulatory measures are used in Kazakhstan, but their volume is insufficient for the effective functioning of the industry. Active state support is able to ensure sustainable socio-economic development and a high level of competitiveness of the agricultural sector. The prospects for solving the problems that have arisen are reflected in the framework of medium-term, long-term government programs implemented in the agricultural sector of the republic. The methods and forms of support for the agro-industrial complex at the state level are analyzed, where special attention is paid to state preferential subsidies, lending to subjects of the agro-industrial complex. According to the results of the scientific research, conclusions are drawn about the importance of supporting and regulating the country's agricultural sector at the state level to increase the working capacity of domestic agricultural products in the domestic and foreign markets on the basis of ensuring food safety, innovative development, expanding the business system, increasing the investment attractiveness of the industry, creating a favorable environment for the financial stability of commodity producers. Agricultural policy is part of the economic policy of the state, therefore, state support for the industry is an important sector of the economy.

Keywords: *agro-industrial complex; food security; agriculture; subsidy; investments in the agro-industrial complex*

Аграрлық экономика секторын мемлекеттік реттеудің бастамасы ауыл шаруашылығы дамуының жаңа кезеңінен бастайды, сол кезеңде артық өндіру дағдарыстары созылмалы сипатта болды. Осылай, АҚШ-та мемлекеттік қолдау жүйесі міндетті әрі қажетті болып Ұлы Депрессия (1929-1933жж) кезеңінде саналды, ауыл шаруашылығы саласындағы мәселелер елдің тұрақтылығына үлкен қауіп төндірді.

Өзінің сайлау компаниясында Ф. Рузвельт елдегі қалыптасқан экономикалық жүйе жағдайында «ауыл шаруашылығы үшін теңдіктер» жоқ деп жариялады. Ол бірнеше рет «ауыл шаруашылығына тұрақты көмек көрсету мәселесі», «ауыл шаруашылығында ұлттық жоспарлаудың» қажеттілігі жайлы тезистерді бірнеше рет қайталады.

АҚШ президенті Ф. Рузвельттің арқасында Америкада фермерлер қарызының қайта қаржыландыруы және ауыл шаруашылығын қалпына келтіру туралы заң шығарылды. Екінші заң американдық фермерлердің өміріндегі маңызды болмысымен әсер етті. Заң «Төтенше ахуал туралы» декларациямен басталды:

«Осы өткір экономикалық жұтау ауылшаруашылық бағалар және басқа да тауарлардың бағалары арасындағы сәйкестіктің әсерінен болып отыр, фермерлердің өнеркәсіптік бұйымдар сатып алуға қабілеттігін төмендетті, дұрыс тауар алмасуды бұзды және ұлттық қарыздың жүйесіне қызметші болатын ауылшаруашылық құндылықтарға маңызды залалды келтірді. Халық шаруашылығының негізгі саласы болатын ауыл шаруашылығында жалпы ұлттық мүддені қалыптастыратын ауыл шаруашылық тауарлармен келісімдерге әсер етіп, осы тауарлармен қалыпты саудаласудың барысына салмақ салып, қиындатты...»

Келтірілген тұжырымдамаларда АҚШ экономикасының аграрлық секторында болған экономикалық жағдайдың теңсіздігін айқын көруге болады.

Мұндай әділетсіздікті жою үшін осыған байланысты ауыл шаруашылық тауарларды тұтыну және өндіру арасында осы тауарға ауыл шаруашылық өнімге бағаның деңгейлері фермерлердің шығындарын жабатындай деңгейіне жақын болу керек [1].

Мемлекеттік қолдауын қажеттілігі зерттеушілермен кейіндеде атап өтілді. Г.Дюрфельдің пікірін бұл жерде лайықты деп айтуға болады: «Фермер еңбегі қанаушылық сипатында екенін көптеген белгілер көрсетеді. К. Маркс сөздері бойынша, олар салыстырмалы қосымша құнды өндіріп алатындығынан, оның өнімділігі осы уақытта ауылшаруашылық өндірушілердің басқа экономика салаларында, тұрмыс сапасы ақырынырақ жоғарылауға қарағанда тез өседі. Көрсеткіштердің бірлері бұл ауыл

шаруашылығы және өнеркәсіптің аралығында айырбас шарты болып саналады, пайда бірінші салада қалыптасқан... АҚШ-та 1946-1970 жылдарда фермер сатып алатын өнімге бағалар ауылшаруашылық өнімнің бағасына қарағанда тез өсті, оған қоса Францияда да 1946-1962 жылдарда осындай жағдай қалыптасты, Данияда 1963-1974 жылдарда тұтыну бағасының индексі ауылшаруашылық өнімнің баға индексіне қарағанда тез өсті [2].

Әлемдік тәжірибе ауыл шаруашылығындағы революциялық өзгерістер оның тиімділігін ешқашан арттырмағанын растайды. Аграрлық сектордың әлеуметтік-экономикалық трансформациясы, оның әртүрлі табиғи және климаттық жағдайлары, мамандану аймақтарының ерекшеліктері, нарықтық қайта құруларды реттеудің ғылыми негізделген жүйесінсіз үлкен аумақтар мүмкін емес. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау теориясы өнеркәсіптегі монополияның күшеюімен ауылшаруашылық өндірісінің монополизацияланбағандығымен сипатталады. Нәтижесінде ауыл шаруашылығы басқа салалармен салыстырғанда теңсіздік жағдайда. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің нарықтық қатынастарға барабар қаржылық моделі қажет. Тікелей шаралармен қатар ол аграрлық өндірісті қаржылай қолдауды қамтамасыз етуі тиіс:

- пайыздық мөлшерлемелерді төмендету жолымен ауыл шаруашылығын орталықтандырылған кредиттеу шарттарын жақсарту, Агроөнеркәсіптік өндірісті кредиттейтін коммерциялық банктерге жеңілдіктер беру;

- диспропорцияларды жою және ауыл шаруашылығы мен онымен байланысты салалар арасындағы салааралық алмасуда бағалардың тепе-теңдігін қамтамасыз ету мақсатында баға белгілеуді жетілдіру;

- ауыл шаруашылығы өнімін өндіруді ынталандыруға бағытталған тиімді салық жүйесін құру, оған мыналар кіреді: салықтардың жалпы санын қысқарту; тауарды өндіру мен жылжытудың әрбір кезеңінде салықты өндіріп алуды болдырмауды көздейтін қосылған құн салығын есептеу әдістемесін өзгерту;

аграрлық салада өндірістің инновациялық түрін қалыптастыру мақсатында инвестициялық қызмет; жаңа техниканы сатып алу үшін пайдаланылатын пайданың сол бөлігін салық салудан босату және жаңа технологияларды енгізу, өндіріс құралдарын жедел жаңартуды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін амортизацияны есептеу қағидаттарына көшу. Экономиканың аграрлық секторын тұрақтандыру және одан әрі дамыту шаруашылық нысандарын таңдаумен және кәсіпорындардың көлемімен байланысты. Әлемдік тәжірибе ірі корпоративтік шаруашылықтар құру бағытында ауыл шаруашылығының дамуын айғақтайды. Экономикалық орнына негізделген көп қабатты аграрлық сектор қарабайыр технологиямен шағын өндірісті құруға бағыт алды. Төмен техникалық және технологиялық жарақтандыру жағдайында өндірілетін көлемдер қысқарады, өнімді жеткіліксіз тиімді пайдалану және өндірістік-техникалық әлеуеттің жай-күйінің нашарлауы. Ауыл шаруашылығы тауар өндіретін құрылымдарды қайта ұйымдастыруды жүргізу кезінде қатаң түрде қажет сараланған, экономикалық негізделген тәсіл, осыған байланысты орынды: рентабельді кәсіпорындар толық реформаланбайды жалпы экономикалық жағдайды тұрақтандыру; шығынды кәсіпорындарда шаруашылық ішілік жалдау қатынастарын, өндірістік кооперативтерді ұйымдастыру базасында қоғамдық өндірісті сақтау; іс жүзінде қоғамдық өндіріс қысқартылған шаруашылықтарда материалдық-техникалық құралдарды кейіннен жаңа өндірістік құралымдар құруға жәрдемдесе отырып, жекелеген қызметкерлер арасында бөлу.

Осындай жағдай өнеркәсіптің монополизацияланған секторында бағалары монополизацияланбаған аграрлық секторға қарағанда тез өсетіні нарықтың тетігімен объективті түрде шартталған. Нәтижесінде ауыл шаруашылығы монополизацияланған индустрияның бағалық қыспақтарында болады.

Аграрлық саладағы экономикалық қатынастардың толық либерализациясын жақтаушылардың жоғарыда берілген дәйексөздері авторлардың өздерінің саясатшылық және субъективизмдерін көрсетеді. Олар сол ауыл экономикаларында болған нақты процесстерді мүлде аяққа басады, мемлекеттік қолдау мәселесінің шешімдерін саяси

ойындарға апараты. Авторлардың логикасы бойынша, батыс елдеріндегі аграрлық секторды жоғары қолдаудың негізгі себебі «азық-түлік секторындағы қысымның тобы өте ұйымшыл және ықпалшыл».

Батыс елдерінде аграрлық секторды жоғары қолдауды сақтау қажеттілігі бойынша күдіктер негізінде объективті себептер бар. Көптеген саясаткерлер және экономистер заңды сұрақтар қояды: егер елде азық-түлік тауарлары артық өндіріліп жатса, ауыл шаруашылығына үлкен бюджеттік қаражаттар не үшін беріледі?

Ауылшаруашылық өндірісіне қолдауды қысқартудың теориялық қажеттіліктің дәйектемелері ДСҰ-на елдердің кіруі үшін ережелерді іске асыруларынан тапты. ДСҰ ережелеріне сәйкес ел салыстырмалы артықшылықтары бар тауарларды экспорттап, басқа тауарларды импорттау керек. Саудалық тосқауылдардың жоқтығы әлемдік сауданы кеңейтеді, әрбір елдің салыстырмалы артықшылықтарын қолданып және әлемдегі ортақ экономикалық әл-ауқатты жоғарылатуға мүмкіндік береді.

Азық-түлік қауіпсіздігі позицияларынан батыс елдеріне ешқандай қауіп болмайды. Олардың көпшілігі ауылшаруашылық өнімінің және азық-түлігінің экспортшылары болып табылады. Сондықтан олар ең алдымен, азық-түлікті импорттайтын елдерде саудалық шектеулерді алыптастағаны қызықтыратын [4].

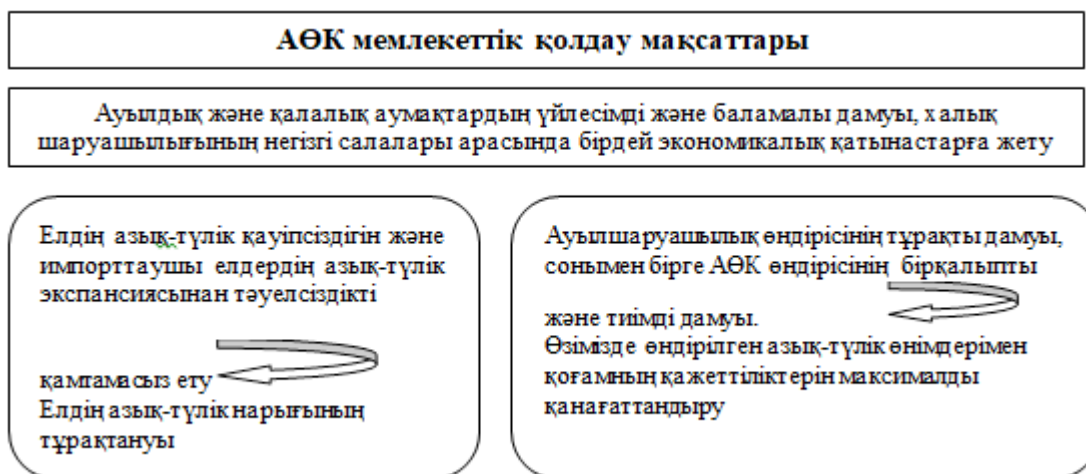
Сонымен, Қазақстанның агроөнеркәсіптік өндірісі ең алдымен ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау АӨК ішіндегі эквивалентсіз қатынастарымен және халық шаруашылығының кешені шеңберінде келесі мақсаттарды көздейді:

- ауылшаруашылық өндірісінің тұрақты дамуы және АӨК өндірісін тиімді дамыту қоғамның өз өндірісінің азық-түлігі өнімдеріндегі қоғамның максималды қажеттіліктерін қанағаттандыруы қамтамасыз етіледі;

- елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және экспорттаушы - ел жағынан азық-түлік экспансиясынан тәуелділік, демек жалпы қоғамдағы және біздің елдің азық-түлік нарығының тұрақтануы;

- қалалық және ауылдық аумақтардың үйлесімдік, баламалы дамуы, жалпы халық шаруашылығының ең маңызды салалардың арасындағы, агроөнеркәсіптік кешеннің, тұрақты экономикалық қатынастарға жету, ауыл тұрғындарының қалыпты өмір әрекетін қамтамасыз ету.

Агроөнеркәсіптік өндірістің мемлекеттік қолдау қажеттілігі сонымен бірге, оның негізі саласының ерекшеліктерінен, АӨК салаларының ішінде ең алдымен қолдауға зарығатын - ауыл шаруашылығынан шығады. Жалпыға мәлім ауыл шаруашылығы экономиканың саласы ретінде негізгі экономикалық заңдарға бағынады (1 сурет).

Сурет 1 – АӨК мемлекеттік қолдау мақсаттары
Ескерту - автормен құрастырылған

Сонымен бірге, ауыл шаруашылығының ерекшелігін ескеру қажет, оның маусымдылығы, өндіріс технологиясының сипаты.

Бұл жерде басты өндіріс құралы болып жер табылады. Басқа өндіріс құралдарымен салыстырғанда жер тозбайды, дұрыс қолданғанда өзінің сапалы параметрлерін жақсартады.

Ауыл шаруашылығында өндіріс құралдары ретінде тірі организмдер, мал және өсімдіктер табылады. Соңғысы биологиялық заңдардың негіздерінде дамиды. Демек, ұдайы өндірістің экономикалық үрдісі тірі организмдердің табиғи даму үрдісімен тығыз байланысқан.

Ауылшаруашылық өнімнің өндірісі үлкен аудандарға іске асады және әр түрлі климаттық аймақтар бойынша орналастырылған. Соңғы нәтижелер көпшілігінде қолданылатын шаралардың саны мен сапасына тәуелді емес, өндіріс іске асатын нақты жағдайларға байланысты.

Өндірістік процесстердің маусымдық сипаты өндірісті ұйымдастыруға, техниканы, еңбек ресурстарын тиімді қолдануға ауқымды әсер етеді және соңында жалпы саланың тиімділігіне септігін тигізеді.

Ауыл шаруашылығының маңызды ерекшелігі бұл жерде жасалған өнім бұдан әрі өндіріс үрдісіне қатысады. Ауыл шаруашылығында өндіріс құралдары ретінде тұқымдар және отырғызатын материалдар, жем-шөп, сонымен бірге қалпына келтіру және кеңейтуге мал басының едәуір бөліктері қолданылады. Бұның барлығы өндірістік бағытындағы объектілерді салуға қосымша материалдық ресурстарды талап етеді.

Ауыл шаруашылығында өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы салаларындағы еңбек үрдістері басқаша ұйымдасады. Бұл жерде орындаушыда мысалы, өнеркәсіптегідей тұрақты жұмыс орны болмайды. Ауылшаруашылық өнімін өндіру үрдісінде жыл мезгіліне және өңделетін өсімдіктің ерекшелігіне байланысты егін жұмысшылары және механизаторлар әр түрлі жұмыс түрлерін орындайды. Олар бір жұмыс күнінің ішінде жағдайларға байланысты күнде өзгермеуіде мүмкін.

Өндірістің маусымды сипаты, табиғи-климаттық шарттардан жоғары тәуелділік және тұрақты табыстардың алуындағы тәуекел, ауыл шаруашылығының көп өнімдеріне сұраныстың бағалық икемсіздігі, өндірілген шығындармен алынған өнімдер арасындағы үлкен алшақтық және басқада ерекшеліктер, қысқа мерзімді несиелер нарығында АӨК салаларының бәсекеге жарамсыздығын күшейтеді. Сонымен, объективті себептерге байланысты ауыл шаруашылығы еркін нарықта басқа салалармен салыстырғанда бәсекеге жарамайды. Сондықтан да, ауыл шаруашылық тауар өндірушілерін қолдау мемлекеттік саясаттың элементі ретінде қарастырылады (1 кесте).

Демек, экономикалық теориялар және тәжірибелер ауыл шаруашылығы өзінің ерекшелігіне байланысты, яғни табиғат жағдайынан жоғары тәуелділікте, тұрақты тәуекелдердің бар болуынан, жоғары қор сыйымдылықтан, сонымен бірге азық-түлік нарығының жұмыс жасауының ерекшеліктері, мемлекеттің тұрақты араласуын талап ететінін дәлелдеді. Аграрлық саланың мемлекеттік қолдауының қажеттілігі келесі маңызды теориялық жағдайда негізделген. Ауыл шаруашылығындағы ғылыми-техникалық прогресс өнеркәсіп саласына қарағанда аз мөлшерде байқалады, нәтижесінде өнеркәсіптегі еңбек өнімділігі жоғары. Бұдан басқа, ауыл шаруашылығында еңбек өнімділігі жердің физикалық мүмкіндіктерімен шектелген және дамыған елдердегі интенсификация қоры іс жүзінде аяқталған. Бұның барлығы ауылшаруашылық өнімінің өзіндік құны төмендегенінде емес, тіпті өскеніне алып келеді. Нәтижесінде өнеркәсіп саласы кәсіпкерлерінің салыстырмалы табыстары өседі, ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің - төмендейді. Нақтылы кезеңде елдегі ауылшаруашылық өндірісі шығынға ұшырауы мүмкін фермерлердің еңбек өнімділігінің төмендегенінен емес, объективті жағдайларға байланысты. Егер ешқандай да шара қолданбаса, онда ауыл шаруашылық өнімін өндірушілер шығынға ұшырайды.

Ауыл шаруашылығы АӨК шеңберінде жұмыс істейтінін есепке ала, мемлекеттік қолдау мемлекеттік реттеудің ең маңызды құралы ретінде агроөнеркәсіптік өндірістің барлық мүдделерінде іске асады. Қазақстанның АӨК халық шаруашылығы кешеннің негізгі

бөлігі болып табылады. Салааралық байланыстарында ауыл шаруашылығы елдің халық шаруашылығының 80 салаларынан өнімді тұтынады. Сонымен бірге, өзі 70 басқа салаларға шикізат және әр түрлі өнімдерді жеткізеді. Салааралық есептеулер ауыл шаруашылығының әрбір қызметкері халық шаруашылықтың басқа салаларындағы 7 адамның жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ететінін көрсетеді. АӨК тұрғындардың тұрмыс дәрежесі және әл-ауқаты, тамақтанудың өлшемі және құрылымы, орташа күндік табыс, тауарлар және қызметтерді тұтыну, әлеуметтік хал-жағдайлар көпшілігінде тәуелді болады [5].

Кесте 1 – Ауыл шаруашылығының салалық ерекшеліктері және мемлекеттік қолдау қажеттілігі

Ауыл шаруашылығының салалық ерекшеліктері	Мемлекеттік қолдау қажеттілігі
Біріншіден	
Ауыл шаруашылығында негізгі өндіріс құралы - жер 1. Жер- ауыл шаруашылығын жүргізу үшін жарамды, шектелген қор болып табылады. 2. Қазіргі кезеңде жердің сапасы қанағаттанарлықсыз күйде	→ 1. Мемлекет ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің жер телімдеріне меншік құқығын ресімдеуде жәрдемдесу керек 2. Мемлекет тарапынан топырақ құнарлығын қалпына келтіру үшін ұзақ мерзімді инвестициялар қажет
Екіншіден	
Ауыл шаруашылық өндірісі көптеген экономиканың секторларына қарағанда, тиімділігі төмен. Оған салынған капитал аз пайда әкеледі және ұзақ жылдардан кейін қайтарылады.	→ Мемлекеттің қолдауынсыз ауылшаруашылық тең жағдайда салааралық бәсекеге қатысуға мүмкіндігі жоқ
Үшіншіден	
Ауыл шаруашылық саласында ғылыми-техникалық прогресстің енгізілуі өнеркәсіппен салыстырғанда баяу.	→ Ғылыми-техникалық прогресс үлкен ұзақ мерзімді капиталды жұмсауды талап етеді, олар ауқымды мемлекеттің қатысуымен іске асуы керек. Бұдан басқа, мемлекет ғылым мен техниканың қазіргі жетістіктерін фермерлердің үлкен бөлігіне қол жететіндей жағдайды, орынды бағалар, салық жеңілдіктері және субсидия берумен жасауға ұмтылуы керек
Төртіншіден	
Нарық талаптарына және жағдайына икемсіздік, адекватсыз реакциясы, керітартпалық ауыл шаруашылығының айырмашылық ерекшеліктері болып табылады	→ Мемлекеттік мониторинг, бақылау, реттеу және нарықтың әрекетіне араласу жүйесі, сонымен бірге ауыл шаруашылық нарығында күтілетін конъюнктураны болжалау үшін мемлекеттік маркетингтік зерттеулерді жүргізу және өндірушілерге осы ақпараттарды ұсыну қажет.
Бесіншіден	
Монополияланған өнеркәсіп секторына қарағанда, монополияланбаған аграрлық сектордағы бағалар баяу көтеріледі. Бұл ауыл шаруашылық өнімінің құны мен осы өнімді шығаруға қажет ресурстар құны арасында сәйкесіздікті тудырады, өз кезегінде ол рентабельділіктің төмендеуінің және ауыл шаруашылығының шығындылығын өсіреді.	→ Дербес монополиядан экономиканың аграрлық секторын қорғау қажет. Мемлекет өз күштерін ауыл шаруашылығында шығындарды өсіруі, өтемақысына бағыттауы керек және табиғи монополистердің талаптарын төмендетуі бойынша шараларды қолдануы қажет

Ескерту - автормен құрастырылған

Қазіргі экономикадағы агроөнеркәсіптік кешен өнімінің рөлін бөлшек тауар айналымының жартысын алатын тұрғындардың азық-түлікке шығындары сипаттайды. Бұл жағдайлар аграрлық сектордың инфляция, нарықтың тауарлық толықтығының және сауданың жағдайы мәселелерінің шешіміндегі маңызын айтады.

Кеңес өкіметі кезінде ауыл елдің индустрияландыруының негізгі қайнар көзі, өнеркәсіп үшін жұмысшы күш және арзан азық-түліктің жабдықтаушысы болып табылғаны белгілі. Және агроөнеркәсіптік кешен қазіргі кезеңде дағдарыстан елдің экономикасының шығуында және оның дамуында ең маңызды рөлді ойнай алады. Сонымен бірге, АӨК даму қарқыны мен жағдайынан халық шаруашылығының пропорциялары, экономикалық қауіпсіздік деңгейлері тәуелді болады.

АӨК-нің соңғы өнімін материалдық-заттық құрамы бойынша және өнім құны бойынша анықтауға болады. Материалдық-заттық құрамы бойынша АӨК-нің соңғы өнімі ауыл шаруашылығы шикізатынан өндірілген және тұрғындардың жеке және қоғамдық және басқа да өндірістік емес тұтынуға, қорға жинауға, сондай-ақ экспортқа жіберілетін ауыл шаруашылығы өнімдерінен тұрады. Өнім құны бойынша АӨК-нің соңғы өнімі АӨК салаларында жасалған өнім құнын, өндірістік қызметтерге амортизациялық аударымдарды білдіреді. АӨК-нің салалық құрылымында ауыл шаруашылығының үлесі – 78%, қайта өңдеу салалары – 22%. Болашақта қайта өңдеу салаларының даму қарқынының артуымен байланысты, қайта өңдеу салаларының үлесі көбейеді, ауыл шаруашылығының үлесі азаяды деп болжануда.

АӨК-нің келесідей өзіндік құрылымдық ерекшеліктерін атауға болады:

- экономиканың негіз құраушы саласы бола отырып, табиғи-климаттық факторларға тәуелділігі;
- негізгі өндіріс құралы ретінде жермен тығыз байланыстылығы;
- еңбектің нәтижелілігін және өнім көлемі мен сапасын алдын ала дәл анықтау мүмкін емес;
- басқа салаларға қарағанда биологиялық ресурстар мен Күн энергиясы басты қажеттіліктер болып табылады;
- меншік нысандарының әртүрлілігі оның әлеуметтік-экономикалық ерекшелігі болып табылады;
- жоғарыдағы ерекшеліктеріне байланысты саланы мемлекеттік реттеу ерекшеліктері бар.

Сонымен қатар, Е.В.Серова АӨК-нің ерекшелігіне жетілген бәсекенің болуын және нарыққа ену мен нарықтан шығудың қарапайымдылығын, яғни еркіндігін қосады [3]. Расында аграрлық нарыққа ену мен шығуда ешқандай экономикалық, саяси, әлеуметтік, сондай-ақ институционалдық шектеулер жоқ.

Біз бүгінгі таңда мемлекеттік реттеу мен қолдаусыз ауылшаруашылығы кәсіпорындарының қызметі тиімсіз екендігін білеміз. Агроөнеркәсіп өндірісін былайша басқару тәсілі нарықтың өзін-өзі реттеу механизмдері мен мемлекеттік органдардың белсенді әсер ету механизмдерінің қосындысы болып табылады.

Мемлекеттің реттеуі мен қолдаусыз аграрлық сектордың дамуы мүмкін емес. Осы орайда, академик Я.Ә.Әубәкіров «...мемлекет әсері ауыл шаруашылығының барлық секторларының әлеуметтік бағытта болуын, халықты еңбекпен қамтамасыз етуді, ауыл шаруашылығы салаларына жоғары технологияны енгізуді, халықаралық еңбек бөлінісінде, отандық ауыл шаруашылығы өндірісінің енуін қамтамасыз етеді» деп санайды [6].

Сондықтан да аграрлық қатынастарды оңтайлы реттеу үшін мемлекеттік реттеудің мақсатты бағытталған, тұрақты және белсенді саясаты, яғни реттеу мен қолдаудың ерекше мемлекеттік саясаты қажет. Шетелдердің ауыл шаруашылығы саласының дамуында аграрлық сектордың дамуын мемлекеттік реттеу тек қана қажеттілік емес, сонымен бірге көптеген шет мемлекеттердің дамуы үшін заңдылық болып табылатынын әлемдік тәжірибе көрсетіп отыр. Аграрлық секторды және агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу

көпқырлы және кешенді түсінік болып табылады. Солай бола отырып, нормативтік-құқықтық актілерді дайындау, азық-түлік тәуелсіздігіне, ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақты дамуына қол жеткізу үшін мемлекеттік органдар іс-әрекетін ұйымдастыру жолдарымен мемлекеттің ұйымдық-шаруашылық іс-әрекетке мақсатты түрде әсер етуін көрсетеді. Бұл өз кезегінде ауыл шаруашылығы өнімдерін, шикізат пен азық-түлікті өндіру, өңдеу және өткізуге, сонымен қатар өндірістік-техникалық қызмет көрсетуге және агроөнеркәсіптік өндірістің материалдық-техникалық қамтамасыз етілуіне мемлекеттің экономикалық әсерін білдіреді.

Экономикалық реформаларды жүргізудің тарихи тәжірибесі көрсеткендей, қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуде аграрлық реформалардың бағыты, дұрыстығы мен жүйелілігі үлкен роль атқарады. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары Қазақстанда аграрлық саясатты жүргізу барысында осы дұрыс бағыт пен жүйелілікті қамтамасыз етуге қажетті көңіл бөлінбеді де, соның салдарынан басқарудың, жоспарлаудың әкімшілік әдістерінен бірден бас тарту орын алып, жедел жекешелендіру жергілікті жағдайды ескерусіз жүргізілді. Мемлекеттік басқару, жоспарлы үйлестіру жаңа жағдайда мемлекеттің экономикалық саясатын жасаудың ғылыми негізі ретінде әлеуметтік-экономикалық мәселелерді, оның ішінде баға белгілеу, қаржы-несие саясаты мен салықтық реттеу, ғылыми-техникалық болжау жүйелерін де қамтиды. Қоғамдық мүдде тұрғысынан экономиканың аса маңызды секторларының (соның ішінде агроөнеркәсіптік кешеннің) дамуын мемлекеттік реттеудің әр түрлі әдістерін – инвестиция, салықтар, несиелер, субвенциялар, әр түрлі жеңілдіктерді пайдалану арқылы қамтамасыз ете аламыз. Агроөнеркәсіптік кешеннің қосалқы салаларының, әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымының дамуы үшін салықтық жеңілдіктер беру маңызды.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақтандыру және әрі қарай дамыту үшін елдің қазіргі жағдайын ескере отырып, мемлекеттік қолдау көрсету қажет. Бұл қажеттіліктер ауыл шаруашылығының ерекшелігімен туындалып отыр, табиғи монополиялар және монополизацияланған салалардың бағалық диктатынан, сонымен бірге, топырақ құнарлығының жоғарылатуы, орнын толтыру және биологиялық қорларды тиімді қолдануы, бағдарламаларын іске асыруы, дамыған елдердің агроөнеркәсіптік кешенінен отандық агроөнеркәсіптік кешеннің техникалық және технологиялық артта қалушылығын жеңуге бағытталған шараларын қаржыландыру қажеттіліктерімен ауыл шаруашылығының жұмыс жасау ерекшеліктері, қорғаудың қажеттіліктерімен түсіндіріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Овчинников О.Г. Государственное регулирование аграрного сектора США. - М.: Институт США и Канады РАН, 2016.-357с.
2. Дюрфельд Г. Стабильность семейного фермерства и действительности современного мира. Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире: Хрестоматия. Сост. Т. Шанин. - М.: Изд. Группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 2015. – 385с
3. Серова Е.В и др. Агропродовольственные рынки России: опыт исследования. - М.:ИЭПП.-2010.-291с.
4. Кайгородцев А. Государственное регулирование АПК как фактор обеспечения продовольственной безопасности // Транзитная экономика. – 2016. – №1 – С. 30-38
5. Есполов Т.И., Бельгибаев К.М., Сулейменов Ж.Ж. Аграрная экономика. /Учебное пособие/ – А.: «КазНАУ», 2015. – 320 с.
6. Аубакиров Я.А. Национальная экономика в условиях глобализации. – А.: «Қазақ университеті», 2015. – 340 с.

ӘОЖ 338.27

ТУРИСТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМНЫҢ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУ ЖОЛДАРЫ

Касымова А.М., Керимкулова Т.

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

aiko_1990kz@mail.ru

Туристтік нарық инфрақұрылымының негізгі элементтерінің бірі – орналастыру қызметтерін ұсынатын кәсіпорындар. Олар ұсынатын қызметтердің әртүрлілігін арттыру және сапасын арттыру туризмнің табысты дамуы үшін маңызды шарттар және өңірдің бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы айқындаушы факторлар болып табылады.

Кілт сөздер: туризм, туризм инфрақұрылымы, халықаралық туризм, туристік қызметтер.

Одним из основных элементов инфраструктуры туристского рынка являются предприятия, предоставляющие услуги по размещению. Повышение разнообразия и качества предоставляемых ими услуг являются важными условиями для успешного развития туризма и определяющими факторами в повышении конкурентоспособности региона.

Ключевые слова: туризм, туристская инфраструктура, международный туризм, туристские услуги.

One of the main elements of the infrastructure of the tourist market are enterprises providing accommodation services. Increasing the diversity and quality of their services are important conditions for the successful development of tourism and determining factors in increasing the competitiveness of the region.

Keywords: tourism, tourist infrastructure, international tourism, tourist services.

Өңірдегі туристік белсенділіктің өсуі туристік инфрақұрылымды жаңғырту және оның сапасын жақсарту қажеттігін негіздейді. Бұл өз кезегінде мұқият ғылыми талдауды, бүкіл туристік нарықтың және оның жекелеген компоненттерінің, соның ішінде инфрақұрылымның дамуының заңдылықтары мен негізгі тенденцияларын анықтауды талап етеді. Туризм инфрақұрылымы деп туристік қызмет үшін жалпы жағдайларды қамтамасыз ету үшін құрылған өзара байланысты құрылымдар мен ресурстардың жиынтығы түсініледі.

Туристік нарық инфрақұрылымының негізгі элементтерінің бірі – орналастыру қызметтерін ұсынатын кәсіпорындар. Олар ұсынатын қызметтердің әртүрлілігін арттыру және сапасын арттыру туризмнің табысты дамуы үшін маңызды шарттар және өңірдің бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы айқындаушы факторлар болып табылады. Инфрақұрылымға сондай-ақ көлік, спорт ғимараттары, туристік фирмалар, табиғи туристік объектілер, ойын-сауық орындары, қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары, сондай-ақ сақтандыру және басқа да элементтер кіреді [1].

Соңғы жылдары Жетісу облысында отбасылық демалысқа қажетті барлық жайлылықты қамтамасыз ететін жайлы туристік және ойын-сауық кешендері салынды. Туристік инфрақұрылымды дамыту өңір үшін жаңа көкжиектер ашады. Келесі онжылдықта Жетісу облысының жетекші халықаралық туристік орталықтардың біріне айналуының барлық алғышарттары бар, өйткені Қазақстан Үкіметі туристік саланың дамуына үлкен мән беріп, оны өз қызметіндегі басты бағыт ретінде қарастырады.

Жетісу тарихи, мәдени және туристік мұрасы мол өңір болып табылады және онымен танысу Қазақстанның мәнін, оның шығу тегі мен құпияларын түсінуге мүмкіндік береді. Соңғы жылдары облыстың туристік инфрақұрылымы еліміздің басқа өңірлерінен келушілер үшін тартымды бағытқа айналды. Мұнда демалу үшін барлық қажетті жағдайларды қамтамасыз ететін жайлы туристік және спорттық-ойын-сауық кешендері салынды.

Жетісу облысы өзінің таулы ландшафттарымен, табиғи көрікті жерлерімен, мәдени мұрасымен, ашық ауада демалу мүмкіндіктерімен және әлемнің әр түкпірінен туристерді тартатын этникалық топтардың алуан түрлілігімен айтарлықтай туристік әлеуетке ие.

Рекреация және туризм, оның ішінде іскерлік туризм саласындағы мамандандыруды кеңейтудің маңызды факторы, қазірдің өзінде басым курорттық бағыттан басқа, аймақтағы іскерлік белсенділікті дамыту болуы мүмкін. Қолда бар рекреациялық әлеует жаңа өндірістер салуды талап етпейтін іскерлік аймақтарды дамытудың қолайлы ортасын құру үшін жеткілікті алғышарттар жасайды [2].

Қазіргі жағдайда туризмді инфрақұрылымдық қамтамасыз етудің маңыздылығы барған сайын маңызды бола түсуде, өйткені ол туристік ағындардың көлеміне және осы саладағы экономикалық көрсеткіштерге әсер етеді. Өңірлерде жаппай туризмнің өсуі тиісті облыстарда туристік инфрақұрылымның дамуына өзгерістер енгізуді талап етеді.

Ситуациялық талдау туристік мекемелердің ішкі және сыртқы қызметін бағалауға көмектеседі, бұл нарықтық экономика жағдайында кәсіпорынның бәсекеге қабілетті даму стратегиясын қалыптастыруға ықпал етеді.

Жетісу облысында туристік қызметтер көрсететін мекемелердің инфрақұрылым параметрлеріне SWOT-талдау жүргізудің негізгі мақсаты қолда бар ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету, жоғары сапалы тұтынушылық қажеттіліктерді қанағаттандыру, сондай-ақ орындалуы тұрақты бәсекелестік артықшылық жасауға (немесе қолдауға) мүмкіндік беретін стратегиялық жоспарды әзірлеу болып табылады. Зерттеу нәтижесінде алынған деректерді жүйелеу үшін 1-кестеде келтірілген SWOT талдауы қолданылады.

Кесте 1 – SWOT-талдау

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
<ul style="list-style-type: none"> - Туризмнің әртүрлі формаларын дамытуға ықпал ететін табиғи ресурстар мен ауа-райы жағдайлары; - Мәдени және табиғи ескерткіштері; - Рекреациялық, мәдени-тарихи, емдеу-сауықтыру, спорттық, оқиғалық, экологиялық және агротуризмді қоса алғанда, туризмнің әртүрлі түрлерін дамыту үшін мүмкіндіктердің болуы; - Танымал туристік орындардың қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін көлік инфрақұрылымын жақсарту. 	<ul style="list-style-type: none"> - Жеке қажеттіліктерді ескермей туристік қызметтер - Көрсетілетін туристік қызметтердің сапасы жеткіліксіз - Туризм субъектілерінің іс-әрекеттерінің сәйкес келмеуі - Туристік қызметтердің жоғары бағасы - Танымал орындарды жайластыруды және туристік саланы цифрландыруды қоса алғанда, инфрақұрылымды дамыту қажеттілігі;

Ескерту - Талдау ашық көздерден жиналған мәліметтер негізінде жүргізілген.

Енді біз негізгі комбинацияларды бөліп көрсететін және негізгі мәселелерді анықтайтын SWOT матрицасын дайындаймыз – бұл 1-кестеде келтірілген. SWOT-матрица кәсіпорын қызметін талдаудың соңғы кезеңі болып табылады және талдау бойынша қорытынды жасауға, сондай-ақ бизнесті одан әрі дамыту стратегияларын анықтауға көмектеседі. Ол төрт квадранттан тұрады, олар күшті жақтарын пайдалану, сыртқы факторлардың қауіптерін азайту және бизнестің өсу мүмкіндіктерін тиімді пайдалану арқылы бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін тактикалық әрекеттерді ұсынады.

Туризм саласындағы алты мекеменің дамуының негізгі көрсеткіштерін талдау Жетісу облысындағы мекемелердің стратегиясын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл – өсу стратегиясы, атап айтқанда ұйым осы өніммен осы нарықта жетекші орынға ие болуға күш салатын нарықтағы позицияларды нығайту стратегиясы. Стратегияның бұл түрі айтарлықтай маркетингтік күш-жігерді қажет етеді. Сондай-ақ, компания бәсекелестерін бақылауға тырысқан кезде көлденең интеграцияны жүзеге асыруға тырысуға болады [3].

Нарықтарды дамыту стратегиясы бұрыннан бар өнім үшін жаңа сегменттерді зерттеу және туризм саласында әртүрлі қызметтерді ұсынатын бірқатар туристік мекемелердің инфрақұрылымын құру болып табылады. Оның негізгі мақсаты – жаңа нарықтарда ағымдағы туристік қызметтерді ұсыну арқылы сату көлемін ұлғайту.

Нарықтарды дамыту стратегиялары негізінен сату жүйесін дамытуға және белсенді маркетингтік саясатқа негізделген. Екінші жағынан, өнімді дамыту стратегиясы фирма игерген нарықта ұсынылатын жаңа өнімді немесе қызметті құру арқылы өсуді көздейді. Ол ұйым жұмыс істеп тұрған нарықтарға бағытталған жақсартылған немесе жаңа қызметтерді әзірлеу арқылы сату көлемін арттыруға бағытталған [4].

Осы стратегияны қолдану мүмкіндіктері мыналарды қамтиды:

- Сипаттамаларды кеңейту: аудиторияны кеңейту үшін қызметтердің функционалдығын немесе ерекшеліктерін арттыру. Бұл жаңа мүмкіндіктермен қызметтердің әмбебаптығын жақсартуды, көрсетілетін қызметтердің әлеуметтік немесе эмоционалдық құндылығын арттыруды, қауіпсіздікті немесе ыңғайлылықты арттыруды қамтуы мүмкін. Сондай-ақ, әртүрлі сапа деңгейлері бар клиенттерге жаңа ұсыныстар әзірлеу.

- Көрсетілетін қызметтердің сапасын жақсарту: сатып алушылардың әртүрлі топтарының талаптарын анықтау үшін мониторинг жүргізу, сапаның нақты стандарттарын белгілеу және сапаны толық бақылау бағдарламаларын іске асыру сияқты сапаны бақылау жөніндегі арнайы іс-шараларды енгізу.

Кесте 2 – SWOT мекеменің инфрақұрылым параметрлері матрицасы

<p>Күшті жақтары:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Жоғары кәсіби және құзыретті басшылардың болуы; 2. Люкс бөлмелері сияқты сапалы орналастыру құралдары; 3. Тартымды бағалар сияқты бәсекелестік артықшылықтар; 4. Сұранысты тартатын Имидж және бедел; 5. Экскурсиялар, мерекелер мен концерттерді қоса алғанда, әртүрлі мәдени-демалыс іс-шаралары; 6. Барлық қажетті лицензиялардың болуымен расталған көрсетілетін қызметтердің жоғары сапасы. 	<p>КМ өрісі:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Жоғары кәсіби және құзыретті басшылар қолдайтын тұтынушылардың қосымша топтарына қызмет көрсету. 2. Ғимараттардың заманауи инфрақұрылымы, соның ішінде люкс бөлмелері сияқты жоғары деңгейлі тұрғын үйлер. 3. Тартымды бағалар сияқты бәсекелестік артықшылықтармен бірге қызмет көрсету аясын кеңейту. 4. Беделі және жоғары сұранысы бар бәсекелес фирмалар арасындағы қанағаттанарлық деңгей. 5. Экскурсиялар, мерекелер мен концерттер сияқты әртүрлі мәдени-демалыс іс-шараларымен бірге нарықтың өсу қарқынының артуы. 	<p>ҚК өрісі:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Менеджерлердің кәсібилігі мен құзыреттілігі, бұл ретте компанияның бәсекелестер тарапынан клиенттерге қызмет көрсету жөніндегі стратегиясын көшіру қаупі бар. 2. Люкс бөлмелері сияқты сапалы орналастыру құралдары, бірақ қызмет көрсетуші мен тұтынушы арасындағы қатынастарды реттейтін әлсіз заңнамалық база мәселесі бар. 3. Баға саласындағы бәсекелестік артықшылықтар, бірақ жаңа бәсекелестердің пайда болу мүмкіндігі бар. 4. Сұранысқа ықпал ететін Имидж және бедел, бірақ үкіметтің қолайсыз саясатының теріс әсері бар.
--	--	--

Ескерту – Талдау ашық көздерден жиналған мәліметтер негізінде жүргізілген.

Осу стратегияларының осы тобының негізгі құралы өнім саясаты және сегменттеуді талдау болып табылады. Қазіргі уақытта жоғары басымдыққа ие болып отырған тағы бір маңызды бағыт – бенчмаркинг. Ол салалық, салааралық және аймақтық деңгейдегі серіктестер мен бәсекелестердің ең жақсы тәжірибесіне негізделген кәсіпкерлік стратегияны әзірлеу процесі ретінде қарастырылады. Бенчмаркинг басқа компаниялардың бізден не жақсы жұмыс істейтінін анықтау және олардың жұмыс әдістерін үйрену, жетілдіру және қолдану өнеріне айналады. Бенчмаркинг бастапқыда өнімнің өткен

тәжірибесін қайта құру немесе талдау ретінде қарастырылды. Бұл құрал логистика, маркетинг және персоналды басқару сияқты Туристік кәсіпорындардың әртүрлі салаларында қолданылады. Бенчмаркинг – бұл ірі халықаралық корпорациялардағы бизнесті басқарудың кең таралған әдістерінің бірі, ол бизнес-процестерді тез және аз шығындармен жақсартуға және жетекші компаниялар сияқты жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Бенчмаркинг процесі өнімділікті арттыру, сапаны жақсарту және саладағы көшбасшылық үшін кәсіпорынға қажетті ақпаратты үнемі жинауды көздейтін артықшылықты талдау идеясына негізделген. Жетісу облысында туристік қызмет көрсететін ұйымдар Сыртқы бәсекелестік ортаны мониторингілеу және талдау үшін бенчмаркинг жүйесін іс жүзінде қолданбайды [5].

Жетісу облысының туристік әлеуетін арттыру және қызмет көрсетуді жақсарту үшін келесі шараларды қолдануға болады:

1. Инфрақұрылымды дамыту: танымал орындарды жайластыру, шағын архитектураның әртүрлі объектілерін, беседкаларды, көрсеткіштер мен модульдік кешендерді орнату, сондай-ақ іс-шаралар туризмін өткізу арқылы келушілер үшін қолайлы жағдайлар жасау.

2. Туристік индустрияны цифрландыру: брондау процесін жақсарту, қызметтерге ақы төлеу және туристік нысандар мен іс-шаралар туралы ақпарат алу үшін ақпараттық технологияларды енгізу.

3. Көлікке қолжетімділікті жақсарту: Корин шатқалы мен «Жоңғар-Алатау» ұлттық паркі сияқты танымал туристік орындарды байланыстыратын жолдарды жөндеу және жаңғырту.

4. Қызметкерлердің біліктілігін арттыру: қонақүйлер, мейрамханалар және туристік компаниялардың қызметкерлерін келушілерге сапалы қызмет көрсету үшін қажетті жаңа дағдылар мен білімдерге үйрету.

5. Жаңа туристік өнімдер мен маршруттарды әзірлеу және ілгерілету: туристердің назарын аударатын және аймақтағы олардың санын көбейтетін бірегей ұсыныстар жасау.

6. Жергілікті қауымдастықтармен және ұйымдармен өзара іс-қимыл жасасу: туризмді дамытуға тұрғындарды тарту, жұмыс орындарын құру және шағын бизнесті қолдау.

7. Маркетинг және жарнама: Жетісу облысының туристік әлеуетін ұлттық және халықаралық деңгейде көрмелер мен конференцияларға қатысу, әлеуетті туристердің назарын аудару үшін әлеуметтік желілер мен онлайн-платформаларды пайдалану арқылы белсенді ілгерілету.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Вестник Жетысу» ақпараттық порталы [Электронды ресурс] // <https://vestnik19.kz/news/cat-9/3498/>

2. ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы [Электронды ресурс] // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

3. Клейман А.А., Евреинов О.Б. «Инфраструктура туризма: стратегия развития» Монография/ Под редакцией проф. А.А. Клеймана. СПб.: Д.А.Р.К., 2014. – 384 с.

4. А.В. Ракова. Стандартизация, сертификация в сфере услуг / – М. Мастерство, Москва, 2015. – 180с.

5. Федоров В.Н. Социально-экономический потенциал инфраструктуры: содержание, оценка и анализ развития / Ульяновск: УлГПУ, 2016. – 195с.

УДК 338.001.36

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА АЗАРТНЫЕ ИГРЫ: ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД

Лухманова Г.К.

Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

irada_010109@mail.ru

Пандемия COVID-19 существенно повлияла на различные сферы экономики, в частности рынок азартных игр не стал исключением. Индустрия азартных игр претерпела заметные изменения, поскольку во всем мире были введены ограничительные меры на социальные контакты и передвижения. В данной статье рассматривается влияние пандемии COVID-19 на азартные игры, уделяя особое внимание на прямое и долгосрочное последствие с экономической точки зрения.

Ключевые слова: пандемия COVID-19, азартные игры, онлайн-гемблинг, казино, доходы, рынок.

Мақалада COVID-19 пандемиясы экономиканың түрлі салаларына, атап айтқанда құмар ойындар нарығына айтарлықтай әсер етті. Құмар ойындар индустриясы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, өйткені бүкіл әлемде әлеуметтік байланыстар мен қозғалысқа шектеу шаралары енгізілді. Бұл мақалада COVID-19 пандемиясының құмар ойындарға әсері қаралады, экономикалық тұрғыдан тікелей және ұзақ мерзімді салдарға ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: COVID-19 пандемиясы, құмар ойындар, онлайн-гемблинг, казино, табыс, нарық.

The COVID-19 pandemic has significantly affected various sectors of the economy, and the gambling market is no exception. The gambling industry has undergone significant changes as restrictions on social contact and movement have been introduced around the world. This article examines the impact of the COVID-19 pandemic on gambling, focusing on the immediate and long-term economic impacts.

Keywords: COVID-19 pandemic, gambling, online gambling, casino, income, market.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Программа № BR24992927).

11 марта 2020 года Всемирной организацией здравоохранения было проинформировано, что коронавирусная болезнь - COVID-19 является глобальной пандемией.

Почти во всех государствах земного шара органами власти были приняты меры для противодействия распространению и снижения последствий COVID-19. В целом, эти меры предусматривали строгий карантин, включающий изоляцию, социальное и физическое дистанцирование, а также установление профилактических мер, как ношение масок и мытье рук. Кроме того, ограничения включали закрытие всех несущественных видов деятельности, позволяя оставаться открытыми только основные магазины или услуги (продуктовые магазины, супермаркеты, аптеки, больницы и т.п.), а также ограничение на передвижение, включая запрет на выход из дома без веской причины [1].

Ограничения, введенные во время пандемии COVID-19, оказали существенное воздействие на различные аспекты жизнедеятельности, в частности на азартные игры [2].

Категория «азартная игра» относится ко всем типам игр, которые состоят из ставок на исход будущего события, результат которого не может быть определен с уверенностью, с основной целью выигрыша денег или дополнительных материальных благ. Распространенные формы азартных игр включают игры казино (такие как игровые

автоматы, покер, блэкджек и рулетка), ставки на спорт, лотереи, скретч-карты и игровые онлайн-платформы [3].

В то время как некоторые люди участвуют в азартных играх ради времяпровождения, у других может развиться игровая зависимость, которые могут привести к негативным последствиям, таким как личные и финансовые потери [4].

Экономические последствия пандемии COVID-19 для азартных игр оказало непосредственный эффект и потенциальные долгосрочные последствия:

1. Закрытие наземных объектов азартных игр.

В марте 2020 года многие страны ввели карантинные меры, которые привели к временному закрытию казино, сайтам ставок на спорт и другим игровым заведениям. Это привело к внезапной потере дохода, глобальные опасения по поводу коронавируса (COVID19) привели к падению прогнозируемых мировых доходов от азартных игр на 11% в 2020 году. Согласно еженедельному отчету H2 Gambling Capital, опубликованному отраслевыми аналитиками, валовой доход от азартных игр в 2020 году снизился с прогнозов до COVID-19 в размере 473 миллиардов долларов до 421 миллиарда долларов (близко к уровню 2016 года) [5].

Индустрия азартных игр является важнейшим источником занятости. Пандемия привела к тому, что миллионы людей во всем мире потеряли работу: многие работники казино и смежных отраслей столкнулись с неоплаченными отпусками или увольнениями. Закрытие наземных заведений азартных игр оказало влияние не только на работников, но и на экономику, базирующаяся на игорном туризме.

2. Трансформация с наземных заведений азартных игр на онлайн-гемблинг.

Была выявлена значительная миграция из наземных стационарных объектов азартных игр на онлайн-платформы. Многие участники опасаются перехода на азартные игры онлайн в контексте закрытия многих наземных игорных заведений из-за ограничений, таких как физическое дистанцирование и локдауны [6;7]. Основными причинами этих результатов стали физическое закрытие наземных игорных заведений и большее время, проводимое дома, приостановка или отмена спортивных мероприятий, на которые испытуемые делали ставки в этот сложный период. Ставки на спорт, в частности, быстро адаптировались и некоторые игроки обратились к виртуальным видам спорта и киберспорту, чтобы сохранить участие. Мобильные приложения, онлайн-гемблинг позволяют людям играть в азартные игры круглосуточно и повсеместно, часто с минимальными требованиями для входа. Это изменение ускорило тенденцию, которая существовала еще до пандемии.

Доля сектора онлайн-гемблинга увеличится с 13,2% до 15,7% от общемирового дохода от азартных игр [5].

Европейская ассоциация азартных игр и ставок сообщила, что в 2020 году доходы от азартных игр в Интернете выросли на 7% до 26,3 миллиарда евро [8]. В этом отчете также прогнозируется устойчивый рост в последующие годы с прогнозом в 37,3 миллиарда евро в 2025 году [9].

По данным Global The Business Research Company, мировой рынок азартных игр достиг стоимости почти 540,3 млрд. долларов США в 2023 году, увеличившись среднегодовым темпом прироста (CAGR) в 2% с 2018 года. Ожидается, что рынок вырастет с 540,3 млрд. долларов США в 2023 году до 744,8 млрд. долларов США в 2028 году со скоростью 6,6%. По прогнозам, рынок будет расти со среднегодовым темпом роста в 3,6% с 2028 года и достигнет 888,1 млрд. долларов США в 2033 году [10].

Данная ситуация создал положительный эффект для экономики в целом, но вызывает беспокойство, поскольку азартные онлайн-игры являются высокорискованной деятельностью, учитывая их анонимность, которую они обеспечивают [11].

3. Волатильность фондового рынка.

Компании игровой индустрии столкнулись с колебаниями цен на акции из-за неопределенности, вызванной пандемией COVID-19. В то время как некоторые компании испытывали трудности, другие моментально адаптировались, что привело к диссонансу в конечных результатах игроков отрасли. Операторы азартных онлайн-игр установили, что стоимость их акций растет благодаря увеличению цифрового взаимодействия.

4. Изменения потребительских привычек.

Пандемия привела к изменениям в предпочтениях игроков. Исследования показывают, что более 40 процентов людей, которые раньше предпочитали наземные (стационарные) казино, начали активно играть в онлайн-игры. Также растет интерес к новым форматам игр, таким как киберспорт и виртуальные ставки. Эти изменения могут повлиять на долгосрочную динамику рынка азартных игр.

За время пандемии количество обращений к получению кредитов выросло на 15 процентов по сравнению с допандемическим периодом. Все это указывает, что около пятой части геймеров подвержены действиям, которые будут иметь негативные последствия из-за ухудшения их финансового положения во время пандемии. К ним относятся увеличение расходов на игры, снижение аналитической составляющей, подверженность к необоснованному риску, подача заявок на получение кредитов для обеспечения ставок и пристрастие к азартным играм в казино [12].

3. Инновации и технологии.

Пандемия COVID-19 ускорила технологические инновации на рынке азартных игр. Все чаще происходила интеграция взаимодействующих глубокой аналитики данных и технологий виртуальной реальности (Virtual reality, VR) и дополненной реальности (Augmented reality, AR) в онлайн-игровые платформы. Поскольку операторы пытались усовершенствовать пользовательский опыт и участие, рынок азартных игр ощутила объемные инвестиции в инновации.

Пандемия COVID-19 стала драйвером перемен в индустрии азартных игр. Несмотря на значительные экономические потери в офлайн-сегменте – сокращение рабочих мест, потеря доходов; развитие онлайн-игр открыл широкие возможности - приток инвестиций, ускорение тенденции к цифровизации. Рынок азартных игр адаптировался к новым реалиям, которые привели к устойчивому росту в настоящее время.

В процессе подготовки данной статьи было изучено ряд научных работ по вопросу воздействия пандемии COVID-19 на азартные игры с точки зрения экономической науки, однако ни одно научное исследование не агрегировало это влияние. Настоящая статья автор представляет попытку заполнить вышеназванный пробел, который еще требует дальнейшего изучения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Alberto Catalano, Lorenzo Milani, Matteo Franco, Federica Buscema, Penia Giommarini, Barbara Sodano, Winston Gilcrease, Luisa Mondo, Michele Marra, Chiara Di Girolamo, Antonella Bena, Fulvio Ricceri. The impact of COVID-19 pandemic on gambling: A systematic review, 2024 // [Электронный ресурс]. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306460324000868> (дата обращения 24.09.2024).

2. A. Quinn, J.E. Grant, S.R. Chamberlain. COVID-19 and resultant restrictions on gambling behaviour, 2022 // [Электронный ресурс]. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85142452026&origin=inward&txGid=4ee7c51d360f45402440ef51a5470ca5> (дата обращения 24.09.2024).

3. Catalano, A., Milani, L., Franco, M., Buscema, F., Giommarini, I., Sodano, B., Gilcrease, W., Mondo, L., Marra, M., Di Girolamo, C., Bena, A., & Ricceri, F. The impact of COVID-19 pandemic on gambling: A systematic review 2024// [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2024.108037> (дата обращения 26.09.2024)

4. Buchanan, T. W., McMullin, S. D., Baxley, C., & Weinstock, J. Stress and gambling, 2020// [Электронный ресурс]. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352154619301032> (дата обращения 01.10.2024).
5. Coronavirus concerns leads to 11% drop in forecasted global gambling revenues, 23.03.2020 [Электронный ресурс]. URL: <https://www.egba.eu/news-post/coronavirus-expected-to-lead-to-10-9-drop-in-global-gambling-revenues-forecast/> (дата обращения 01.10.2024).
6. S. Griffiths, G. Reith, H. Wardle, P. Mackie. Pandemics and epidemics: public health and gambling harms, 2020 [Электронный ресурс]. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85088216333&origin=inward&txGid=44f87387c0cc1927e77d6bc308c35f83> (дата обращения 04.10.2024).
7. D.L. King, P.H. Delfabbro, J. Billieux, M.N. Potenza. Daniel L. King, Paul H. Delfabbro, Joel Billieux and Marc N. Potenza. Problematic online gaming and the COVID-19 pandemic, 2006 [Электронный ресурс]. URL: <https://akjournals.com/view/journals/2006/9/2/article-p184.xml> (дата обращения 04.10.2024).
8. European Gaming & Betting Association, 2020. European Online Gambling Key Figures, 2020 [Электронный ресурс]. URL: <https://scholar.google.com/scholar?q=European%20Gaming%20%26%20Betting%20Association%2C%202020.%20European%20Online%20Gambling%20Key%20Figures%202020> (дата обращения 05.10.2024).
9. José-Julián Escario, Joel Enrique Espejel Blanco, J. Ignacio Giménez-Nadal, Anna V. Wilkinson. Differences in the maximum proportion of spent income devoted to online gambling among adolescents due to conflictual relationships, 2022. [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tele.2024.102162> (дата обращения 24.09.2024).
10. Gambling Market 2024 - By Type (Casino, Lotteries, Sports Betting, Other Types), By Channel Type (Offline, Online, Virtual Reality (VR)), By End-User (Gambling Enthusiasts, Social Exuberant, Other End-Users), And By Region, Opportunities And Strategies - Global Forecast To 2033, 2024 [Электронный ресурс]. URL: <https://www.thebusinessresearchcompany.com/report/gambling-market> (дата обращения 02.09.2024).
11. Magaly Brodeur, Sophie Audette-Chapdelaine, Annie-Claude Savard, Sylvia Kairouz. Gambling and the COVID-19 pandemic: A scoping review, 2021. [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.1016/j.pnpbpr.2021.110389> (дата обращения 05.10.2024).
12. Как пандемия повлияла на рынок азартных игр, 21.08.2020. [Электронный ресурс]. URL: <https://volga.news/article/554441.html> (дата обращения 05.10.2024).

ӘОЖ 651

БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫНЫҢ РӨЛІ

Кенджасарова А.М, Толамисова А. Г.

Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
9-aika@mail.ru , zhantokab@mail.ru

Мақалада электрондық құжат айналымының (ЭҚА) ұйымдардың басқарушылық қызметіндегі рөлі егжей-тегжейлі қарастырылады. Электрондық құжат айналымын енгізудің негізгі артықшылықтарына, ақпарат алмасу процестерінің жеделдетілуі, қағаз материалдары мен пошта қызметтеріне шығындардың төмендеуі және деректердің қауіпсіздік деңгейінің артуы жатады.

Мақалада ЭҚА-ны бизнес-процестерге енгізу кезінде туындайтын мәселелер мен қиындықтар талданады. Әсіресе, қызметкерлердің жаңа технологияларға бейімделуден бас тартуы және жүйелердің үйлеспеуі немесе техникалық қолдаудың жеткіліксіздігі сияқты техникалық қиындықтар сияқты ішкі қарсылықтарға назар аударылады.

Сонымен қатар, мақалада ұйымдарда электрондық құжат айналымын сәтті енгізу үшін практикалық ұсыныстар беріледі. Бұл ұсыныстар стратегиялық жоспарлау, қызметкерлерді оқыту, сәйкес бағдарламалық қамтамасыз етуді таңдау және жұмыс процестерін оңтайландыруды қамтиды, осылайша электрондық құжат айналымына тиімді көшу қамтамасыз етіледі.

Әртүрлі салаларда ЭҚА-ның табысты қолдану мысалдары талқыланып, электрондық жүйелерді дұрыс енгізудің жұмыс тиімділігін арттыруға, шығындарды азайтуға және ақпарат қауіпсіздігін жақсартуға қалай ықпал ететіні көрсетіледі.

Кілт сөздер: электрондық құжат айналымы; басқару қызметі; процестерді оңтайландыру.

В статье подробно рассматривается значение электронного документооборота (ЭДО) для управленческой деятельности организаций. В центре внимания находятся ключевые преимущества, которые предоставляет внедрение ЭДО, включая ускорение процессов обмена информацией, снижение затрат на бумажные материалы и почтовые услуги, а также повышение уровня безопасности данных.

Анализируется ряд проблем и вызовов, которые могут возникнуть при интеграции ЭДО в бизнес-процессы. Особое внимание уделяется внутреннему сопротивлению сотрудников, которое может проявляться в виде нежелания адаптироваться к новым технологиям, а также техническим трудностям, таким как несовместимость систем или недостаточная техническая поддержка.

В статье также приводятся практические рекомендации, направленные на успешное внедрение электронного документооборота в организациях. Эти рекомендации охватывают стратегическое планирование, обучение сотрудников, выбор подходящего программного обеспечения и оптимизацию рабочих процессов для обеспечения эффективного перехода к электронной системе документооборота.

Обсуждаются примеры успешного применения ЭДО в различных отраслях, которые демонстрируют, как грамотное внедрение электронных систем может улучшить оперативность работы, снизить затраты и повысить уровень безопасности информации.

Ключевые слова: электронный документооборот; управленческая деятельность; оптимизация процессов.

The article provides an in-depth examination of the role of electronic document management (EDM) in organizational management activities. It focuses on the key advantages that EDM implementation offers, including the acceleration of information exchange processes, reduction of costs associated with paper materials and postal services, and enhancement of data security.

The article analyzes a range of issues and challenges that may arise during the integration of EDM into business processes. Special attention is given to internal resistance from employees, which may manifest as reluctance to adapt to new technologies, as well as technical difficulties such as system incompatibility or insufficient technical support.

Additionally, the article offers practical recommendations for the successful implementation of electronic document management in organizations. These recommendations cover strategic planning, employee training, selection of appropriate software, and optimization of work processes to ensure an effective transition to an electronic document management system.

The article also discusses examples of successful EDM applications across various industries, illustrating how effective implementation of electronic systems can enhance operational efficiency, reduce costs, and improve information security.

Keywords: *electronic document management; management activities; process optimization.*

Кіріспе

Қазіргі заманғы цифрлық трансформация жағдайында электрондық құжат айналымының (ЭҚА) рөлі барған сайын маңызды болып келеді. Дәстүрлі қағаз құжаттары біртіндеп электрондық құжаттарға ауыстырылуда, бұл тиімділікті арттыру және шығындарды азайту тілегімен байланысты. Электрондық құжат айналымы ақпарат алмасуды жеделдетуге, құжаттарға бақылауды жақсартуға және олардың қауіпсіздігін арттыруға мүмкіндік береді, бұл әсіресе басқарушылық қызметте өзекті болып табылады.

Алайда, электрондық құжат айналымын енгізу көптеген қиындықтар мен мәселелермен бірге жүреді. Ұйымдар қызметкерлер тарапынан қарсылыққа, жаңа жүйелерді бар жүйелермен интеграциялау кезіндегі техникалық қиындықтарға, сондай-ақ деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріне тап болады [1]. Мұның бәрі енгізу процесі мен өзгерістерді басқаруға мұқият әрі жан-жақты көзқарасты талап етеді.

Осы мақаланың мақсаты — электрондық құжат айналымының ұйымдардың басқарушылық қызметіне әсері мен рөлін талдау. Зерттеу барысында ЭҚА-ның артықшылықтары мен мәселелері қарастырылады, сондай-ақ электрондық құжат басқару жүйесіне сәтті көшу үшін бірқатар ұсыныстар көрсетіледі.

Материалдар мен әдістер

Мақсаттарға жету үшін бірнеше әдіс қолданылды. Біріншіден, әдебиет пен бар зерттеулерді талдау жүргізілді. Бұл электрондық құжат айналымына арналған ғылыми жарияланымдарды, мақалалар мен есептерді шолу жасауды қамтыды. Бұл талдау барысында электрондық құжат айналымын әртүрлі ұйымдарда енгізу туралы бар зерттеулер мен олардың нәтижелері зерттелді.

Зерттеу әдістемесі теориялық талдауды және практикалық мысалдарды біріктіретін кешенді тәсілді қамтыды, бұл электрондық құжат айналымының басқарушылық қызметтегі рөлін тереңірек түсінуге және оның табысты енгізілуі үшін практикалық ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді.

Соңғы жылдары электрондық құжат айналымы мәселесі зерттеушілер мен практиктердің назарын тартуда. Әдебиетте ЭҚА-ның сәтті енгізілген мысалдары да, электрондық жүйелерге көшу кезінде елеулі қиындықтарға тап болған жағдайлар да қарастырылған [2].

Осылайша, электрондық құжат айналымы заманауи басқарушылық қызметтің маңызды элементіне айналады. Оның дұрыс енгізілуі ұйымдардың жұмыс тиімділігі мен қауіпсіздігін айтарлықтай арттыра алады. Сонымен қатар, тиімді қолдану жағдайында ұйымдар ақпаратты жедел өңдеуге, құжаттардың жоғалуы мен бұзылуынан қорғауға, сонымен қатар жалпы басқару процесінің сапасын жақсартуға мүмкіндік алады.

Электрондық құжат айналымын талдау нәтижесі

Электрондық құжат айналымы – барлық құжаттарды өңдеу процестері электронды түрде жүзеге асырылатын құжаттарды басқару жүйесі. Бұл құжаттарды жасау, сақтау, беру және басқаруды қамтиды. Электрондық құжат айналымының негізгі артықшылықтары ақпарат алмасуды жеделдету, деректердің дәлдігін арттыру, қағаз құжаттарға жұмсалатын шығындарды азайту және ақпараттың қауіпсіздігін жақсартуда жатыр. Сонымен қатар, электрондық құжат айналымы құжаттардың жоғалуын немесе бүлінуін болдырмауға мүмкіндік береді, құжаттарға қол жеткізуді жеңілдетеді және жұмыс уақытын үнемдейді. Мұның нәтижесінде жұмыс процесінің тиімділігі артып, әкімшілік және операциялық шығындар азаяды.

Электрондық құжат айналымының артықшылықтары. Электрондық құжат айналымын қолдану ұйымдарға ақпарат алмасу процестерін айтарлықтай жеделдетуге мүмкіндік береді. Құжаттар бірден беріледі, бұл өңдеу және келісу уақытын қысқартады. Бұл, әсіресе, басқару қызметінде шешім қабылдау жылдамдығы маңызды рөл атқаратындықтан өте маңызды. Сонымен қатар, электрондық құжат айналымы қағаз, басып шығару және құжаттарды сақтау шығындарын азайтады, бұл ресурстарды үнемдеуге ықпал етеді.

Деректердің қауіпсіздігі де маңызды артықшылық болып табылады. Электрондық жүйелер құжаттарды жоғалту немесе рұқсатсыз қол жеткізуден қорғаудың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Заманауи шифрлау және аутентификация технологиялары ақпараттың сенімділігі мен құпиялылығын қамтамасыз етеді [3]. Сонымен қатар, электрондық құжат айналымы құжаттарды іздеуді және табуды жеңілдетеді, мұрағаттау процесін автоматтандырады, және құжаттардың әртүрлі нұсқаларын басқаруды оңтайландырады. Бұл басқару және бақылау жүйелерінің тиімділігін арттырады, ұйымның жалпы өнімділігін жоғарылатады және қызметкерлердің жұмысын жеңілдетеді.

Құжат айналымын енгізудегі мәселелер мен қиындықтар. Алайда, электрондық құжат айналымын енгізу қиындықтарсыз өтпейді. Ұйымдар қағаз құжаттармен жұмыс істеуге үйренген қызметкерлердің ішкі қарсылығына кездеседі. Персоналды жаңа технологияларға бейімдеу уақыт пен күш жұмсауды, соның ішінде оқыту және қолдауды қажет етеді.

Техникалық қиындықтар да маңызды кедергі болып табылады. Электрондық құжат айналымын бар жүйелермен интеграциялау күрделі болуы мүмкін және едәуір қаржылық салымдарды талап етеді. Бағдарламалық қамтамасыз етудің үйлесімділігін ескеру және жүйенің үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету қажет. Ұйымдарға ақпаратты киберқауіптерден қорғауға назар аудару және қауіпсіздік жүйелерін тұрақты түрде жаңарту қажет.

Электрондық құжат айналымын сәтті енгізу үшін мұқият дайындалу қажет. Қызметкерлерді оқыту және олардың қолдауын барлық кезеңдерде қамтамасыз ету маңызды [4]. Бағдарламалық қамтамасыз етуді таңдау және баптау ұйымның қажеттіліктері мен оның қызмет ерекшеліктеріне негізделуі керек. Бұл жүйенің тиімділігі мен өнімділігін арттыру үшін барлық мүмкіндіктерді ескеру қажет.

Үздіксіз мониторинг және техникалық қолдау жүйенің тұрақты жұмысын қамтамасыз етіп, тәуекелдерді азайтуға көмектеседі. Құжат айналымының жұмысын бағалау үшін арнайы көрсеткіштер мен бақылау құралдарын енгізу тиімді болады. Сонымен қатар, ұйымның ішкі процестерін жүйеге интеграциялау үшін нақты жоспар жасау маңызды.

Сондай-ақ, қызметкерлердің жаңа жүйеге бейімделуін жеңілдету үшін оларға үнемі көмек көрсету және кері байланыс ұйымдастыру қажет. Қауіпсіздік аспектілеріне ерекше назар аудару керек: жүйенің қорғау деңгейін үнемі жаңартып отыру және киберқауіптерге қарсы шараларды қабылдау қажет.

Осылайша, электрондық құжат айналымы басқару қызметі үшін маңызды артықшылықтар ұсынады, бірақ оның сәтті енгізілуі мұқият дайындықты, жүйелі жоспарлауды және мәліметтерге назар аударуды талап етеді [5].

Қорытынды

Қорытындылай келе электрондық құжат айналымын (ЭҚА) басқару қызметіне енгізудің маңызды артықшылықтары бар, соның ішінде ақпаратты өңдеу жылдамдығын

арттыру, қағазды пайдалануға кететін шығындарды азайту және деректердің қауіпсіздігін жақсарту. Заманауи ЭҚА жүйелері ұйымдарға құжаттарды басқару процестерін оңтайландыруға, ақпарат алмасуды жеделдетуге және деректердің сенімді сақталуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Алайда, электрондық құжат айналымына көшу процесі қиындықтарсыз өтпейді. Негізгі мәселелерге қызметкерлердің ішкі қарсылығы, интеграцияның техникалық қиындықтары және ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері жатады [6]. Сәтті енгізу мұқият дайындықты, қызметкерлерді оқытуды және жүйені үздіксіз мониторингтеуді талап етеді. Проблемаларды азайту және сәтті нәтижелерге қол жеткізу үшін ойластырылған енгізу жоспарын ұстану маңызды. Бұл жаңа жүйеге кезең-кезеңімен көшу, қызметкерлерді процессқа белсенді тарту, басшылықтың қолдауы және енгізудің тиімділігін тұрақты бағалау сияқты элементтерді қамтиды.

Техникалық қолдау көрсету және бағдарламалық қамтамасыз етуді тұрақты жаңарту жүйенің тұрақты жұмысында маңызды рөл атқарады. Нәтижесінде, электрондық құжат айналымы басқару қызметінің тиімділігін едәуір арттыра алады, бірақ оның сәтті енгізілуі кешенді тәсілді және мәліметтерге назар аударуды қажет етеді [7]. Қызметкерлерді дайындауға және оқытуға, сондай-ақ жүйені тұрақты қолдауға инвестиция салуға дайын ұйымдар құжаттарды басқаруда айтарлықтай жақсартуларға қол жеткізіп, жалпы өнімділікті арттыра алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Баранова А.В. (2020). Электронный документооборот: современные тенденции и перспективы. М.: Издательство «Наука».
2. Иванов П.П., Сидоров, А.С. (2019). Внедрение электронного документооборота в организациях. Журнал «Менеджмент и информационные технологии», 5(3), 45-52.
3. Мухтарова К.С. «Государственное управление экономической безопасностью в Республике Казахстан» [Электронный ресурс]: Учебник / К.С. Мухтарова.- 5, 02 Мб.- Алматы, 2014 ж.
4. Смирнов Д.А. (2018). Безопасность данных в системах электронного документооборота. Москва: Издательство «Технологии и безопасность».
5. Майдырова А.Б. Развитие «Электронного правительства» как фактор вовлечения экономики Республики Казахстан в глобальное информационное общество [Электронный ресурс].- Алматы: ТехноЭрудит, 2019.- 1 электр. опт. диск.
6. Чернышев М.В. (2021). Электронный документооборот в управленческой деятельности: анализ и рекомендации. Журнал «Информационные технологии в управлении», 10 (1), 29-36.
7. Нурпейісова Б.Е. «Құжаттану және басқаруды құжаттамамен қамтуды ұйымдастыру» [Мәтін]: Оқу құралы / Б.Е. Нурпейісова.- Алматы: Қазақ университеті, 2021.- 158б.

ӘОЖ 376.1

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА КӘСІПКЕ ДЕЙІНГІ ОҚЫТУДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

Мовкебаева З.А.¹, Жолтаева Г.Н.²,

Альмухамбетова Б.Ж.², Есимханова Р.К.²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
zmovkebaewa@mail.ru., gzh1661@mail.ru, bibigulya74@mail.ru, or_yesimkhanova@mail.ru

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR24993150 «Мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды бейін алды даярлауда психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді ұйымдастыру» бағдарламалық-мақсаттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған.

Зерттеу проблемасы мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды кәсіптік өзін-өзі анықтау және еңбекке оқытуда қолдау көрсету, қоғамға интеграциялану мен олардың қаржылық-экономикалық дербестігін қалыптастыруға ықпал ету және нарық сұранысын еңбекпен қамтамасыз ету қажеттілігімен анықталады. Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамыту және инклюзивті білім беруді дамыту тұжырымдамаларына, жалпы және арнайы педагогика мен психологияның теориялық және қолданбалы аспектілеріне негізделген.

Кілт сөздер: психологиялық сүйемелдеу, мүмкіндігі шектеулі білім алушы, кәсіпке дейінгі дайындық, бейімдеу.

Проблема исследования обусловлена необходимостью поддержки обучающихся с ОВ в профессиональном самоопределении и трудовой подготовке, способствующей интеграции в социум и формированию их финансово-экономической самостоятельности, обеспечении потребности рынка трудовыми кадрами. Исследование основывается на Концепциях развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования и развития инклюзивного образования в РК, теоретических и прикладных аспектах общей и специальной педагогики и психологии.

Ключевые слова: психологическая поддержка, обучающиеся с ограниченными возможностями, предпрофильная подготовка, адаптация.

The problem of the research is caused by the need to support students with disabilities in professional self-determination and labor training, promoting integration into society and the formation of their financial and economic independence, meeting the market demand for labor force. The study is based on the Concepts of development of preschool, secondary, technical and vocational education and development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan, theoretical and applied aspects of general and special pedagogy and psychology.

Keywords: psychological support, students with disabilities, pre-profile training, adaptation.

Кіріспе

Қазақстанның экономикалық дамуының жаңа парадигмасы өндірістің барлық негізгі факторы – еңбек, адам капиталы, ресустар мен технологиялар әлеуетін тиімді пайдалануға негізделген. Оған дәлел – Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы: Еліміздің жаңа экономикалық бағытының айқындаушы қағидаттары прагматизм, әділдік, инклюзивтілік болмақ. Мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды кәсіпке дейінгі оқытуда психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетуді ұйымдастыру, осы сатыдағы білім алушыларға кәсіптік өзін-өзі анықтауда және еңбекке баулуда, қоғамға

интеграциялануында және олардың қаржылық-экономикалық дербестігін қалыптастыруда, нарық қажеттіліктерін еңбекпен қанағаттандыруда қолдау көрсету жолы деп түсінеміз.

Осы кезекте кадрларды даярлау мен қайта даярлауға жеке көзқарасты дамыту арқылы еңбек нарығындағы ерекше қажеттілігі бар білімгерлердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру толеранттылық қағидаттарына негізделген қоғамның жаңа гуманистік құндылықтарын қалыптастырудың, әлеуметтік процестерді жүзеге асырудың басты нүктесі болып табылады. Ал, ерекше білім беру қажеттілігі бар білім алушыларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету тетіктерін әзірлеу оларды бейімдеу, профильдік дайындық процесіндегі ерекше мүмкіндіктер.

Қазақстан Республикасының білім беру және экономика салаларындағы проблемалардың ішінде ерекше білім беру қажеттілігі бар білім алушыларды нарықтық ортаға бейімдеу және әлеуметтендіру олардың қаржылық-экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету мәселелері ерекше өзекті болып табылады. Бұл көбінесе осы санаттағылардың өзін-өзі анықтау және еңбек нарығына бейімделу қабілетінің әлеуметтік шектеулеріне байланысты. Сондай-ақ ең өзекті мәселелер қатарында еңбек нарығын білікті жұмысшылармен және мамандармен қамтамасыз ету мәселелері де бар.

Қазақстан Республикасының заңнамасы іргелі халықаралық құжаттарға сәйкес ерекше білім беру қажеттілігі бар білім алушыларын әлеуметтік қорғау саласындағы білім алуға құқықтарын қамтамасыз етеді және қалауымен қызмет пен мамандық таңдауын, шығармашылық және қоғамдық іс-шараларға қатысуын, ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін ерте кәсіптік бағдар беру бағдарламаларын әзірлеуді талап етеді. Сонымен қатар, бүгінгі тәжірибе, мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды одан әрі өзін-өзі анықтау және әлеуметтік-кәсіптік бейімделу үшін оңтайлы жағдайлармен қамтамасыз етуге бағытталған еңбек профильдері туралы білім жүйесін қалыптастыруға бағытталған заманауи психологиялық-педагогикалық тетіктердің жеткіліксіз дамуын көрсетеді. Бұл қайшылықты шешуде, біз мектеп қабырғасында жүргенде білім алушыларды алдын ала дайындау процесін кәсіптік бағдар беру іс-шаралары кезінде қайта қарастырсақ, бұл тұлғалардың кәсіптік білім алуға болашағын анықтауға және жеке басына сәйкес кәсіби қызметке кейінгі өзін-өзі жүзеге асыруға көмектеседі, сонымен қатар еңбек нарығының қажеттіліктері мен сұраныстарына оң әсерін тигізеді.

Материалдар мен әдістер

Біздің ойымызша, ерекше қажеттіліктері бар білім алушыларды кәсіпке дейінгі даярлауды психологиялық-педагогикалық қамтамасыз ету мәселесін шешудің өлшенетін көрсеткіштері болады.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің 2023 жылға арналған Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, біздің қоғам құрылымында мүгедектер саны 724 982 адамды, 18 жасқа дейінгі мүгедек балалар саны 203 717 құрайды [1]. Бүкіл әлемде бірқатар экономикалық, әлеуметтік және демографиялық себептерге байланысты мүгедек болып қалған адамдар санының артуы байқалады. Қазақстанда жыл сайын 50 мыңға жуық адам алғаш рет мүгедек деп танылады; Білім алу, жұмысқа орналастыру және жалпы әлеуметтену үшін ерекше жағдайларды қажет ететін мүмкіндігі шектеулі балалардың [2] саны да артып келеді.

Мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды кәсіптік өзін-өзі анықтау және еңбекке үйрету, олардың бейімделуі мен әлеуметтенуін жеңілдетуде қолдау көрсету қажеттілігі заңнамалық актілермен реттеледі.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім берудің оқу бағдарламалары негізінде арнайы білім беретін оқу бағдарламаларын әзірлеу (19-бап)» көзделген; «Мүгедектердің басқа азаматтармен қатар денсаулық сақтауға, білім алуға және қызмет түрін, оның ішінде еңбекті еркін таңдауға қолжетімділігі мен тең құқықтарын» қамтамасыз ететін құқықтық база «Қазақстан Республикасындағы мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Заңымен реттеледі [3].

Мамандық таңдау әрбір адамның өміріндегі маңызды кезең болып табылады, бұл таңдау мүмкіндігі шектеулі балалар үшін өте қиын, олардың кәсіби мүмкіндіктері де белгілі бір дәрежеде шектеледі. Сондықтан мүмкіндігі шектеулі балаларда әлеуметтік және кәсіпке дейінгі құзыреттілік пен коммуникативті дағдыларды дамыту қажет. Білім беру профилін жасау мүмкіндігі шектеулі балаларды (соның ішінде үйде) оқытудың жеке түрлерін пайдаланудың үлкен болжамдық әлеуетіне ие. Бейінді таңдау мәселесі мүмкіндігі шектеулі оқушылар үшін де, олардың ата-аналары үшін де күрделі мәселе.

Мүгедектерді жұмыспен қамтуды ынталандыру мақсатында мемлекет мүгедектерді жұмысқа орналастыру үшін арнайы жұмыс орнын жабдықтауға байланысты жұмыс берушілердің шығындарын субсидиялау, квоталар тетіктерін қайта қарау және жұмыс берушілердің жұмыс берушілерді құруға арналған шығындарын субсидиялау сияқты шараларды қабылдауда. Сонымен қатар, мүгедектерді жұмыспен қамту және жұмысқа орналастыру мәселелері әлі де ең өзекті болып қалуда.

Қазіргі кезеңде республикада мемлекеттік саясаттың арқасында кәсіби өзін-өзі анықтау және еңбекке бағдарлау мәселелеріне көбірек көңіл бөлінуде. Елбасының «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік іргетасы» атты Қазақстан халқына Жолдауында балаларға ерте кәсіптік бағдар берудің ерекше маңыздылығы атап өтілген: «Өскелең ұрпақ болашақ мамандық таңдауда саналы болуы керек [4].

Негізгі бөлім

Жүргізілген социологиялық зерттеулер мүгедектердің еңбек іс-әрекетіне тиісті деңгейде енгізілмеуінің негізгі себептері психологиялық кедергілер және олардың тиісті білімі мен біліктілігінің жоқтығы екенін көрсетті [5]. Бұл мәселенің өзектілігі қоғамдағы инклюзивті білім беруді ұйымдастыру мен мазмұнына, мүгедектердің еңбек ету құқықтарын жүзеге асыруға және қоғамға толыққанды кірігуіне деген көзқарастарды үздіксіз қайта қараумен де байланысты. Бұл жағдайлар Қазақстан Республикасының білім беру саясаты саласындағы мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың кәсіби өзін-өзі анықтау және еңбекке бағдарлау мәселесінің ерекше маңыздылығын анықтайды.

Кәсіптік дайындықтың басым міндеттерінің бірі түлектерді саналы түрде таңдаған мамандығы бойынша жұмыс істеуге дайындау, қажет болған жағдайда мамандығын немесе қызмет түрін өзгерту; олардың әлеуметтенуі және кәсіби өзін-өзі анықтауы [6]. Білімалушы оқуды жалғастырудың мүмкін жолдары туралы ақпарат алып, нақтырақ айтсақ, географиялық жағынан қол жетімді оқу орындарына қатысты өзінің күшті жақтарын бағалап, жауапты шешім қабылдауы керек.

Кәсіптік бағдар бойынша теориялық және ғылыми-практикалық материалдарды зерделеу мектептегі кәсіптік бағдар берудің табысты дамуы АҚШ, Канада сияқты елдерде, сондай-ақ Батыс Еуропа елдерінде: Финляндия, Ұлыбритания, Германия, Норвегия, және Нидерланды [7] осы елдердің сарапшыларының пікірінше, кәсіптік бағдар беру саясаты оқуды тастап кеткен білім алушылардың пайызын азайтуға мүмкіндік берді; және жалпы алғанда, бұл елдерде кәсіптік бағдарлау саясатын енгізуге байланысты басқа да әлеуметтік және экономикалық аспектілерде оң өзгерістер болды [8].

Көптеген шетелдік зерттеушілер кәсіпке дейінгі дайындық пен мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауы арасындағы байланысты дұрыс атап өтеді (А.Дональдсон, К.К.Пилетик, Р. Дэвис, Э. Заппелла және т.б.). Олар кәсіпке дейінгі дайындықты жүзеге асырудың ғылыми, әдістемелік және практикалық тәсілдерін, бастапқы нүкте ретінде қызмет ететін және оң тәжірибе алуға ықпал ететін факторларды қарастырады.

Бірқатар зерттеушілер мүмкіндігі шектеулі білім алушыларға кәсіптік бағдар берудің әртүрлі аспектілерін зерттеуде Э. Заппелла [9]. Мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды кәсіпке дейінгі дайындықтың психологиялық-педагогикалық аспектілерін И.Демченко, О.Захарчук [10] және т.б. қарастырады. Олар мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың өзін-өзі анықтауда, еңбек дағдыларын меңгеруде және өмір сүру сапасын жақсартуда қолдау көрсетуге көңіл бөлу қажеттілігін алдыға қояды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бірқатар диссертациялық зерттеулер кәсіби өзін-өзі анықтау мәселелеріне арналған: А.Н.Бобровская [11] оның ішінде мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың кәсіби өзін-өзі анықтау ерекшеліктерін зерттеген А.В.Лаврентьева [12] және т.б.; алдын ала профильді оқыту жолдарын іздеумен В.Г.Вервекин [13] және т.б. айналысқан. Білім алушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауын психологиялық-педагогикалық қолдауды теориялық және әдістемелік қамтамасыз ету мәселелері Журавлева [64] сияқты ғалымдар өз еңбектерінде талданған. Қаралған жұмыстарда мүгедектердің кәсіби өзін-өзі анықтау процесінде елеулі қиындықтарға тап болатыны атап көрсетілген.

Осы мәселені қазақстандық зерттеушілерімізде өз еңбектерінде қарастырған (Р.О.Озғамбаева, Қ. Сыздықова, Б.С.Юнусов және т.б.).

Бұл зерттеулерде ұсынылған идеялар инклюзивті білім беру жағдайында мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды болашақта жұмыс істеуге дайындаудың теориялық және практикалық мәселелерін шешуге көп ықпал етеді. Дегенмен, бейіндік және профильге дейінгі дайындық мүгедектердің әртүрлі санаттарына сараланған көзқарастың психологиялық-педагогикалық аспектілерінен бөлек қарастырылады. Мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың әлеуетті мүмкіндіктері жеткіліксіз іске асырылуда, бұл олардың кәсіптік білім беру мекемесінде оқуға қажетті жеке ерекшеліктері мен қабілеттерін анықтауға және дамытуға мүмкіндік береді.

Шетелдік және отандық білім берудің теориясы мен тәжірибесін зерделеу және талдау мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды өмірге, кәсіби бағдардың тұрақты сипатына байланысты жеке, кәсіби өзін-өзі анықтауға, әлеуметтік жағдайға байланысты дайындығын жақсарту мәселесіне тұрақты қызығушылықты көрсетеді. Инклюзивті білім беру жағдайында кәсіпке дейінгі дайындық кезеңінде мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауын психологиялық-педагогикалық қолдаудың теориясы мен тәжірибесіне арналған арнайы жұмыстардың жетіспейтінін атап өткен жөн.

Зерттеу проблемасы мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды кәсіптік өзін-өзі анықтау және еңбекке оқытуда қолдау көрсету, қоғамға интеграциялану мен олардың қаржылық-экономикалық дербестігін қалыптастыруға ықпал ету және нарық сұранысын еңбекпен қамтамасыз ету қажеттілігімен анықталады.

Инклюзивті білім беру жағдайында мүмкіндігі шектеулі оқушыларды кәсіптік және еңбекке баулу мәселесін шешу қажеттілігінің маңыздылығы мен мемлекеттік сипаты туралы, оның ішінде мүмкіндігі шектеулі балаларды арнайы психологиялық-педагогикалық қолдаумен және ерте түзетумен қамту: Ерте кәсіптік бағдар беруді дамыту, ерекше білім беруді қажет ететін балаларға арналған бағдарламалар, оқыту мен қайта даярлауға жеке көзқарасты дамыту арқылы мүгедектердің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру құжаттарда бірнеше рет көрсетілген.

Қорытынды

Қорытындылай келе жоғарыда тұжырымдалған проблеманы шешу үшін біз, мамандыққа дейінгі білім берудің негізгі идеясы – одан әрі білім алу үшін бейінді таңдау мүмкіндіктерін айтарлықтай арттыру идеясы және мұндай таңдауды жасайтын білім алушы психологиялық тұрғыдан дайын болуы керек екендігін алға тартамыз. Алайда, таңдау жасаудың ғылыми негіздері туралы қарапайым түсініктің болмауы білім алушылардың болашақ мамандығында тиімді кәсіби өзін-өзі анықтауына кедергі келтіреді деп ойлаймыз.

Мамандық таңдау әрбір адамның өміріндегі маңызды кезең болып табылады, бұл таңдау мүмкіндігі шектеулі балалар үшін өте қиын, олардың кәсіби мүмкіндіктері де белгілі бір дәрежеде шектеледі. Сондықтан мүмкіндігі шектеулі балаларда әлеуметтік және кәсіпке дейінгі құзыреттілік пен коммуникативті дағдыларды дамыту қажет. Білім беру профилін жасау мүмкіндігі шектеулі балаларды (соның ішінде үйде) оқытудың жеке түрлерін пайдаланудың үлкен болжамдық әлеуетіне ие. Бүгінгі күні бейінді таңдау мәселесі мүмкіндігі шектеулі оқушылар үшін де, олардың ата-аналары үшін де күрделі мәселе болуда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан на 2023 год. - URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-medicine/dynamic-tables/>
2. Выступление министра труда и социальной защиты населения М.Абылкасымовой, Tengrinews.kz. - URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ejegovno-50-tyisyach-kazahstantsev-priznayutsya-invalidami-353843.
3. Закон Республики Казахстан «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30008935
4. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» 17 июня 2023 года г. Туркестан. - URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233>.
5. Тимурова А. За пять лет число инвалидов в Казахстане увеличилось на 7,5%. - URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/za-pyat-let-chislo-invalidov-v-kazahstane-uelichilos-na-7-5>.
6. Организация предпрофильной подготовки и профильного обучения. Часть 2: Программно методические аспекты профильного обучения: Учебно-методическое пособие. / Под ред. СВ. Кривых. Санкт-Петербург -Сыктывкар: 2005. - 186 с.
7. Молдабай С.С. Эффективность профессиональной ориентации в школах, зависит от возрождения УПК. - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38934826&pos=6;-110#pos=6;-110&sel_link=1001738246
8. Сыздыкова К. Развитие системы профориентационной работы в школах РК как фактор расширения доступа к высшему, техническому и профессиональному образованию. -Алматы. 2018 год. -36 с. - URL: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2018/09/Сыздыкова_верстка.pdf
9. Emanuela Zappella Quality of life and professional orientation for people with intellectual disability: a case study in LombardyQualità della vita e orientamento professionale per le persone con disabilità intellettiva: uno studio di caso in Lombardia. Form@re-Open Journal per la formazione in reteISSN 1825-7321, vol. 18, n. 3, pp. 207-219. DOI: <http://dx.doi.org/10.13128/formare-23806>© 2018.
10. Irina Demchenko Olha Zaharchuk, Marharyta Dergach, Mariana Porodko The psychological and pedagogical aspect of the life quality of citizens with disabilities August 2022 RevistaAmazonia Investiga 11(54):339-3487 DOI:10.34069/AI/2022.54.06.32.
11. Бобровская А.Н. Профессиональное самоопределение старшеклассников в проектной деятельности. Дисс...канд.пед.наук : 13.00.01. Волгоград, 2005. – 143 с.
12. Лаврентьева А.В. Психологические факторы, влияющие на профессиональное самоопределение лиц с ограниченными возможностями движения: Регулятивный аспект Дисс... канд.психол.наук: 19.00.03 – Казань, 2005. – 217с.
13. Вервекин В.Г. Предпрофильная подготовка учащихся при обучении технологии. Автореф. канд.пед.наук: 13.00.02. – Новокузнецк, 2003. -19 с.

ӘОЖ 34.096

ПАРАСАТТЫЛЫҚТЫ НАСИХАТТАУ АРҚЫЛЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мұрат А.А., Тинистановна С.С.

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
Aruzhan.murat.01@bk.ru; Tin_019@mail.ru

Мақалада адамның кісілік қасиеттерін, яғни парасаттылықты насихаттау арқылы азаматтық қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру туралы қарастырылған.

Кілт сөздер: парасаттылық, имандылық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, кісілік қасиеттер.

В статье рассматривается формирование антикоррупционной культуры в гражданском обществе посредством пропаганды человеческих качеств, то есть добропорядочности.

Ключевые слова: добропорядочность, нравственность, антикоррупционная культура, человеческие качества.

The article examines the formation of an anti-corruption culture in civil society through the promotion of human qualities, that is, integrity.

Keywords: integrity, morality, anti-corruption culture, human qualities.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде азаматтық қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру тетіктерін қарастыру, нақты бір қадамдар жасау өзекті мәселеге айналды. Себебі қоғамда қалыптасқан теріс пікірден, яғни «бәрі сатылады» деген көзқарасты өзгерту үшін қадамдар жасау аса маңызды. Адамдарды бір-біріне деген аяушылығын ояту, қамқорлыққа алу, жанашырлықпен қарауға деген мүмкіндіктерін қалыптастыру үшін адамның кісілік қасиеттерін насихаттау, дәріптеу, мәнін түсіндіру өзекті тақырыптардың біріне айналды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу әдістемесі шешілетін мәселені талдау мен бағалаудың диалектикалық тәсіліне, сондай-ақ салыстырмалы, логикалық-құқықтық талдаумен және басқа әдістермен ұсынылған жалпы және арнайы әдістерге негізделген.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ғалымдар жүргізген теориялық талдау көрсеткендей, заң ғылымында нақты «сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет» деген ұғымға нақты анықтама берілмеген. Біздің ойымызша, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет ол адамның білімінің, дағдыларының, сыбайлас жемқорлыққа бой бермеу, өзін-өзі бақылауда ұстау қабілетінен тұрады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет (жемқорлыққа жол бермеу, мәдениет) мәдени құндылықтарды: құқықтық, адамгершілік, әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан мәнін түсінуді талап етеді, яғни ол осы кеңістіктің айналасын қамтиды. Осы кеңістікті қамтып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің қалыптасуын қамтамасыз ету үшін қоғамда ең бірінші кезекте адамның кісілік қасиеттерін қалыптастыру маңызды орын алады [1, 88].

Л. Иватова сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптастыру үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық үшін қажетті құзыреттердің болуы қажет деп санайды:

- сыбайлас жемқорлықты әлеуметтік құбылыс ретінде тани білуі;
- жемқорлыққа байланысты материалдарды сыни және объективті бағалай білуі;

- сыбайлас жемқорлық көріністерін түйсіну;
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің не екенін нақты елестете білу және сыбайлас жемқорлықты азайту үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалану.

Сонымен қатар, жеке тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті оның жеке басының даму сипаты, бұл заңдылық деңгейінде көрінеді [2, 126].

Э.Қ.Игисина, Ж.Ж.Давлетбаева парасаттылықты насихаттау арқылы азаматтық қоғамда азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыруды ұсынады. Авторлар сыбайлас жемқорлықпен күресті халықаралық деңгейде басты үш мәселемен байланыстырады:

1. Парасаттылық;
2. Ашықтық;
3. Жауаптылық, есеп беру.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және парасаттылықты қалыптастырудың екі жағы бар. Бір жағынан сыбайлас жемқорлық әрекеттерімен күрес, екінші жағынан парасаттылықты қалыптастыру.

Адалдық дегеніміз - төзімділік, мызғымастық, функционалдылық, тұрақталған қағидалар мен стандарттарға сәйкестік. Азаматтардың парасаттылық қасиеттерін қалыптастыру үшін осы қасиеттерге ие болуын талап етеді [3, 80].

Қазақ энциклопедиясы «парасаттылық» сөзінің мағынасын адамның кісілік қасиеттерімен байланыстырады:

Адамның кісілік қасиеті оның асыл қасиеті, яғни:

- Ақылдылық;
- Білімпаздық;
- Мәдениеттілік;
- Көрегендік;
- Инабаттылық;
- Мейірімділік;
- Ізгілік және ұстамдылық [4, 125].

Қазіргі уақытта материалдық игіліктерге қызығушылық басым болғандықтан, парасаттылық, басқа да құндылықтар азайып барады.

Л.Ю.Мхитарянның пікірінше «парасаттылық» сөзін екі жақты қабылдау керек:

- қайырымдылық пен жақсылық ретінде (лат. bonum, фр. bien, нем. Gut, ағыл. good), философтардың және ойшылдардың берген анықтамасы;
- әдептілік, яғни (лат. – probitas, honestas) – адалдық, моральға қайшы, қоғамдық ортада жаман әрекеттер жасауға ниеті жоқ, адалдыққа жақындықты білдіреді.

Басқару ғылымында парасаттылықты адамдарға, әріптестерге, ұйымдардағы қызметкерлерге, бәсекелестерге деген сыйластық қарым-қатынас ретінде, сенім мен адалдық қатынастарының қалыптасуы мен жеке басының адалдығының сақталуымен байланыстырады.

Ал экономистер «саудадағы парасаттылық» ұғымына арқа сүйеп, тұтынушыларға қатысты кәсіби этика принциптерін сақтауды ұстанады.

Заңгерлер де бұл терминді пайдалануда қалыс қалған жоқ, парасаттылық ұғымын кейінгі кезде сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру мен қылмыстың алдын алудағы бір құрал ретінде оқу үрдісінде көбірек пайдаланатын болды [5, 44-45].

Парасаттылықты қалыптастырудың бір жолы ретінде білім беру, құқықтық сауаттылығын ашу болатын болса, сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру жөніндегі міндеттерді іске асыру мақсатында И.К.Талтанова, А.Ф.Зиннатулина оқытуды бірнеше кезеңге бөліп қарастырады:

Бірінші кезең: Бастауыш мектеп. Балалардың жақсы мен жаманды түсінуі үшін сыбайлас жемқорлыққа төзбеушіліктің негізін қалауымыз қажет. Сыбайлас жемқорлықтың синонимі «жаман» деген сөз екендігін ұғынуы қажет;

Екінші кезең: Жасөспірімдік шақ. Олардың бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру. Сыбайлас жем қорлыққа қарсы тәрбиенің аспектісін көптеген әдеби шығармалардың сюжетінен, үзінділерден көрсету, сыныптан тыс сабақтарда парасаттылық туралы ұғымды түсіндіру;

Үшінші кезең: студенттік шақ. Студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру. Студенттер қоғамдағы ең жігерлі, дамушы, серпіні мықты бөлігі. Жастардың сыбайлас жемқорлықты проблема ретінде қабылдауы және берік қалыптасқан жемқорлыққа қарсы мінез-құлықтың болуы болашақтағы мемлекеттік басқару сапасына оң әсер ететін қоғамдық құндылықтарды қалыптастыруға қабілетті болады.

Авторлар үш кезенді қамти отырып, жастардың әр кезеңдегі ерекшеліктерін қамтиды [6, 114-115].

Парасатты адам болу үшін оның бойында адалдық, әдептілік, адалдық, қоршаған ортаға деген сыйластық қасиеттерімен қатар, мораль мен әдеп нормаларына жүгінетін дағдысы болуы, сондай-ақ адам өзінің жасаған әрекеттеріне жауапкершілікпен қарауын, адамгершілік принциптеріне жүгінуін талап етеді.

Парасатты болу деген өмірдің барлық кезеңінде айналасындағыларға адал болу, жұмыста болсын, достарымен, ағайын-туысымен қарым-қатынаста, отбасында, басқа адамдардың алдында міндеткерліктерін өтеу барысындағы адамның әрекеттерінен, адамға қатысты алаяқтық жасамау, алдамаудан, басқа жандарға аяушылықпен қарау, көмек қолын соза білуден, қоғамда ережелерді сақтау мен заңға бағыну, заңды мойындау, оны бұзбаудан да көрінеді [7, 144-145].

Қорытынды

Қорыта келгенде, азаматтық қоғамның дамуы азаматтардың құндылықтарды дәріптеуі мен насихаттауына тікелей байланысты екендігін баса айтқымыз келеді. Себебі еліміздің экономикалық дамуына тікелей кедергі болатын әрекеттердің бірі – бұл сыбайлас жемқорлық болатын болса, оның алдын алудың бір жолы ретінде адамдардың бойында кісілік қасиеттерді қалыптастыру, кеңінен насихаттау және оның қалыптасуына атсалысу.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Алексеева Ю.С. Формирование антикоррупционной культуры студентов.- Казань: ЧОУ ВПО «Академия социального образования», 2013. – 156 с.
2. Л. Иватова Формирование антикоррупционной культуры как инструмент противодействия коррупции в государственной службе Республики Казахстан // Адам әлемі, 2016. - 4 (70). – С. 125 -132.
3. Э.Д.Игисина, Ж.Ж.Давлетбаева Формирование антикоррупционной культуры путем продвижения идеологии добропорядочности / Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 2022.-№1 (68).- С.78-84.
4. Тинистановна С.С. Құқық негіздері және ыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет. – Талдықорған, 2022. – 177 б.
5. Мхитарян Л.Ю. Понятие добропорядочности: от морально-нравственного качества к принципам права.- Гуманитарные и политико-правовые исследования, 2019.- №2(5).- С. 44-52.
6. Талтанова И.К., Зиннатулина А.Ф. Некоторые проблемные аспекты формирования антикоррупционной культуры молодежи // Вестник науки Костанайского социально-технического университета, 2016.- №3.- С. 111-116.
7. Тинистановна С.С. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет және парасаттылық. – Талдықорған, 2023. – 196 б.

ӘОЖ 338.27

ЖАҢАНДАНУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ТУРИЗМ

Сапарова А.Қ., Жақсылық С.

Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
azhar.kaysarovna@mail.ru

Мақалада жаһандану контекстіндегі туризм, оның әлеуметтік-мәдени және экономикалық ерекшеліктері қарастырылады. Туризмнің даму тенденциялары, сондай-ақ жаһандану процестерінің оған әсері анықталады. Әлемдік туризмнің негізгі көрсеткіштері талданады.

Кілт сөздер: туризм, жаһандану, туризмнің жаһандануы, халықаралық туризм, туристік қызметтер.

В статье рассматривается туризм в контексте глобализации, его социокультурные и экономические особенности. Определяются тенденции развития туризма, а также влияние на него процессов глобализации. Анализируются основные показатели мирового туризма.

Ключевые слова: туризм, глобализация, глобализация туризма, международный туризм, туристические услуги.

The article discusses tourism in the context of globalization, its socio-cultural and economic features. Trends in the development of tourism, as well as the influence of globalization processes on it, are determined. The main indicators of World Tourism are analyzed.

Keywords: tourism, globalization, globalization of Tourism, International Tourism, tourism services.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында жаһандану деп аталатын процестер әлемдік экономиканың дамуында айқын және серпінді бола бастады. Дәл осы процестер экономиканың өсуіне, елдің әлемдік нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігінің артуына, халықтың әл-ауқатының жақсаруына айтарлықтай әсер етеді. Туристік нарықтағы жаһандану процестері технологиялардың өзгеруімен, іскерлік белсенділікті интернационалдандырумен, көлік инфрақұрылымын жаңғыртумен, реттеудің жаңа тетіктерін құрумен сипатталады.

Ең белсенді жаһандану XX ғасырдың соңында пайда болды. Оның айрықша ерекшелігі – экономикалық қызметтің барлық негізгі түрлері – тауарлар мен қызметтерді өндіру және тұтыну, басқару, ақпарат пен технологияларды тарату, нарықтардың жұмыс істеуі-халықаралық деңгейде жүзеге асырылады. Жаһандану процестері кең мағынада планетарлық пропорцияларға ие экономикалық, саяси, әлеуметтік өмірдің негізгі салаларындағы өзара байланыстар мен өзара тәуелділіктердің күрт күшеюімен және күрделенуімен сипатталады. Жаһандану тауарлар мен қызметтердің трансшекаралық қозғалысының көлемі мен әртүрлілігінің артуы, сондай-ақ технологиялардың барлық түрлерінің жылдам және кең таралуы нәтижесінде әлемдегі елдердің өзара тәуелділігінің артуымен көрінеді [1].

Жаһандану өз кезегінде Дүниежүзілік экономикалық, саяси, мәдени интеграция және бірігу процесі ретінде қарастырылады. Бұл процестің салдары- әлемдік еңбек бөлінісі, көші- қон, капиталдың, адами және өндірістік ресурстардың әлемдік ауқымдағы шоғырлануы, заңнаманы, экономикалық және технологиялық процестерді стандарттау, сондай-ақ әртүрлі елдердің мәдениеттерін жақындастыру және біріктіру [2].

Байланыс және коммуникация құралдарының дамуы, атап айтқанда интернет желісінің дамуы халықаралық қызметтер мен капитал ағынының ғана емес, сонымен қатар жаһандық қозғалыстардың қарқындылығының артуына әкелді. Нәтижесінде туризм мен көші-қон процестері ұлттық және мәдени шекаралардың бұлыңғырлануына әкелді.

Жаһандану - бұл жүйелі сипаттағы және қоғамның барлық салаларын қамтитын объективті процесс. Жаһандану нәтижесінде әлемдік экономикалық, саяси және әлеуметтік процестер жалғасып жатқан процестердің барлық субъектілеріне байланысты және тәуелді бола бастайды. Мемлекеттер тобына ортақ проблемалар санының көбеюі де, интеграцияланатын субъектілердің саны мен түрлерінің кеңеюі де орын алуда.

Жаһанданудың әсерін ескере отырып, қазіргі әлемдік экономикада әлемдік туристік нарықты дамытудың практикалық негіздерін одан әрі дамыту мен жетілдірудің объективті қажеттілігі зерттеу тақырыбының өзектілігін түсіндіреді.

М. Басовская, Дж. Несбитт, О. Плотников, М. Реза, В. Рокач, В. Квартальнов, Г. Харрис және т.б. әлемдік туристік нарықты дамыту мәселелерімен айналысты. Жаһанданудың әлемдік нарыққа әсерін зерттеуге О. Белорус, С. Соколенко, Д. Лукьяненко, В. Соколов сияқты шетелдік ғалымдар үлкен үлес қосты. Алайда, жаһанданудың қазіргі процестерінің халықаралық туризмнің дамуына әсер етуінің негізгі аспектісін анықтау және жаһандық, аймақтық процестер аясында халықаралық туризмді зерттеу мәселелері жеткілікті түрде қамтылмаған.

Бұқаралық туризм ХХІ ғасырда дамыды және жаһанданудың негізгі агенттерінің біріне айналды. Әлеуметтік-демографиялық, институционалдық, этномәдени факторлар туризмнің дамуын күшейтті. Туризмнің әлемнің әлеуметтік-мәдени және экономикалық дамуына әсерін бағаламауға болмайды. Елдерді қамту және қазіргі заманғы туристік процестің ауқымы салдарынан халықаралық аренада да, өңірлер арасында да жаңа экономикалық және саяси байланыстар мен қатынастар қалыптасуда. Туризм осы тұрғыда осы жаһандану процестерінің жетекшілерінің бірі болып табылады.

Туризмдегі жаһандануды туристік ағындарды, сондай-ақ әдетте ұлттық үкіметтердің реттеуіне жатпайтын қызметтер, капитал, Ақпарат және технологиялар ағындарын күрт күшейту процесі ретінде анықтауға болады [2].

Туризмнің жаһандануы жаппай демалыс түрлерін дамыту, қызметтерді біріздендіру, трансұлттық компаниялардың капиталды шоғырландыруы, ақпараттық технологияларды дамыту процесінде көрінеді. Сонымен бірге жаһандану туризмнің дамуына теріс әсер етеді, өйткені ұлттық, мәдени аумақтық бірегейлік жоғалады. Жаһандық әсерлер жағдайында аймақтық мүдделер туралы хабардарлық артып келеді, бұл жаһандануға қарама-қарсы аймақтандыру процесінде көрінеді. Туризм қосымша жұмыс орындарын құруды ынталандыру, жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету және халықтың өмір сүру сапасын арттыру арқылы әлеуметтік мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарады.

Дүниежүзілік туристік ұйымның (UNWTO) есептерінің деректерін талдай отырып, туризм Халықаралық экономикалық қатынастардың бір түрі ретінде қазіргі уақытта айтарлықтай ауқымға ие болғанын байқауға болады, мұны туристік көрсеткіштер дәлелдейді.

Әлемдік туризм мәселелерін реттеуде 1975 жылы құрылған Дүниежүзілік туристік ұйым маңызды рөл атқарады. Бұл ұйымның қызметі туризмді ақпараттық ілгерілетуге, оның маңыздылығын кеңейтуге, жаңа материалдық-техникалық базаны құруға шоғырланған. Туризм саласындағы басқа Халықаралық ұйымдарға мыналар жатады: 1960 жылы құрылған Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (OECD) әлемдік сауданың үздіксіз экономикалық дамуы мен өсуінің жоғары қарқынына қол жеткізуге, оның ішінде туризм проблемаларын зерделеуге бағытталған мақсаттарды іске асыру үшін Дүниежүзілік Туристік агенттіктер мен туроператорлар қауымдастығы (WATA), халықаралық туристік агенттіктер кеңесі (ICSTA), турагенттер қауымдастықтарының әмбебап Федерациясы (UFTAA), халықаралық әуе көлігі қауымдастығы (IATA), негізгі функция халықаралық коммерциялық әуе қатынасын ретке келтіру, бірыңғай ережелер мен рәсімдерді енгізу болып табылады, халықаралық маршруттарда жолаушылар авиатасымалдарына келісілген тарифтерді белгілеу. Халықаралық ұйымдардан басқа аймақтық ұйымдар бар, мысалы, АТР-ның 34 елінде туризмді дамытумен айналысатын Азия-Тынық мұхиты саяхат қауымдастығы (PATA), Еуропалық саяхат комиссиясы (ETC), Кариб теңізі туристік ұйымы және т.б. [6].

Туризм саласындағы жаһандану процестеріне жауап туризмнің жаһандық этикалық кодексі болды. 10 тармақтан тұратын және ұзақ консультациялық процестің нәтижелері бойынша әзірленген туризм кодексі 1999 жылы қазан айында Чилидің Сантьяго қаласында өткен Дүние-жүзілік Туристік Ұйымның Бас Ассамблеясының сессиясында бірауыздан мақұлданды. Этикалық кодекс туризмнің қоршаған ортаға, мәдени мұраға және жергілікті қауымдастықтарға теріс әсерін азайту үшін туризмнің дамуына бағыт беру және туризм секторындағы әртүрлі мүдделі тараптар үшін эталон ретінде қызмет ету болып табылатын негізгі принциптердің жиынтығы болып табылады, сонымен бірге тұрақты дамуды, соның ішінде туризмнің пайдасын барынша арттыру кедейлікті жеңілдету. Бұл кодекс ерікті құрал болып табылады және міндетті заңды күші жоқ.

Жаһандану жағдайында Дүниежүзілік туристік ұйым жауапты, тұрақты және қоғамдық туризмді дамытуға жәрдемдесуге уәкілетті Біріккен Ұлттар Ұйымының мамандандырылған мекемесі болып табылатынын атап өткен жөн. Бұл ұйымның құрамына 159 ел, 6 қауымдастырылған мүше, екі тұрақты бақылаушы және жеке секторды, білім беру мекемелерін, туристік қауымдастықтарды және жергілікті туризмді басқару органдарын ұсынатын 500- ден астам серіктес мүшелер кіреді.

Жаһанданудың туризмдегі салдары келесі факторларға әсер етеді:

- ақпаратқа шектеусіз қол жеткізу;
- көлік құралдарын, еркін нарықтарды және олармен байланысты сыртқы сауданы дамыту және тұрақты жаңғырту;
- халықаралық нарықтарда қонақ үй желілерін кеңейту;
- туристік қызметтерге айтарлықтай сұраныс;
- халықаралық бәсекелестік.

Көптеген сарапшылар жаһандану туризм экономикасына және туризмнің өзіне оң әсер етеді деп санайды. Осы процестердің арқасында әлемдегі заманауи туристік сала қарқынды дамып келеді. Оның дамуы әлемнің көптеген елдерінің белсенді экономикалық өсуіне ықпал етеді. Алайда, туризмді дамытудың әлемдік тенденциялары белгілі бір елдің экономикасының туристік саласының дамуына айтарлықтай әсер етеді. Бүгінде туризм экономиканың дербес саласына айналды. Бұл әлемдік ЖІӨ-нің шамамен 6%, барлық салықтардың 5% және әлемдік инвестициялардың 7% құрайды. Туристік индустрияны дамыту бюджет кірістерін ұлғайтуға, жаңа жұмыс орындарын құруға, инфрақұрылымды дамытуға, жаңа туристік объектілерді салуға, қолданыстағы тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау мен қайта құруды күшейтуге ықпал етеді. Көптеген елдерде туризм бюджеттің маңызды көзіне айналды және халық шаруашылығының ең перспективалы салаларына жатады. Демалыс және туризм индустриясының кеңеюі және оның экономикалық дамуға ықпалының артуы әлемдік экономиканы дамытудың басым бағыттарының бірі болып табылады.

Қазіргі халықаралық туризм аумақтың айтарлықтай біркелкі териториистігімен сипатталады. Жалпы алғанда, бұл әлем елдерінің әртүрлі әлеуметтік-экономикалық деңгейлерін көрсетеді: экономикалық дамыған елдер пайданың 57%, дамушы елдер—30%, өтпелі экономикасы бар елдер – 13% алады.

Дамудың прогрессивті динамикасы барлық макроөңірлерге тән, бірақ барлық аймақтарда туристердің келу жылдамдығы мен саны әртүрлі. Дүниежүзілік Travel & Tourism ұйымы туристердің келуі мен туризмнен түсетін кірістер бойынша әлем елдерінің жыл сайынғы рейтингін жасайды және осы деректер негізінде туризм индустриясындағы әлемнің барлық елдерінің бәсекеге қабілеттілік индексі (IGC) қалыптастырады.

Туристердің келуінің ең үлкен үлесі (58%) Еуропаға келеді. Бұл демалыстың барлық түрлерінің болуына, осы макроөңірдегі тұрақты экономикалық және саяси жағдайға, дамыған инфрақұрылымның болуына және қолайлы географиялық жағдайға байланысты [3].

Әлемдік туристік нарықты талдау халықаралық туризм халықаралық өмірдің басқа салаларымен тығыз байланыста дамиды және нарықтың жалпы экономикалық жағдайына

және саяси жағдайға өсу қарқынының жоғарылауымен немесе төмендеуімен жауап береді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, туристік нарықтағы жаһандану процестері келесідей сипатталатынын атап өткен жөн. Жаһандану халықаралық туризмнің дамуын күшейтті. Туристік инфрақұрылым мен қызмет көрсетудің сапасын оңтайландыруға және жақсартуға бағытталған туристік технологияларды өзгерту және біріздендіру процестері жүріп жатыр, атап айтқанда, электрондық коммерцияға бетбұрыс бар. Іскерлік қатынастар жаңғыртылып, интернационалдандырылуда. Туризм саласындағы қатынастарды басқару және реттеу тетіктері туризм саласындағы халықаралық ұйымдарды құру арқылы халықаралық деңгейге шығады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гринин, Л.Е. Глобализация и национальный суверенитет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalizatsiya-i-natsionalnyusuverenitet/viewer>
2. Милинчук Е.С. Системный подход к исследованию основных проблем туризма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://tourlib.net/statti_tourism/milinchuk2.htm.
3. По данным Всемирной туристской организации, в 2019 году в мире зарегистрировано 1,5 миллиарда международных туристических поездок [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.tohology.com/hospitality/industry/unwto-statistika-mezhdunarodnyh-poezdok/>
4. Воронин И.Н. Влияние факторов глобализации на развитие международного туризма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://tourlib.net/statti_tourism/voronin.htm. – Дата доступа: 06.02.2022.
5. Что такое чартерный рейс? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://traveling.by/news/item/2817>
6. Квартальнов В.А. Туризм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://tourlib.net/books_tourism/kvartalnov_tourism5.htm
7. Претворение в жизнь Глобального этического кодекса туризма. Записка Генерального секретаря [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2021-03/089_RefDoc06_0.pdf

ӘОЖ 34.096

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЛУДОМАНИЯҒА ҚАРСЫ КҮРЕСТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ТЕТІКТЕРІ

Сериев Б.А.

Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
seriev_bolat@mail.ru

Мақалада соңғы кездері, әсіресе интернеттің пайда болуымен байланысты әр түрлі жастағы адамдарды белсенді түрде таратып, өз желілеріне толық көлемде түсіре бастаған күрделі мәселе туралы ақпарат - бұл лудомания туралы болмақ. Жұмыста лудоманияның сипаттамалары, ерекшеліктері, лудоманиямен күресті құқықтық реттеу, адамды зиянды ойынға тәуелділікке әкелетін лудоманияның (құмар ойындардың) оң және теріс жақтары, қазіргі интернет-ақпараттық әлемде лудоман болмаудың мүмкін жолдары көрсетілген.

Сондай-ақ, мақалада ойынға тәуелді адамдарды психологиялық оңалту және құмар ойынының дамуының алдын алу мәселелері бойынша отандық және шетелдік мамандардың зерттеулерінің мета-анализі келтірілген. Ойыншылардың жеке ерекшеліктерін ашуға арналған зерттеулер жалпыланған. Ойынға тәуелділіктің алдын алуда шекті ақпаратты қабылдау технологияларының тәжірибесі мен қолданылуы қарастырылды. Зерттелетін мәселе шеңберінде одан әрі зерттеу бағыттары анықталды.

Кілт сөздер: лудомания, құмар ойын, жастар, заңсыз ойын бизнесі.

В статье представлена информация о серьезной проблеме, которая в последнее время, особенно с появлением Интернета стала активно распространяться и полномасштабно захватывать в свои сети людей разных возрастов - это лудомания. В работе представлены характеристики, особенности лудомании, правового регулирования борьбы с лудоманией, положительные и отрицательные стороны лудомании (игромании), которые приводят человека к пагубной игровой зависимости, а также приведены примеры. Также в статье показаны возможные способы, позволяющие не стать лудоманом в современном информационном интернет-мире.

Также в статье приведен метаанализ исследований отечественных и зарубежных специалистов по проблемам профилактики развития игромании и психологической реабилитации зависимых от игры людей. Обобщены исследования посвященные изучению особенностей личности игроманов. Рассмотрен опыт и применения технологий подпорогового восприятия информации в профилактике игровой зависимости. Определены направления дальнейших исследований в рамках изучаемой проблемы.

Ключевые слова: лудомания, азартные игры, молодежь, нелегальный игровой бизнес.

The article provides information about a serious problem that has recently, especially with the advent of the Internet, begun to actively spread and fully capture people of different ages into its networks - ludomania. The paper presents the characteristics, features of ludomania, legal regulation of the fight against ludomania, the positive and negative sides of ludomania (gambling addiction), which lead a person to harmful gambling addiction, as well as examples. The article also shows possible ways to avoid becoming a ludomaniac in the modern information Internet world.

The article also provides a meta-analysis of research by domestic and foreign experts on the problems of preventing the development of gambling addiction and psychological rehabilitation of people addicted to gambling. The research devoted to the study of the personality traits of gamblers is summarized. The experience and application of technologies of subthreshold perception of information in the prevention of gambling addiction is considered. The directions of further research within the framework of the studied problem are determined.

Keywords: ludomania, gambling, young people, illegal gaming business

Кіріспе

Қазақстан Республикасында лудомания мәселесі өзекті тақырыпқа айналып, заңнамалық реттеу жүйеленуде. Соңғы жылдары құмар ойындарға тәуелділік әлеуметтік, медициналық және құқықтық проблемаға айналды. Осы жағдайда лудоманияға қарсы құқықтық механизмдерді табу қажеттіліктері туындап отыр. Елімізде құмар ойындармен күрес жүргізу бойынша бір қатар жаңа қадамдар мен кешенді жоспарлар жасалуда. Лудоманияға қарсы іс-әрекетті реттейтін нормативтік құқықтық актілерге түзетулер енгізуде. Мәселен жас өспірімдерді құмар ойындарға тартқаны үшін әкімшілік жауапкерлікке тарту сияқты.

Материалдар мен әдістер

Лудоманияға қатысты талықлау кеңінен етек алуда. Журналистермен сұхбат барысында Ерлан Қошанов «Бұл жаңа заң арқылы мемлекет аталған әлеуметтік кеселге тосқауыл қойып отыр. Біріншіден, букмекерлік кеңселер мен тотализаторлардың жарнамасы шектеледі. Ғимараттардың сыртындағы, масс-медиадағы, кино мен видеодағы, анықтамалық қызметтердегі, SMS таратулар арқылы жасалатын құмар ойын жарнамасына тыйым салынды. Екіншіден, заң Бірыңғай тізілімдегі борыштыларға, 21-ге келмеген азаматтарға, өз-өзін құмар ойын мен бәс тігуден шектейтінін мәлім еткен адамдарға құмар ойынға қатысуға тыйым салады. Сондай-ақ, мемлекеттік қызметшілер мен әскери қызметшілерге, арнайы мемлекеттік орган өкілдеріне де құмар ойынға қатысуға тыйым салынды. Бұл талап бұзылса, жұмыстан қуылады», - дейді [1]. Қазақстан Республикасында лудоманияға қарсы заңнаманы азаматтар мен жас өспірімдер арасындағы құмар ойынға тәуелділікпен күресте іс шаралар кешенін іске асыруға бағытталған. Оның ішінде, лудоманияға қарсы ұйымдастырушылық және ақпараттық-идеологиялық жұмыстар қабылдау мәселесі қойылды.

Аталған шаралар Қазақстан Республикасында заңсыз ойын бизнесіне және лудоманияға қарсы іс қимыл жөніндегі 2024-2026 жылдарға арналған кешенді жоспары бекітілген [2]. Аталған кешенді жоспарда мынадай 4 бағыт бойынша 28 іс шара көзделген: 1) лудоманияның алдын алуды ұйымдастыру; 2) халықтың әр түрлі топтарының арасында құмар ойындарға тәуелділікті анықтау; 3) лудомандарды емдеу және медициналық әлеуметтік оңалту; 4) ойын бизнесін мемлекеттік реттеу делінген.

Негізгі бөлім

Әрбір құмар ойынның нәтижесі кездейсоқтыққа байланысты болса да, ұзаққа созылған ойын сериясының жалғасы белгілі бір статистикалық заңдылықтарға бағынады [3]. Рулеткалар мен өзге де ойын үйлерін ұстаушылар, кез келген ойын түрі ешқандай алдаумен байланысты болмамағанына қарамастан, ұзақ ойында ұтым белгісіз болып қалады. Бұл ойынның шарттарымен анықталады.

Ежелгі Үндістанда, бүкіл әлемде сияқты, сүйек ойнау белгілі болды [4]. Сүйектер - ең көне ойындардың бірі. Ойын түріне байланысты саны бірден алтыға дейінгі кубиктер (сүйектер) ойынға арналған құрал болып табылады. Дұрыс таңбаланған жағдайда сүйектердің қарама-қарсы қырлары 7:6 және 1, 5 және 2, 4 және 3 қосындысын құрауы тиіс.

Ойын әр түрлі кезектілікпен әр түрлі кубиктерді лақтыру және әр түрлі ережелер бойынша ұпай санау болып табылады - ойын түріне байланысты; түскен көзілдірік лақтырулардың кезектілігіне әсер етуі мүмкін; әрбір сүйектің көзілдірігі жеке-жеке ескерілуі мүмкін. Ойын аяқталғанға дейін лақтырулардың еркін саны жүргізілуі мүмкін.

Ежелгі гректердің, әсіресе коринфиялықтардың сүйек ойынына деген құмарлық туралы деректер бар [5]. Құмар ойындар Көне Грекия мифологиясында да айтылған. Грек аңызына сәйкес, Паламедей Трояны қоршап алу кезінде күтуден жалықпау, уақыт өткізу үшін грек сарбаздарын қызықтыру үшін сүйек ойнауды ұсынды.

Құмар ойындарға тәуелділіктің жағымсыз салдары анық. Дегенмен, бұл аурудың алдын алу да өте маңызды және жүйелі түрде жүргізілуі керек. Өкінішке орай, қазіргі

уақытта құмар ойындарға тәуелділікті анықтауға және алдын алуға бағытталған әрекеттердің бірыңғай алгоритмі әзірленбеген. Құмар ойындарға тәуелділік тек медициналық мәселе ғана емес, жалпы қоғамның проблемасы болып табылады және тек бірлескен күш-жігер арқылы бұл мәселені шешуге болады.

Жаһандану жағдайында құмар ойынға тәуелділік қоғамдық денсаулықтың өзекті проблемаларына айналды. Лудоманияның таралуы әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-мәдени байланысты өзгертіп отырады. Лудомания мен құмар ойындарға қатысты адам мінез-құлқы, соның ішінде рулеткалар, ойын үйлері, казино мен интернет-ресурстары платформаларының қол жетімділігі артқан елдерде кең таралуы мүмкіндігі жоғары. Сонымен қатар, Америка құрама штаттарының лудоманиямен күрес жөніндегі ұлттық қауымдастығы әлемнің кез-келген тұрғыны 48% ықтималдықпен ойыншы бола алатындығын атап өтті.

Лудоманияның кейбір азаматтарға ықпалына барабар ден қоюдың болмауы олардың құқықтары мен мүдделерін бұзады және ең алдымен, Қазақстан Республикасының Конституциясымен реттеледі. Құқық қолдану тәжірибесін талдау көрсеткендей, құмар ойындарға тәуелділіктің ықпалы арқылы басқа азаматтардың едәуір бөлігінің құқықтары мен мүдделері де жанама түрде бұзылады, бұл мемлекеттің араласуын талап етеді. Құмар ойындарға тәуелділікпен күресу бойынша мемлекеттік органдар жүзеге асыратын негізгі шараларға белсенді азаматтық ұстанымдағы жұртшылықты өз жұмысына қоса отырып, интернет-ресурстар мен әлеуметтік желілерге мониторинг жүргізу жатады.

Лудомания (лат. Лудо - ойнаймын + басқа-грек. *μανία*-ақылсыздық, тартымдылық, сөзбе-сөз ойындарға тартылу), құмар ойындар, ойынға тәуелділік, құмар ойындарға тәуелділік (ағылш. *gambling*-ақша ойыны) — Лудомания-құмар ойындарға патологиялық бейімділік, адам өмірінде үстемдік ететін және әлеуметтік, кәсіби, материалдық және отбасылық құндылықтардың төмендеуіне әкелетін құмар ойындарға қатысудың жиі қайталанатын эпизодтарынан тұрады: мұндай адам осы салалардағы өз міндеттеріне тиісті назар аудармайды. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы бұл ауруға патологиялық құмар ойыны деген атау береді. Компьютерлік ойындарға тәуелділікпен шатастырмау керек.

Құмар ойындарға тәуелділік – тәуелді адамның құмар ойындар, ақша алу процесімен үнемі айналысуымен, иррационалды ойлауымен (оның ішінде сиқырлы элементтермен және өмірді өзгертетін жеңіске сенумен) және пайда болатын айқын жағымсыз салдарға қарамастан, қисынсыз, үйреншікті мінез-құлықтың одан әрі жалғасуымен сипатталады. құмар ойынға құмарлыққа қарсы тұру қабілетінің жоғалуы.

Нәтижелер мен талқылаулар

Мамандар лудоманияны емдеу өте қиын екенін айтады. Адам лудоманиядан зардап шеккенін мойындамайынша оны жеңе алмайды. Құмар ойыннан өз бетінші бас тартпайынша ол адамды емдеу мүмкін емес. Ал құмар ойыннан бас тарту процесі әрқашан ауыр. Бұл жолдан өту үшін адамда нақты мақсат болу керек. Өміріңіздегі ең маңызды құндылықтар отбасын сақтап қалу, қарыздан құтылу, өтірік айтпау, достықты құрметтеу, абыройды сақтау жолында әрекет ету керек. Өзіңізге сенімсіз болсаңыз ақша ұстамаңыз, сенімді адамға беріп қойыңыз. Несиелік картаны жабыңыз, бұғаттаңыз, онлайн ставкалардың шоттарын жабыңыз, егер офлайн ойнасаңыз қолма-қол ақшаны сақтамауға тырысыңыз. Осылайша ойындарға қол жетімділікті қиындатыңыз. Құмар ойындар бағдарламаларын, қосымшаларын жойыңыз. Құмар ойындардың ақша салмайтын, ставка тікпейтін басқаша нұсқаларын табыңыз. Егер ойынға құмарлық, адреналин жетіспей тұрса спортпен айналысыңыз. Мүмкіндігінше экстремалды, тау шаңғысы, тау велосипеді және т.б. спорт секцияларына қатысыңыз.

Егер ойын ойнау шаршағаныңызды басатын болса, оны да басқа хобби арқылы алмастыруға болады. Сіз балалық шағыңызда, жасөспірім кезіңізде не қызықтырғанын еске алыңыз, оны қайталап көріңіз, сізге ұнайтын нәрселер табылады. Тіпті болмаса, үйді күн сайын жинаңыз, егер жер үйде тұрсаңыз аула тазалап, бау-бақшаға күтім жасау, арам

шөптерін жұлу, суғару, түптеу де дене шынықтыру болып табылады. Сөйтіп ойынды кейінге қалдырыңыз, не ойын туралы ойларыңызды кейінге қалдырыңыз. Тағы да ойнағыңыз келсе, ерікке жол бермеңіз, үзіліс жасаңыз. Сыртта болып жатқан табиғат аясына назар аударыңыз.

Уақытылы ұйықтау, мерзіммен тамақтану, көбірек қозғалу, таза ауада жиі серуендеу және жақындарыңызбен көбірек араласу – сіздің физикалық және психологиялық күшқуатыңызды қалпына келтіретін факторлар.

Қорытынды

Ойын индустриясы – бұл әлем бойынша миллиондаған геймерлерді қамтитын, үлкен әрі көп қырлы және үнемі дамып келе жатқан нарық. Take-Two, Electronic Arts, Activision Blizzard және басқа баспагерлер мен әзірлеушілер жыл сайын көптеген жанкүйерлердің ірі аудиторияларын таңдандыратын және баурап алатын түрлі контентті ұсыну үшін көп жұмыс істейді [6]. Алайда бұндай қамту кезінде дайын өнімде қолданылатын тілде сөйлемейтін көптеген демографиялық топтарға бейімдеу сияқты үлкен кедергілер туындайды. Бұл жарияланымда локализацияның ойын индустриясындағы рөлінің маңыздылығын қарастырып, бұл процестің осы экономика саласы тұрғысындағы ерекшеліктерін толығырақ талқылаймыз.

Лудомания құрбандары адалдық сезімін жоғалтады. Құмар ойынға тәуелділік олардың күнделікті жұмысына кедергі келтіреді. Лудомания құрбандарының ойы, қызығушылығы, талап-тілектері тек құмар ойындармен байланысты. барлық ойлары, ұмтылыстары мен ниеттері құмар ойындармен тікелей байланысты. Құмар ойыншылар тума-туыстарға, отбасы құндықатрына, жұмысқа, махаббатқа, білім алуға, жалпы өмірге және қоршаған ортаға қызығушылығы болмайды. Құмар ойыншылар қоғам алдындағы жауапкершілікті ұмытып, барлық ынтасын ойын әлемінде өздерін табуға бағыттайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Е. Қошанов Лудоманияға қарсы заң туралы: Қоғамның тағы бір дертіне тосқауыл қойылды. - Астана: KAZINFORM, 2024.
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2024 года № 432 «Об утверждении Комплексного плана по противодействию незаконному игорному бизнесу и лудомании в Республике Казахстан на 2024 – 2026 годы» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000432>
3. Люблинский П.И. «Азартная игра» // Большая советская энциклопедия, 1 издание, - М.: Советская энциклопедия, 1926. - с. 635-638.
4. <https://ru.wikipedia.org>. азартная игра.
5. Азартные игры // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). - СПб., 1890-1907.
6. Азартные игры / С. Светлова. // Индустриальная Караганда. - 2020. - 29 февраля.

УДК 34.096

ПРОБЛЕМЫ ЛУДОМАНИИ В КАЗАХСТАНЕ

Таубаев Б.Р.

Жетысуский университет имени Ильяс Жансугурова, г. Талдықорган, Казахстан
t_bauka@mail.ru

Данная статья анализирует законодательство Республики Казахстан в отношении борьбы с зависимостью от азартных игр. Лудомания признается одной из наиболее актуальных проблем как среди подростков, так и взрослых. Общество разделяется на две группы: одни выступают за профилактику, другие за более строгие меры наказания. В отечественном законодательстве присутствуют элементы профилактики, но меры юридической ответственности не соответствуют полностью характеру проблемы. Целью статьи является критический анализ принимаемых мер по предотвращению игромании среди детей и взрослых. По мнению автора, существующие шаги не всегда приемлемы и не реализуются полностью. Однако отмечается, что некоторые усилия уже предприняты.

Ключевые слова: Лудомания, наказание, азартные игры, преступление.

Бұл мақала Қазақстан Республикасының құмар ойындарға тәуелділікпен күреске қатысты заңнамасын талдайды. Лудомания жасөспірімдер мен ересектер арасындағы ең өзекті мәселелердің бірі ретінде танылады. Қоғам екі топқа бөлінеді: кейбіреулері алдын алуды жақтайды, басқалары қатаң жазалау шараларын қолдайды. Отандық заңнамада алдын алу элементтері бар, бірақ заңды жауапкершілік шаралары мәселенің сипатына толық сәйкес келмейді. Мақаланың мақсаты - балалар мен ересектер арасындағы құмар ойындардың алдын-алу шараларын сыни тұрғыдан талдау. Автордың пікірінше, қолданыстағы қадамдар әрқашан қолайлы бола бермейді және толығымен орындалмайды. Алайда, кейбір шаралар орын алғаны атап өтілді.

Кілт сөздер: Лудомания, жазалау, құмар ойындар, қылмыс.

This article analyzes the legislation of the Republic of Kazakhstan regarding the fight against gambling addiction. Ludomania is recognized as one of the most pressing problems among both adolescents and adults. Society is divided into two groups: some advocate prevention, others advocate stricter penalties. There are elements of prevention in domestic legislation, but the measures of legal responsibility do not fully correspond to the nature of the problem. The purpose of the article is a critical analysis of the measures taken to prevent gambling addiction among children and adults. According to the author, the existing steps are not always acceptable and are not fully implemented. However, it is noted that some efforts have already been made.

Keywords: Ludomania, punishment, gambling, crime.

Введение

Лудомания, или азартная зависимость, является серьезной проблемой, которая сегодня затрагивает все больше и больше людей во всем мире. В Казахстане также наблюдается увеличение числа лиц, страдающих от этого расстройства, что требует принятия соответствующих мер для предотвращения и лечения данного явления.

Азартные игры в Казахстане регулируются законодательством страны и организованы в соответствии с законами и нормами. Однако, несмотря на существующие правовые меры, распространенность лудомании продолжает расти, что вызывает беспокойство у государственных органов и общественности.

Международные исследования показали, что зависимость от азартных игр является реальной проблемой, которая может иметь серьезное воздействие на жизнь человека, его здоровье и отношения с окружающими. Поэтому важно разработать и внедрить эффективные меры по предотвращению и лечению лудомании в Казахстане.

Для борьбы с этой проблемой необходимо принять комплексный подход, который включает в себя законодательные меры, профилактическую работу, образовательные программы и меры социальной поддержки для лиц, страдающих от зависимости от азартных игр. Кроме того, необходимо усилить контроль за организацией азартных игр и рекламными кампаниями, чтобы предотвратить их негативное воздействие на общество.

Таким образом, актуальность проблемы лудомании в Казахстане требует срочной разработки и внедрения мер по ее предотвращению и лечению. Важно обеспечить соблюдение законодательства в области азартных игр, провести профилактическую работу среди населения и оказывать необходимую помощь лицам, страдающим от данного расстройства. Только при совместных усилиях государства, общества и медицинских работников можно справиться с проблемой лудомании и обеспечить благополучие населения страны. В Казахстане, как и во многих других странах, игорная зависимость является серьезной проблемой, и ее регулирует законодательство. В стране существует законодательство, которое регулирует азартные игры, в том числе их организацию и проведение. Согласно законодательству Казахстана, азартные игры разрешены и могут проводиться только в специально отведенных для этого местах, таких как казино, букмекерские конторы и лотереи. Для того чтобы стать участником азартной игры, необходимо достичь совершеннолетия. Любой вид азартной игры, не имеющий лицензии или разрешения, считается незаконным и подпадает под наказание в соответствии с законодательством Казахстана.

Материалы и методы

В исследовании использовались отдельные методы правовой науки. Формально-правовой анализ, сравнительно-правовой, системный, правовое моделирование, статистический, конкретно-социологический использовали диалектические методы.

Основная часть

Люди, страдающие от лудомании, могут обращаться за помощью в специализированные центры или консультироваться с психологами и психиатрами. Таким образом, в Казахстане правовые аспекты лудомании строго контролируются законодательством, которое призвано защитить граждан от негативных последствий азартных игр и помочь тем, кто столкнулся с проблемой игорной зависимости.

Отчет пресс-службы Минздрава Казахстана указывает на проблемы с игровой зависимостью у примерно 36 тысяч казахстанцев. По данным статистической модели, влияние игровой зависимости оказывает негативное воздействие на социальные, профессиональные, материальные и семейные ценности людей. Законодательство страны ужесточает контроль над участием государственных служащих в азартных играх и вводит административную ответственность за участие недопустимых категорий лиц в азартных играх [1].

Лудомания (влечение к играм) или игровая зависимость, патологическая склонность к азартным играм, заключается в частых повторных эпизодах участия в азартных играх, которые доминируют в жизни человека и ведут к снижению социальных, профессиональных, материальных и семейных ценностей.

Отрицательные последствия игровой зависимости очевидны. Отсутствие адекватного реагирования на влияние лудомании на некоторых граждан нарушает их права и интересы, и прежде всего, регламентированные Конституцией Республики Казахстан. Как показывает анализ правоприменительной практики, посредством влияния лудомании также опосредованно нарушаются права и интересы достаточно значительного количества других граждан, что требует государственного вмешательства [2].

Законом Республики Казахстан от 8 июля 2024 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам игорного бизнеса, лотерейной деятельности, охраны здоровья, государственной инспекции труда, государственного контроля и исключения излишней законодательной

регламентации» внесены изменения в Закон «О противодействии коррупции». Статья 12 данного Закона дополнена подпунктом б), где предусматриваются ограничения для государственных служащих по участию в азартных играх или пари в игорных заведениях, которые подпадают под определение, предусмотренное Законом Республики Казахстан «Об игорном бизнесе», а равно участию в азартных играх или пари в неотведённых для этого местах или азартных играх или пари, проводимых посредством использования сетей телекоммуникации, в том числе сети Интернет.

В соответствии с Законом «О противодействии коррупции», непринятие антикоррупционных органичений, а равно их несоблюдение является основанием для увольнения (освобождения от занимаемой должности, прекращения полномочий).

В целом действие Закона направлено на ограничение участия граждан в игорном бизнесе. Гражданин Республики Казахстан, достигший 21 летнего возраста, может подать заявление о включении его в список лиц, ограниченных в участии в азартных играх и (или) пари сроком от шести месяцев до 10 лет. Срок ограничения в дальнейшем можно продлить [2].

Предусмотрена также административная ответственность за участие в азартных играх или пари, а также вовлечение в азартные игры или пари лиц не достигших двадцатиоднолетнего возраста и лиц, ограниченных в участии в азартных играх. Совершение данных правонарушений влечёт административный штраф на физических лиц в размере двухсот месячных расчётных показателей.

Кодексом об административных правонарушениях также предусмотрена ответственность субъектов предпринимательства, допустивших к участию азартными играми лиц, не достигших двадцатиоднолетнего возраста или лиц, ограниченных к участию в азартных играх или пари [5].

С начала года в Казахстане заблокировано 6008 онлайн-казино. Во исполнение поручения главы государства по нейтрализации рисков и угроз незаконных азартных игр по инициативе Агентства РК по финансовому мониторингу проведена межведомственная встреча, на которой обсуждались вопросы противодействия лудомании [6]. В прошлом году Агентство совместно с Министерством культуры и информации РК предотвратило массовую организацию карточных игр в TikTok. Установлено более 300 аккаунтов организаторов, настроен искусственный интеллект, который позволяет оперативно блокировать эфир противоправного контента[1].

Результаты и обсуждения

Аналитиками Finprom.kz также отмечено, что по итогам января–июня текущего года объём услуг в области организации азартных игр и заключения пари в Казахстане достиг 238,7 млрд тенге — на 15,3% больше, чем годом ранее. Реальный рост объёма услуг в секторе составил 2,3%.

«Большая часть — 91,1% — всего объёма услуг пришлась на Алматинскую область: 217,5 млрд тенге, годовой рост составил 19,2%. На второй строчке расположилась Акмолинская область с объёмом услуг в 21,1 млрд тенге — на 13,7% меньше, чем годом ранее. Тройку замкнула Павлодарская область: всего 15,9 млн тенге», – дополнили авторы исследования[1].

Впервые уголовная ответственность за организацию незаконного игорного бизнеса была введена в 2011 г. В соответствии с Законом РК от 09.11.2011 № 490-IV появилась новая статья 269-1 УК Республики Казахстан «Организация незаконного игорного бизнеса», которая предусматривала уголовную ответственность за незаконное открытие либо содержание игорного заведения, или организацию деятельности в сфере игорного бизнеса, а равно предоставление помещений для открытия заведомо незаконного игорного заведения либо организации игорного бизнеса[6]. С 1 января 2015 года вступил в силу второй Уголовный Кодекс Казахстана. И.Я.Козаченко считает, что концепция нового УК Республики Казахстан сбалансирована и хорошо адаптирована к взаимодействию со многими социально-правовыми нормами [4]. Ученые-криминалисты отмечают, что новый

кодекс включает в себя как классические принципы, так и новаторские идеи [3]. В новом УК Казахстана изменена нумерация статьи, теперь это статья 307 – «Организация незаконного игорного бизнеса». Изменены даже содержание и наказание этой нормы. По статье 307 УК Республики Казахстан незаконные действия в сфере азартных игр наказываются штрафом, исправительными работами, ограничением свободы или лишением свободы с конфискацией имущества [4]. Д.С.Чукмаитов отмечает, что нравственные ценности населения постсоветских стран изменились под влиянием идеалов общества потребления [8]. Важно формирование правосознания, правовой культуры и активной гражданской позиции для населения и государства. Гражданам необходимо быть бдительными, соседи должны контролировать друг друга, а информацию следует передавать в правоохранительные органы. Важно, чтобы граждане не были равнодушными к нарушениям закона - это соответствует принципу «нулевой терпимости».

Заключение

Подводя итоги, каждый день в повседневную жизнь внедряется множество новых видов устройств, осуществляющих игровую, букмекерскую и лотерейную деятельность, а реклама онлайн-казино и цифровых ставок выходит в интернет. Все это усиливает желание людей легко зарабатывать деньги и приводит к повсеместному распространению лудомании и азартных игр. Были подведены итоги проблем, мешающих борьбе с лудоманией. Среди них отсутствие достоверной информации об объективной причине лечения и развития лудомании, обилие доли незаконного игорного бизнеса, а также совершенствование действующего законодательства.

В заключение выразил уверенность, что он внесет важный вклад не только в улучшение регулирования игорного бизнеса, но и в значительный прогресс в борьбе с лудоманией и защите интересов общества и здоровья.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Программа № BR24992927).

ЛИТЕРАТУРА:

1. <https://stat.gov.kz/>
2. Закон Республики Казахстан от 12 января 2007 г. № 219 «Об игорном бизнесе» // ИПС «Параграф»
3. Закон Республики Казахстан от 9 ноября 2011 года № 490-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования правоохранительной деятельности и дальнейшей гуманизации уголовного законодательства // ИПС «Параграф»
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. №226-V ЗРК ИПС «Параграф»
5. Козаченко И.Я. Уголовный кодекс Республики Казахстан как базисная социальная ценность государства. Модернизация уголовного законодательства: Коллективная монография / Ответственный редактор А.Е.Мизанбаев. Костанай. 2014. С. 37-38.
6. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П. Уголовное право Республики Казахстан. Учебник / Под ред В.П.Ревина. Алматы: «Жеты Жаргы», 2015. 5 с.
7. Севостьянов Р. А. Проблемы уголовной ответственности за организацию и ведение незаконного игорного бизнеса: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. Саратов, 2009. 1с.
8. Матвеев Е.О некоторых проблемах административно-правового противодействия незаконному игорному бизнесу // Первый пермский правовой портал – <http://territoriaprava.ru>.

УДК 34.096

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ БОРЬБЫ С ЛУДОМАНИЕЙ В КАЗАХСТАНЕ

Таубаев Б.Р., Сериев Б.А.

Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г. Талдықорган, Казахстан
t_bauka@mail.ru, seriev_bolat@mail.ru

В статье рассматриваются правовые аспекты лудомании в Казахстане, подчеркивается актуальность проблемы азартной зависимости и её социальные последствия. Автор анализирует существующее законодательство, включая Комплексный план по противодействию незаконному игорному бизнесу и лудомании в Республике Казахстан на 2024 – 2026 годы, и указывает на недостаточную эффективность мер по профилактике и реабилитации. Предлагаются комплексные решения, включая ужесточение контроля за азартными играми, просветительские программы и внедрение реабилитационных центров. В заключение подчеркивается необходимость создания системной поддержки для страдающих от лудомании, чтобы обеспечить их защиту и помочь обществу справиться с этой проблемой.

Ключевые слова: азартные игры, лудомания, зависимость от азартных игр, правовое регулирование азартных игр.

Мақалада Қазақстандағы лудоманияның құқықтық аспектілері қарастырылады, құмар ойынға тәуелділік проблемасының өзектілігі және оның әлеуметтік салдары атап өтіледі. Авторлар Қазақстан Республикасындағы заңсыз ойын бизнесі мен лудоманияға қарсы іс – қимылдың 2024-2026 жылдарға арналған Кешенді жоспарын қоса алғанда, қолданыстағы заңнаманы талдайды және профилактика мен оңалту жөніндегі шаралардың тиімділігінің жеткіліксіздігін көрсетеді. Құмар ойындарды бақылауды күшейту, білім беру бағдарламалары және оңалту орталықтарын енгізуді қоса алғанда, кешенді шешімдер ұсынылады. Қорытындылай келе, лудоманиядан зардап шеккендерді қорғауды қамтамасыз ету және қоғамға осы мәселені шешуге көмектесу үшін жүйелі қолдау құру қажеттілігі атап өтілді.

Кілт сөздер: құмар ойын, лудомания, құмар ойынға тәуелділік, құмар ойынды құқықтық реттеу.

The article examines the legal aspects of ludomania in Kazakhstan, emphasizes the relevance of the problem of gambling addiction and its social consequences. The author analyzes the existing legislation, including a comprehensive plan to combat illegal gambling and ludomania in the Republic of Kazakhstan for 2024-2026, and points out the insufficient effectiveness of prevention and rehabilitation measures. Comprehensive solutions are being offered, including stricter gambling controls, educational programs and the introduction of rehabilitation centers. In conclusion, the need to create systemic support for people suffering from ludomania is emphasized in order to ensure their protection and help society cope with this problem.

Keywords: gambling, ludomania, gambling addiction, legal regulation of gambling.

В современном обществе проблема лудомании становится все более актуальной. Люди всё чаще и чаще обращаются к азартным играм и ставкам, что может привести к зависимости и серьезным последствиям. В Казахстане эта проблема также имеет место быть, и ее решение требует внимания законодателей и общества в целом. В данной статье мы рассмотрим правовые аспекты вопроса лудомании в Казахстане и возможные пути решения этой проблемы.

Лудомания, или азартная зависимость, является патологическим состоянием, при котором человек не может контролировать свое желание играть на деньги. Это приводит к серьезным финансовым проблемам, а также к нарушениям психического здоровья. В

Казахстане азартные игры и ставки регулируются Предпринимательским кодексом РК от 29 октября 2015 года № 375-V и другими нормативными актами, которые устанавливают основные правила и требования к организации и проведению азартных игр [1].

Однако, несмотря на существующие правовые ограничения, лудомания остается серьезной проблемой в Казахстане. Многие граждане играют в казино, делают ставки на спортивные события или участвуют в лотереях, не осознавая возможных последствий. Это приводит к увеличению числа людей, страдающих от азартной зависимости, и увеличению социальных проблем, связанных с этим [2].

Одним из ключевых аспектов проблемы лудомании является ее распространенность в современном обществе. Согласно данным исследований, до 2-3% взрослого населения страдает от патологической азартной игры, а еще 5-10% находятся в рискованной зоне. При этом большинство из них не обращаются за помощью специалистов из-за стигматизации и страха быть осужденными окружающими [3].

Лудомания – это специфическая форма зависимого поведения, заключающаяся в неумеренном увлечении азартными играми. Люди, страдающие лудоманией, испытывают постоянное желание играть, даже если это приводит к финансовым трудностям, разрыву социальных связей и ухудшению физического и психического здоровья. По данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), лудомания может рассматриваться как поведенческое расстройство.

В Казахстане игорный бизнес легализован, что привело к увеличению числа азартных игр и, соответственно, вероятности возникновения игр, связанных с лудоманией. Это создает необходимость в разработке эффективных правовых механизмов, направленных на профилактику и лечение зависимости [4].

Для борьбы с этой проблемой во-первых, необходимо ужесточить контроль за организацией азартных игр и ставок, чтобы предотвратить доступ к ним несовершеннолетних и людей, страдающих от зависимости. Во-вторых, нужно проводить широкую просветительскую работу среди населения о вреде азартных игр и ставок, чтобы люди осознали опасность подобного времяпровождения. В-третьих, необходимо разработать эффективные механизмы реабилитации и поддержки для тех, кто уже страдает от лудомании.

В настоящее время в Казахстане отсутствует комплексная программа по борьбе с лудоманией, которая бы сочетала в себе законодательные, социальные и медицинские меры. Большинство правовых актов сосредоточены на регулировании самой игорной деятельности, в то время как вопросы профилактики и реабилитации зависимых остаются на втором плане.

Отсутствие бюджета на разработку и реализацию программ по профилактике и реабилитации лудомании является еще одной значительной проблемой. Мало известных государственных учреждений, предоставляющих помощь людям, страдающим от игровой зависимости [5].

Лудомания часто стигматизируется как «нежелательное поведение», что может привести к тому, что страдающие от нее люди не обращаются за помощью. Без соответствующей правовой защиты и информирования об этой проблеме, общество может оставить людей без необходимой поддержки.

Для более эффективной борьбы с лудоманией Казахстан может рассмотреть опыт других стран. Например, в Швеции и Австралии существуют четкие программы по коррекции поведения зависимых, которые включают в себя:

Профилактические работы в образовательных учреждениях;

Создание особо выделенных реабилитационных центров;

Законодательные меры, такие как ограничения на рекламу азартных игр и обязательное размещение предупреждений о рисках.

В Австралии приняли новый закон, в соответствии с которым будет создан Национальный реестр самоисключения для лиц, подверженных риску проблемного поведения в азартных играх. После обращения игрока с просьбой о включении его в реестр все средства, хранящиеся на его счетах, должны быть возвращены заявителю, а счета закрыты. Ответственность за ведение реестра возложена на Австралийское управление связи и средств массовой информации (АСМА) [6].

Австралийское правительство внесло законопроект, предусматривающий взимание дополнительного налога с операторов, который пойдет на их покрытие.

Бороться с лудоманией намерены также в Австралийской банковской ассоциации, где планируют запретить или ограничить использование кредитных карт для азартных игр в интернете. К этому решению банкиров подтолкнули результаты публичной консультации по этому вопросу, проведенной ими ранее.

Для борьбы с лудоманией необходим комплексный подход, который включает в себя профилактику, диагностику, лечение и реабилитацию лиц, страдающих от этого расстройства. Одной из основных мер по предотвращению развития патологической азартной игры является информационная кампания, направленная на повышение осведомленности населения об опасностях и последствиях азартных игр [7].

Также важным шагом в борьбе с лудоманией является ограничение доступа к азартным играм, ужесточение законодательства и контроль за их проведением. Несмотря на то, что в большинстве стран действует законодательство, запрещающее игорную деятельность, многие люди находят способы обойти эти запреты и участвовать в азартных играх через интернет.

Одним из наиболее эффективных методов лечения лудомании является психотерапия, которая позволяет пациентам понять причины и мотивы их зависимости, развить навыки самоконтроля и справиться с стрессом и депрессией. Также важным элементом успешного лечения является поддержка близких и социальное взаимодействие с другими людьми, страдающими от аналогичных проблем [8].

31 мая 2024 года постановлением Правительства Республики Казахстан утвержден Комплексный план по противодействию незаконному игорному бизнесу и лудомании в Республике Казахстан на 2024 – 2026 годы.

В настоящее время в Республике Казахстан работает 26 субъектов игорного бизнеса, в том числе 6 казино, 9 залов игровых автоматов, 11 букмекерских контор.

В 2020 году кассы букмекерских контор, тотализаторов выведены в игорные зоны на побережье Капшагайского водохранилища Алматинской области и в Бурабайский район Акмолинской области.

В результате ужесточения государственного контроля с 2021 года лицензии лишены 36 игорных заведений, в том числе 28 букмекерских контор, 6 тотализаторов и 2 зала игровых автоматов [9].

В марте 2024 года Министерством туризма и спорта Республики Казахстан (далее – Министерство, МТС) проведена плановая проверка 3 букмекерских контор и 1 зала игровых автоматов, расположенных в городе Конаев, на предмет соблюдения законодательства в сфере игорного бизнеса и противодействия отмыванию (легализации) преступных доходов.

С 2019 года в целях блокировки сайтов незаконных букмекерских контор и интернет-казино Министерством, Агентством Республики Казахстан по финансовому мониторингу, Генеральной прокуратурой, министерствами внутренних дел, культуры и информации Республики Казахстан используется информационная система «Кибернадзор» (далее – ИС «Кибернадзор»).

В 2024 году в ИС «Кибернадзор» для блокировки внесены 5164 интернет-ресурса и ссылки интернет-казино и незаконных букмекерских контор.

МТС совместно с Министерством цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстане, АО "Национальные

информационные технологии" завершена работа по автоматизации деятельности по самостоятельному ограничению граждан и резидентов Республики Казахстан от участия в азартных играх и пари [10].

С марта 2024 года граждане Казахстана, а также иностранцы, постоянно проживающие на территории Республики Казахстан, могут через мобильное приложение eGov mobile подать заявление о добровольном ограничении участия в азартных играх и пари на срок от 6 до 12 месяцев. На сегодняшний день этой услугой воспользовались более 110 тысяч человек [2].

Комплексным планом по противодействию незаконному игорному бизнесу и лудомании в Республике Казахстан на 2024 – 2026 годы предусмотрено 28 мероприятий по 4 направлениям:

- 1) организация профилактики лудомании;
- 2) выявление зависимости от азартных игр среди различных групп населения;
- 3) лечение и медико-социальная реабилитация лудоманов;
- 4) государственное регулирование игорного бизнеса.

В рамках Комплексного плана планируется достичь следующих показателей:

снижение числа людей, регулярно участвующих в азартных играх и ставках, с 350000 до 201600 человек: в 2024 году – 35000 (10 %), 2025 году – 63000 (20 %), 2026 году – 50400 (20 %);

увеличение охвата лиц, страдающих патологической зависимостью от азартных игр, бесплатным лечением и медико-социальной реабилитацией за счет государства с 13 до 300 человек: в 2024 году – 50 человек, 2025 году – 150 человек, 2026 году – 300 человек;

увеличение количества заблокированных интернет-казино и нелегальных букмекерских сайтов с 4500 до 7722: в 2024 году – на 450 (10 %), 2025 году – на 990 (20 %), 2026 году – на 1782 (30 %).

Реализация Комплексного плана не требует выделения дополнительных финансовых средств из республиканского бюджета.

Все мероприятия будут осуществляться в рамках действующих бюджетных лимитов государственных органов и за счет внебюджетных средств.

В реализации Комплексного плана участвует 12 центральных государственных органов, Национальный Банк, Агентство по делам государственной службы, а также местные исполнительные органы [9].

Глава государства подписал Закон Республики Казахстан, который вносит изменения в законодательство, касающееся игорного бизнеса и других сфер. Закон направлен на снижение игровой зависимости, расширяя список лиц, которым запрещено участвовать в азартных играх, включая должников из Единого реестра. Также ограничивается участие госслужащих и военнослужащих в азартных играх, с возможностью увольнения за нарушение. Ужесточены правила для организаторов игорного бизнеса и реклама букмекерских контор. Запрещено размещение лотерейных билетов и терминалов в общественных местах, а также ограничена продажа энергетиков лицам до 21 года.

В заключение, правовые проблемы лудомании в Казахстане требуют серьезного внимания со стороны законодателей, общества и медицинских учреждений. Необходимо принять меры для предотвращения распространения азартной зависимости, а также для помощи тем, кто уже страдает от нее. Важно создать эффективную систему контроля и регулирования азартных игр, чтобы защитить граждан от возможных негативных последствий. Только совместными усилиями можно решить проблему лудомании и обеспечить благополучие общества в целом.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Программа № BR24992927).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Предпринимательский кодекс https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38259854
2. <https://stat.gov.kz/>
3. Закон Республики Казахстан от 12 января 2007 г. № 219 «Об игорном бизнесе» // ИПС «Параграф»
4. Закон Республики Казахстан от 9 ноября 2011 года № 490-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования правоохранительной деятельности и дальнейшей гуманизации уголовного законодательства» // ИПС «Параграф»
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. №226-V ЗРК ИПС «Параграф»
6. Козаченко И.Я. Уголовный кодекс Республики Казахстан как базисная социальная ценность государства. Модернизация уголовного законодательства: Коллективная монография / Ответственный редактор А.Е. Мизанбаев. Костанай. 2014. С. 37-38.
7. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П. Уголовное право Республики Казахстан. Учебник / Под ред В.П. Ревина. Алматы: «Жеты Жарғы», 2015. 5 с.
8. Севостьянов Р.А. Проблемы уголовной ответственности за организацию и ведение незаконного игорного бизнеса: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. Саратов, 2009. 1с.
9. Комплексный план по противодействию незаконному игорному бизнесу и лудомании в Республике Казахстан на 2024 – 2026 годы от 31.05.2024 г. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000432>
10. Матвеев Е.О некоторых проблемах административно-правового противодействия незаконному игорному бизнесу // Первый пермский правовой портал – <http://territoriaprava.ru>.

УДК 651

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО СТИЛЯ РУКОВОДИТЕЛЯ ВЫСШЕГО ЗВЕНА В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Толамисова А. Г., Кенджасарова А.М.

Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г. Талдыкорган, Казахстан
zhantokab@mail.ru, 9-aika@mail.ru

Статья посвящена совершенствованию управленческого стиля руководителей высшего звена в системе государственного управления Республики Казахстан. Рассматриваются ключевые аспекты, такие как лидерство, принятие решений, гибкость, этика и коммуникационные навыки, которые играют важную роль в эффективном управлении. В работе также приведены примеры из международной практики и предложены методы улучшения управленческих подходов в условиях цифровизации и глобализации. Особое внимание уделено программам профессионального развития, менторства и внедрению инноваций в управленческую практику.

Ключевые слова: управленческий стиль, государственное управление, лидерство, принятие решений, этика, гибкость, коммуникационные навыки, цифровизация, профессиональное развитие, менторство.

Бұл мақала Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесінде жоғары буын басшыларының басқару стилін жетілдіруге арналған. Тиімді басқару үшін маңызды болып табылатын көшбасшылық, шешім қабылдау, икемділік, этика және коммуникация дағдылары сияқты негізгі аспектілер қарастырылады. Мақалада халықаралық тәжірибеден мысалдар келтіріліп, цифрландыру және жаһандану жағдайында басқару тәсілдерін жақсарту әдістері ұсынылған. Кәсіби даму бағдарламаларына, тәлімгерлікке және басқару тәжірибесіне инновацияларды енгізуге ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: басқару стилі, мемлекеттік басқару, көшбасшылық, шешім қабылдау, этика, икемділік, коммуникация дағдылары, цифрландыру, кәсіби даму, тәлімгерлік.

The article focuses on improving the management style of senior executives in Kazakhstan's public administration system. Key aspects such as leadership, decision-making, flexibility, ethics, and communication skills, essential for effective governance, are discussed. The paper includes examples from international practice and suggests methods for enhancing management approaches in the context of digitalization and globalization. Special attention is given to professional development programs, mentoring, and the integration of innovations in management practices.

Keywords: management style, public administration, leadership, decision-making, ethics, flexibility, communication skills, digitalization, professional development, mentoring.

Введение

Совершенствование управленческого стиля руководителей высшего звена в государственном управлении – ключевой аспект для эффективного функционирования и развития государственного аппарата. В условиях глобальных изменений, экономических и социальных вызовов, а также быстрого прогресса в технологиях, государственные учреждения в Республике Казахстан сталкиваются с необходимостью модернизации своих управленческих практик. Цель данной статьи – глубокое исследование аспектов управления, которые требуют совершенствования и предложений по их улучшению на примере Казахстана.

Актуальность темы

Республика Казахстан, как и многие страны, стремится к повышению эффективности государственного управления. В условиях глобализации и интеграции в

международное сообщество, страна нуждается в современных подходах к управлению для обеспечения устойчивого развития, повышения качества государственных услуг и укрепления доверия граждан к властям. Совершенствование управленческого стиля руководителей высшего звена, включающее внедрение инновационных методов и подходов, является одним из важнейших направлений этой модернизации.

Основные аспекты управленческого стиля руководителей высшего звена:

1. Лидерство и видение

Руководители высшего звена должны обладать стратегическим видением и быть способны вдохновлять свою команду на достижение долгосрочных целей. Эффективное лидерство включает в себя способность формировать и реализовывать стратегию, которая отвечает вызовам времени и потребностям страны.

Программа «Цифровой Казахстан». Руководство, отвечающее за реализацию этой программы, продемонстрировало четкое видение цифрового будущего страны и способствовало интеграции современных технологий в государственные процессы.

Глобальная практика: Например, в Сингапуре, успешное управление городом-государством также во многом связано с наличием у руководства ясного стратегического видения и способности адаптировать его в зависимости от меняющихся условий.

В некоторых странах СНГ, таких как Киргизия, видение будущего в области цифровизации и модернизации управления зачастую размыто, что затрудняет эффективное внедрение и использование новых технологий.

2. Принятие решений и ответственность

Принятие обоснованных решений и готовность нести за них ответственность – важнейшие черты эффективного руководства. В государственном управлении это требует не только технической компетенции, но и способности анализировать сложные ситуации и предвидеть последствия.

Кризисные меры в пандемию COVID-19. Быстрое и эффективное принятие решений по введению карантинных мер, поддержке бизнеса и граждан позволило смягчить экономические и социальные последствия кризиса.

Глобальная практика: В Германии, например, быстрая реакция и принятие мер в кризисных ситуациях, таких как миграционный кризис, демонстрируют высокую степень ответственности и оперативности.

В некоторых странах Южной Европы, таких как Италия, медленное реагирование на кризисные ситуации зачастую приводило к серьезным последствиям, что демонстрирует важность оперативного принятия решений.

3. Коммуникационные навыки

Эффективное взаимодействие с различными стейкхолдерами и способность донести информацию до широких аудиторий играют ключевую роль в успешном управлении. Коммуникация включает в себя как внутренние, так и внешние взаимодействия.

«Слышащее государство». Программа по улучшению взаимодействия власти и общества через открытые форумы, социальные сети и другие каналы способствует повышению прозрачности и вовлеченности граждан.

Глобальная практика: В Канаде, активное использование социальных сетей и онлайн-платформ для коммуникации с гражданами способствует высокой степени вовлеченности и информированности населения.

В некоторых странах, например, в Беларуси, ограниченный доступ к информации и недостаток открытого диалога с гражданами приводят к снижению уровня доверия к власти.

4. Гибкость и адаптивность

Способность адаптироваться к меняющимся условиям и внедрять новые подходы и технологии критична для успешного управления в условиях неопределенности и быстрых изменений.

Внедрение системы "Smart City" в Нур-Султане и Алматы, направленная на улучшение городской инфраструктуры и качества жизни, демонстрирует гибкость в адаптации новых технологий.

Глобальная практика: В Южной Корее, быстрая адаптация и внедрение новых технологий в управлении городским хозяйством показали высокий уровень гибкости и инновационности.

В ряде развивающихся стран, таких как Узбекистан, замедленный темп внедрения инновационных технологий часто приводит к отставанию в развитии инфраструктуры и услуг.

5. Этика и подотчетность

Приверженность высоким этическим стандартам и прозрачность в деятельности – основа доверия к государственным органам. Подотчетность способствует улучшению качества управления и снижению коррупционных рисков.

Антикоррупционные меры в Казахстане. Введение новых антикоррупционных инициатив и повышение прозрачности государственных процессов способствуют улучшению позиций страны в международных рейтингах.

Глобальная практика: В Швеции, строгие этические нормы и высокая степень подотчетности государственных служащих поддерживают высокий уровень доверия к власти и эффективное управление.

В странах с высоким уровнем коррупции, таких как Венесуэла, недостаток этических стандартов и прозрачности существенно подрывает эффективность управления и доверие к государственным учреждениям.

Совершенствование управленческого стиля: пути и методы

1. Повышение квалификации и обучение

Регулярное обучение и повышение квалификации помогают руководителям оставаться в курсе новых трендов и методов управления, что способствует улучшению их управленческих навыков.

Программы обучения для государственных служащих. В Казахстане программы повышения квалификации, такие как курсы по цифровым технологиям и современным управленческим методам, способствуют улучшению профессиональных навыков руководителей.

Глобальная практика: В Великобритании, постоянное профессиональное развитие через различные курсы и тренинги помогает поддерживать высокий уровень компетенции государственных служащих.

2. Внедрение системы менторства

Менторство помогает передавать опыт и знания от более опытных руководителей к новым кадрам, что способствует сохранению институциональной памяти и улучшению управленческой преемственности.

Программы менторства в Казахстане. Внедрение менторских программ для новых руководителей помогает интегрировать их в систему государственного управления и передавать им лучшие практики.

Глобальная практика: В Австралии, система менторства и коучинга активно используется для развития молодых специалистов и руководителей в государственном секторе.

3. Обратная связь и оценка эффективности

Регулярная оценка эффективности руководителей и получение обратной связи от подчиненных позволяет выявлять и исправлять недостатки в управлении.

Оценка деятельности руководителей. В Казахстане внедрение системы регулярной оценки и обратной связи позволяет оперативно реагировать на проблемы и улучшать управленческие практики.

Глобальная практика: В Новой Зеландии, регулярные 360-градусные отзывы и оценки способствуют повышению эффективности и ответственности руководителей.

4. Внедрение инноваций и цифровых технологий

Использование современных технологий в управлении помогает оптимизировать процессы, повысить эффективность и адаптироваться к новым условиям.

Цифровизация государственных услуг. Внедрение электронных сервисов в Казахстане позволяет упростить доступ к государственным услугам и повысить их качество.

Глобальная практика: В Эстонии, успешное внедрение цифровых решений в управлении, таких как электронное гражданство и онлайн-услуги, служит примером для других стран.

5. Этика и корпоративная культура

Развитие корпоративной культуры, основанной на этических принципах, способствует формированию благоприятной рабочей атмосферы и эффективному выполнению задач.

Культура этики и прозрачности в Казахстане. Укрепление корпоративных стандартов и внедрение принципов этичного поведения способствует повышению доверия и эффективности управления.

Глобальная практика: В Дании, высокий уровень корпоративной культуры и этики помогает поддерживать высокий уровень доверия к государственным и частным организациям.

Заключение

Совершенствование управленческого стиля руководителей высшего звена в системе государственного управления Республики Казахстан представляет собой ключевой фактор для успешного развития страны. Адаптация к современным требованиям, внедрение инновационных подходов, повышение уровня ответственности и этики, а также улучшение коммуникационных и управленческих навыков позволяют значительно повысить эффективность государственного управления. Примеры успешных практик как внутри страны, так и за ее пределами, подтверждают важность этих изменений и их положительное влияние на развитие государства и общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Адизес И.К. (2011). Управление жизненным циклом корпорации. СПб: Питер.
2. Грачев М.В. (2009). Лидерство и эффективное управление. М.: Альпина Паблишер.
3. Друкер П.Ф. (2008). Эффективное управление. М.: Вильямс.
4. Коттер Дж.П. (2012). Впереди перемен: как выстоять в эпоху перемен. М.: Альпина Бизнес Букс.
5. Назарбаев Н.А. (2017). Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства. Астана: Издательство "Елорда".
6. Национальный доклад о состоянии системы государственного управления Республики Казахстан (2023). Астана: Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы.
7. Сидоренко В.Н. (2020). Стратегическое управление в государственной службе: вызовы и решения. Москва: Издательство Юрайт.
8. Шарп М. (2014). Государственное управление в XXI веке: глобальные изменения и вызовы. Лондон: Oxford University Press.
9. OECD (2019). Public Governance Reviews: Kazakhstan: Enhancing Public Sector Efficiency. Paris: OECD Publishing.
10. World Bank (2020). Digital Kazakhstan: A Path Towards Digital Transformation. Washington, D.C.: World Bank Group.

ӘОЖ 346

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТУРИСТЕРДІҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Шакманова А.Б., Тинистановна С.С.

Лияс Жансүгіев атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
Akunia267@mail.ru, Tin_019@mail.ru

Мақалада Қазақстан Республикасындағы туристік қызметті жүзеге асыру барысында туристердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық реттелу мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: туристер, қауіпсіздік, қамтамасыз ету, өкілеттілік, жауаптылық.

В статье рассмотрены вопросы правового регулирования обеспечения безопасности туристов при осуществлении туристской деятельности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: туристы, безопасность, обеспечение, полномочия, ответственность.

The article considers the issues of legal regulation of ensuring the safety of tourists in the implementation of tourist activities in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: tourists, security, provision, authority, responsibility.

Кіріспе

Туризм саласына зерттеу жасаған көптеген ғылыми еңбектердің басым көпшілігі туризм саласы тікелей азаматтардың қатысуымен жүзеге асырылатын сала болғандықтан, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін аса күрделі де, шешімін табу оңай еместігін алға тартады. Себебі туризм саласы қазіргі уақытта бизнесті қарқынды дамытумен қатар, сол мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін көтеретін, сол территориядағы туризмге қызығушылық танытқан туристердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге де тікелей қатысы болатыны сөзсіз. Сондықтан туристердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық реттелуі де өзекті мәселеге айналды.

Материалдар мен әдістер

Талдау, синтездеу, сондай-ақ көзқарастарды келтіру барысында салыстыру әдістері осы мақаланы дайындауда әдіснамалық негіз болды.

Жүйелі түрде жинақтай отырып, елімізді көруге келген туристердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді құқықтық реттеуге бағытталған нормаларды талқылап, қорытынды жасауға мүмкіндік аламыз.

Нәтижелер мен талқылаулар

Заң ғылымында жеке қауіпсіздіктің заңды, сондай-ақ жалпыға бірдей танылған ғылыми нақты анықтамасы жоқ десе де болады. Е.Л.Писаревскийдің пікіріне сүйенсек, қауіпсіздікті ең бірінші кезекте мемлекеттің қауіпсіздігімен, қоғамдағы игіліктерді, азаматтардың өздерінің мүмкіндіктері мен денсаулығын пайдаланып, әлеуетін жақсартуымен және жеке өміріне қолсұғылмаушылығын қамтамасыз етумен байланыстырады.

«Жеке қауіпсіздік» санаты азаматтың әкімшілік-құқықтық мәртебесінің элементтері ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда жеке қауіпсіздік - әкімшілік құқық нормаларымен реттелетін құқықтардың, бостандықтардың және заңды құқықтардың қорғалу жағдайы десек болады. Жеке басына қол сұғылмаушылық объектілері: өмір, денсаулық, дене мүшелерін қамтитын адамның жағдайы, амандығы (физикалық қол сұғылмаушылық); өзін-өзі ұстауы және өз қалауы бойынша орнын анықтау мүмкіндігі, және әрекет жасау мүмкіндігі (еркіне қол сұғылмаушылық); психика, ар-намыс, қадір-қасиет, ар-ождан бостандығы және діндер мен басқа да рухани құндылықтар (рухани қол сұғылмаушылық).

Жеке қауіпсіздік термині туризм саласында кең және тар мағынада қолданылады. Кең мағынасы жеке қауіпсіздік бұл туризмге қатысы бар азаматтардың ішкі және сыртқы қауіптерден қорғалу жағдайы: туристер, туризм индустриясы объектілерінің қожайындары, қызметкерлері, туристерді қабылдайтын сол аумақтағы тұрғындарды, жергілікті органдардың лауазымды адамдарын да қамтиды [1].

Ал енді «жеке қауіпсіздік» туралы тар мағынада қарастыратын болсақ, Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 13 маусымдағы «Туристік қызмет туралы» Заңына сай, жеке қауіпсіздігі – туристердің және экскурсанттардың өмірі мен денсаулығы деуге болады.

Сондықтан қауіпсіздік объектісі бірінші кезекте материалдық игіліктер емес, туристердің денсаулығы, қолсұғушаушылық, ең бастысы өміріне қауіп төнбеуі болып табылады.

Заңда: «Қазақстан Республикасының аумағында туристердің қауіпсіздігіне Қазақстан Республикасы кепілдік береді. Қазақстан Республикасы Қазақстан Республикасының турист-азаматтарына оның шегінен тыс жерлерде қорғау және оларға қамқорлық жасау кепілдігін береді», - деп қарастырылған [2].

Бұл жерде туристердің қауіпсіздігі:

1. Олардың жеке заттары мен мүліктерінің сақталуы;
2. Саяхаттау барысында қоршаған ортаға зиян келмеуін;
3. Туристік саяхат барысында олардың заңсыз басқа елге жіберілуіне, құлдыққа, сексуалдық сипаттағы қызмет көрсетуге пайдалануға жол бермеу амалдары мен шаралары қарастырылады.

Заң бойынша құзіретті органдар туристік қызметті жүзеге асыратындар мен саяхаттаушыларға барған елдеріндегі болатын қауіптер туралы алдын ала хабардар етіп, ескертеді.

Туристік қызметпен айналысатын тарап:

1. Саяхат басталмастан 3 күн бұрын туристерге жазбаша нысанда хабар жіберіп, ол елге бару, келу ережелерін түсіндіреді;

2. Баратын елдің заңы, салт-дәстүрі, заңы қандай, әдет-ғұрпы, діни наным-сенімдері, тарихи орындары, тарихи ескерткіштері, киелі жерлері, олардың заңымен қорғалатын ерекше объектілер, қоршаған ортасы, қауіп төндіруі мүмкін жағдайлар, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған іс-шаралар туралы хабардар етуге міндеттенеді.

Егер туристер қандай да бір төтенше жағдайға ұшыраған жағдайда туристік қызметті жүзеге асыратын фирма бірінші кезекте хабарлауға міндетті:

- Отбасына;
- Төтенше жағдайлар жөніндегі уәкілетті органға;
- Егер шетел азаматтары төтенше жағдайға ұшыраса дипломатиялық қызмет органдарына хабарлауы тиіс.

Егер Қазақстан Республикасының аумағында төтенше жағдайға ұшыраса, тиісті құзірет шеңберінде өкілетті органдар көмек көрсетеді:

- Туристерге төтенше жағдайға ұшырағанда көмек көрсетуге міндетті өкілетті органдар;
- ҚР Үкіметі белгілеген құзіретті органдар;
- Тиісті министрліктер мен жергілікті атқарушы органдар;
- Тиісті өңір бойынша әкімдер.

Туристерге қызмет көрсетуді жүзеге асыру барысында «Туристі міндетті сақтандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 31 желтоқсандағы N 513 Заңына сәйкес турагенттіктер сақтандыруды туристердің сақтандырылуын қамтамасыз етеді [3].

Турагент туристік өнімді өткізу кезінде сақтандырудың мынадай талаптарын орындайды:

- Шет мемлекетке шығатын туристер сақтандыру шартын жасауға ниет білдірген ұйымның немесе оның филиалының атауын сұратуға;
- Сақтандыруды жүзеге асырғандар сақтандыру полисін және сертификатын беруі тиіс;

- Туристерге медициналық көмектің ақысы мен шығыстарын өтеуге міндеттенуі;
- Басқа мемлекеттен келетін туристерге ҚР Үкіметі сақтандыру туралы куәліктің болуын міндеттеуге құқылы болып табылады.

Шетелге шығатын туристерді міндетті сақтандыруды сақтандыру жоспарланған саяхат еліне және күндер санына байланысты шығу туризмі саласындағы туроператор міндетті үш бағдарламаның бірі негізінде жүзеге асырады.

Сақтандыру сыйлықақысының және сақтандырудың сомаларының мөлшері қолданыстағы заңнамалық деңгейде белгіленеді.

Сақтандыру сыйлықақысының сомасы шығу туризмі саласындағы туроператор сақтандыру компаниясына төлеуге міндетті мөлшері туристің шығатын еліне, туристік саяхат күндеріне байланысты болады

Сақтандыру кепілдігіне кіреді:

- елге қайтқанға дейінгі уақытша орналастыру;
- азаматтардың тамақтануын ұйымдастыру;
- алып кету үшін көлікпен қамтамасыз ету;
- қысқа мерзімде жүзеге асыруды қамтиды [4].

Қорытынды

Қорыта келгенде, жеке қауіпсіздік - бұл саяхат кезіндегі туристің немесе оның жеке қауіпсіздік объектілерінің ішкі және сыртқы қауіпсіздік қатерлерінен қорғалуы, туристің демалу құқығын еркін және кедергісіз іске асыруға мүмкіндік алуы, қозғалыс еркіндігі және өзге де құқықтарын емін-еркін жүзеге асыруы. Туристердің келуі мен кетуінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ол тек қана туристерге демалу құқығын қамтамасыз етіп қана қоймай, еліміздің көркем жерлерін, Қазақстанның мемлекет ретіндегі келбетін, әлеуметтік-экономикалық, саяси қырларын, салт-дәстүрі мен ұлттық құндылықтарын насихаттауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, еліміздің экономикалық дамуына да үлесін қосады, туристерді тартуға жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Писаревский Е.Л. Правовое обеспечение личной безопасности туристов // Российское законодательство: состояние и проблемы, 2011. - №5. – С. 17 – 23.
2. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 13 маусымдағы «Туристік қызмет туралы» N 211 Заңы / https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000211_
3. «Туристі міндетті сақтандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 31 желтоқсандағы N 513 Заңы / https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000211_#z31
4. Қасымова А.М., Тинистановна С.С., Агыбетова Р.Е. Туристік қызметті құқықтық реттеу. – Талдықорған, 2024. – 111 б.

ӘОЖ 614.2 (574)

**ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАРДА АҚЫЛЫ
ҚЫЗМЕТТЕРДІ ДАМУДЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ****Шомшекова Б.К., Найманбек А.Т.***Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан**bshomsheкова@mail.ru*

Халықтың табысының өсуі және денсаулық сақтауды дамытуға бөлінетін ресурстардың шектеулі болуы, медицина саласында ақылы қызметтер көлемін ұлғайту арқылы адамдардың медициналық көмекке деген қажеттілігін қанағаттандыруды жүзеге асыруда маңызды болып табылады. Денсаулық сақтау саласында осындай мүмкіндіктерді кеңейтудің қосымша көзі ретінде танылған ақылы медициналық қызмет кез-келген медициналық мекемені қосымша қажетті ресурстармен қамтамасыз ете отырып, қолжетімді сапалы медициналық көмекпен қамтудағы мәні және жағдайы мен бағыттары қарастырылған. Мемлекеттік және жеке медициналық ұйымдарда ақылы қызмет көрсету жүйесінде, оның ішінде кадр тапшылығы, халықтың ақылы қызметтерге біркелкі емес сұранысы, медицина қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеу, көрсетілген ақылы медициналық қызметтердің көлемі туралы статистикалық ақпаратты жинау тетіктерінің жетілмегендігі, қызметтерге баға белгілеу тетіктерімен бірге медициналық ұйымдарындағы басқаруға байлысты туындаған бірқатар проблемаларды шешудегі мемлекеттік- жеке әріптестік (МЖӘ) орны мен бағыттары сараланған.

Кілт сөздер: *Денсаулық сақтау, медициналық қызмет, ақылы медициналық қызмет, мемлекеттік денсаулық сақтау мекемесі, мемлекеттік- жеке әріптестік (МЖӘ), пациент.*

Рост доходов населения и ограниченность ресурсов, выделяемых на развитие здравоохранения, является важным в осуществлении удовлетворения потребностей людей в медицинской помощи путем увеличения объема платных услуг в медицинской сфере. Платные медицинские услуги, признанные дополнительным источником расширения таких возможностей в сфере здравоохранения, предусматривают сущность, состояние и направления обеспечения доступным качественным медицинским обслуживанием любого медицинского учреждения с обеспечением его дополнительными необходимыми ресурсами. Государственно - частное партнерство (ГЧП) в решении ряда проблем, возникших в системе оказания платных услуг в государственных и частных медицинских организациях, в том числе дефицита кадров, неравномерного спроса населения на платные услуги, несовершенства механизмов сбора статистической информации об оплате труда медицинских работников, объеме оказанных платных медицинских услуг, связанных с управлением в медицинских организациях, наряду с механизмами ценообразования на услуги место и направления дифференцированы.

Ключевые слова: *здравоохранение, медицинская услуга, платная медицинская услуга, иосударственное учреждение здравоохранения, государственно-частное партнерство (ГЧП), пациент*

The growing incomes of the population and the limited resources allocated to the development of healthcare are important in meeting people's needs for medical care by increasing the volume of paid services in the medical field. Paid medical services, recognized as an additional source of expanding such opportunities in the field of healthcare, provide for the essence, condition and directions of providing affordable high-quality medical care to any medical institution with additional necessary resources. Public-private partnership (PPP) in solving a number of problems that have arisen in the system of providing paid services in public and private medical organizations, including staff shortages, uneven public demand for paid services, imperfections in the mechanisms for collecting statistical information on the remuneration of

medical workers, the volume of paid medical services provided related to management in medical institutions in organizations, along with pricing mechanisms for services, the location and directions are differentiated.

Keywords: *health care, medical service, paid medical service, public health institutions, Public-Private Partnership (PPP), patient.*

Қазіргі заманғы денсаулық сақтау саласы - жоғары технологиялар саласы болғандықтан тиісті қаржыландыруды қажет етеді. Алайда, қолданыстағы қаржыландыру көлемі медициналық көмектің қолжетімділігі мен сапасын дамыту үшін жеткіліксіз. Мұндай жағдайларда медициналық мекемелер пациенттерге мемлекеттік кепілдіктер бағдарламасы шеңберінде қолжетімді, сапалы және тегін медициналық көмекті толық көрсете алмағандықтан, ақылы элементтерін енгізуге мәжбүр.

Бүгінгі күні ақылы медициналық қызметтер кез-келген медициналық мекеменің маңызды құрамдас бөлігі болып, олардың дамыту тек практикалық ғана емес, сонымен теориялық тұрғыда зерттеуге қызығушылық тудырады.

1990 жылдардың басынан бастап елімізде коммерциялық медицинаның дамуы елде айтарлықтай әлеуметтік және ғылыми резонанс тудырды, Денсаулық сақтау саласын коммерцияландыруға, нарықтық қағидалар негізінде медицинаны басқару жүйесін өзгертуге байланысты әлеуметтік, экономикалық, медициналық, моральдық-этикалық және тіпті философиялық мәселелердің өзектілігін анықтады. Соңғы жылдардағы зерттеулер коммерциялық медицина феноменіне, оның даму әлеуеті мен құралдарына әртүрлі көзқарастарды өмірге келтірді. Мамандар қозғайтын ғылыми-практикалық проблемалар ауқымы кеңейіп, зерттеу пәндері нақтыланып, тереңдей түсуде. Бұл осы проблемалардың әлеуметтік маңыздылығы туралы ғана емес, оларды қоғам үшін тез және ауыртпалықсыз шешу қажеттілігіне назар аудартады.

Коммерциялық медицинаның ғылыми категория ретінде бірыңғай, жалпыға бірдей қабылданған анықтамасы жоқ. Кейбір ғалымдар оны ресурстық артықшылықтар мен функциялардың нақты жиынтығымен «халықты медициналық қамтамасыз етудің бірыңғай әлеуметтік-экономикалық жүйесінің бөлігі» деп анықтайды [1], басқалары оны нарықтардың (медициналық қызметтер, дәрі-дәрмектер, медициналық жабдықтар, медициналық технологиялар және т.б. нарықтар) жиынтығын біріктіретін дамыған қатынастар жүйесімен байланыстырады [2], үшіншілері, оны медициналық өндіріс пен тұтынудың нақты шарттары ретінде қарастырса, ал төртіншісі денсаулық сақтауды адам денсаулығын қорғау жүйесінен «науқас адамдарға қызмет көрсету саласында» медициналық қызметтерді сатудағы заманауи медицина форматы түрінде қарастырады [3]. Коммерциялық медицинаны зерттеудің ғылыми анықтамалары да, тәсілдері де негізінен авторлардың әдіснамалық және дүниетанымдық платформаларына байланысты, бұл олардың тұжырымдарына белгілі бір субъективизмге тән көзқарастарында орын алады.

Жалпы ақылы, яғни коммерциялық медицина - денсаулық сақтау саласындағы экономикалық қызмет түрі, оның басты ерекшелігі - тұтынушылар үшін медициналық қызмет көрсетудің өтелімділігі негізінде, медициналық қызмет көрсететін мекемелердің пайда табуға және қызметтің нарықтық қағидаларға бағдарлануын білдіреді.

Коммерциялық медицинаның синонимдері ретінде «ақылы медицина», «жеке медицина», «медициналық қызметтер нарығы» және т.б. ұғымдары жиі қолданылады. «Тегін» деп аталатын, яғни мемлекет шеңберінде құрылған денсаулық сақтау жүйесі мемлекеттік бюджет қаражаты және әлеуметтік және міндетті медициналық сақтандырудың бюджеттен тыс қорлары есебінен қаржыландырылады. Мемлекеттік бюджеттің негізгі көзі азаматтар мен ұйымдардың кірістерінен тікелей салық төлемдері, ал бюджеттен тыс сақтандыру қорларының көзі – жұмыс берушілердің қызметкерлердің жалақысына пропорционалды түрде төленетін шығындары болып табылады.

Жаһандану жағдайындағы бәсекелестіктің күшеюі және ҚР жинақталған ішкі проблемалар аясында, ұлттың даму мақсаттарына жету үшін басқарушылық салада қаржылық ресурстарды жұмылдыру арқылы қоғамдық денсаулықты жақсарту, өмір сүру ұзақтығын арттыру [4], бірінші орынға шығатынын ескерсек, осыған байланысты елдегі коммерциялық медицинаның қай бағытта дамитынын нақты айқындап, қазақстандық денсаулық сақтау жүйесіндегі орнын, оның мемлекеттік (бюджеттік) медицинамен байланысты механизмін және басқару саласындағы өсу факторларын зерттеу қажет. Бұл ақылы медицинаның дамытудың мемлекеттік бағдарламасындағы халықтың кең тобына қазір және болашақта, қолжетімді және сапалы медициналық қызметтерді ұсына алатын қуатын жетілдіруге мүмкіндік береді [5].

Осыдан ақылы медициналық қызметтер саласындағы қызметтердің даму тенденциялары мен проблемаларын зерделеу барысында, оның сапасы мен шарттарын және баға белгілеуді жақсарту, ұйымдастырушылық-экономикалық сипаттағы басқа да мәселелер бойынша іс-шаралар әзірлеп, жүзеге асыру өзектілігінің артуы, объективті қажеттілік. Мысалы, денсаулық сақтаудағы ақылы қызметтерге сұраныстың, оның ішінде стоматология, диагностика, косметология, офтальмология және гинекологияда артуы байқалып, айтарлықтай бәсекелестікке ие болып отыр. Одан басқа бірқатар қазақстандық жеке медициналық ұйымдар әлемдік стандарттар деңгейінде медициналық көмек көрсетуде. Бұл ұйымдар мен орталықтардың қарқынды дамуында бизнесті құқықтық қолдау және серіктестік келісімдер жасау арқылы жүзеге асуда. Сонымен бірге мемлекеттік және аймақтық медициналық ұйымдарда бюджеттен тыс қызмет есебінен бөлімшелерді медициналық жабдықтармен, көлік құралдарымен толық жарақтандыруға, негізгі қорларды жаңартуға және денсаулық сақтау мекемелері қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеуге, сондай-ақ халыққа көрсетілетін медициналық қызметтер тізбесін кеңейтуге мүмкіндік беруде. Аталғандар денсаулық сақтаудағы ақылы қызметтер спектрін көбейтуге, мемлекеттік және аймақтық медициналық ұйымдардың бюджеттен тыс қызметіне бағдарлану, жеке медициналық орталықтар мен мемлекеттік және жергілікті билік органдарының ынтымақтастығын үйлестірумен бірге саланы жетілдірудің маңызды бағыттары болып табылады деген ойдамыз.

Қазіргі уақытта ҚР денсаулық сақтау саласындағы негізгі инвестор мемлекет болып табылады. Бірақ, медициналық техника саласындағы инновациялардың жылдам өсуі, жаңа дәрілік препараттарды өндіру және пайдалану, емдеу стандарттары мен хаттамаларын дамыту арқылы медициналық көмек көрсету әдіснамасының өзгеруі салаға қаржы ресурстарының ағынын арттыруды талап етеді. Медициналық мекемелердің инфрақұрылымын жаңарту мәселелері негізінен бюджет қаражатын тікелей салудың әдеттегі әдістерімен шешілуде. Сонымен қатар, түрлі қорлар, банктер, лизинг сияқты нарықтық құралдар да қолданылады. Олардың ішінде қажетті нарықтық институттарды біріктіретін және денсаулық сақтау саласының инвестициялық тартымдылығын арттырудың қозғаушы күші болып табылатын мемлекеттік-жекеменшік әріптестік (МЖӘ) болып табылады. Ақылы медициналық қызметтер көрсетуді қоса алғанда, медициналық ұйымның бюджеттен тыс қызметін дамыту мен енгізудің сөзсіздігін ескере отырып, МЖӘ бөлінісінде коммерциялық қызметті неғұрлым егжей-тегжейлі саралау қажет. Жоғарыда айтылғандай, мемлекет жеке құрылымдардан кем емес, салаға қаржы тартуға және ірі коммерциялық жобаларды іске асыруға мүдделі. Осындай медицинаны жетілдіру моделінде МЖӘ құралы болып, осы саладағы мемлекет шығындарын жоспарлау үшін тиімді болмақ.

Еліміздегі емдеудің инновациялық тәжірибелерін дамыту, клиникаларды технологиялық жарақтандыру, ақылы медициналық қызмет көрсету кезінде тұтынушылардың сервиске деген қажеттіліктерінің артуы, денсаулық сақтау саласына жеке капиталды тарту қажеттілігін құптайды. Бұл жағдайда МЖӘ жобаларының жеке инвесторларының негізгі мотивациялық факторларындағы құқықтық тәуекелдерді азайту және мемлекеттік мүлікті ұзақ мерзімді пайдалануға алу, мемлекеттік сектордағы

серіктестермен коммерциялық тәуекелдерді бөлу, «бюджеттік қолдау» алу (өнімді құру және пайдалану шығындарын бірлесіп қаржыландыру) сияқты артықшылықтарға ие болады. Мемлекеттік-жекеменшік әріптестің қатысуы денсаулық сақтау объектілерін салуға және пайдалануға, мемлекеттік қаржыландыруды оңтайландыру және салық салынатын базаны ұлғайту, жекешелендіруге жатпайтын денсаулық сақтаудың жекелеген сегменттерінде бәсекелестік нарықтарды қалыптастыру және т.б. есебінен бюджет тиімділігін арттыру сияқты артықшылықтармен айқындалады.

Медициналық көмектің сапасы мен қолжетімділігін арттыруды, ақпараттандыру жүйесін жаңғыртуды, медициналық персоналдың біліктілігін арттыру, денсаулық сақтаудағы әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешудің тиімді құралы болғандықтан МЖӘ дамыту және оны іске асырудың негізгі трендтеріне келесілер:

1. Мемлекеттік серіктестер есебінен объектіні құру шығындарын бірлесіп қаржыландыруды көздейтін жобалар санының өсуі, сондықтан аймақтық бюджеттен аймақтық жобаларды қолдау тетіктеріне сұраныстар күшейтілуде.

2. Мемлекеттің МЖӘ инфрақұрылымдық жобаларына қатысуының әртүрлі нысандары арасындағы бәсекелестікті дамыту, инвестициялық шарттар және т.б. іске қосу сатысында жобаны іске асыруда таңдау арқылы салыстырмалы артықшылықты бағалауды енгізу.

3. МЖӘ саласындағы әлеуметтік-саяси және бақылау-қадағалауды күшейту.

4. Аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, заңнаманы жетілдіру.

Денсаулық сақтау саласындағы осындай қызметтерді, яғни мемлекет пен бизнестің өзара іс-қимылын ұйымдастыруды жетілдіру перспективасында халықтың сапалы медициналық қызметтерге деген қажеттіліктеріне негізделе отырып, олардың экономикалық тиімділігін, орындылығы мен құқықтық заңдылығын ескере отырып, МЖӘ өзіндік модельдерін қалыптастыру орынды болмақ.

Осыдан ҚРденсаулық сақтау саласында МЖӘ перспективалық нысандарының бастысы болып табылатындықтан, іс жүзінде халықты сапалы және қолжетімді медициналық қызметпен қамтамасыз етуге негіз құрып, оның белсенді дамуына өріс береді деген ойдамыз..

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Махнев Д.А. Социальное значение коммерческой деятельности бюджетной медицинской организации история медицины. Вестник Национального медико-хирургического центра им. Н.И. Пирогова, 2016. -№ 11. С. 130-132.

2. Ломакина Н.А. Некоторые аспекты развития коммерческого сегмента российского рынка медицинских услуг. Труд и социальные отношения, 2017.- №28 (5). С.23-31.

3. Илларионов А.Е., Картухин В.Ю., Жамбровский В.М., Новиков А.И., Тогунов И.А. Народосохранение и (или) сбережение здоровья людей: социальные, экономические, правовые, медицинские и экологические аспекты. Владимир: изд-во РАНХГИС.2019. -325 с.

4. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтауды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы/

5. Накарякова, М. С. Развитие платных услуг в медицине // Молодой ученый, 2017. - № 20 (154). -С. 262-264.

ӘОЖ 343

АФФЕКТ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АДАМ ӨЛТІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Шыныбек С.А.

Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
samal.askhatkyzy15@mail.ru

Мақалада Қазақстан Республикасындағы құмарлық жағдайындағы адамның құқықтық жағдайы қарастырылып, мұндай жағдайларда заңнаманы қолдану ерекшеліктері талданады. Құмарлық күйде құқық бұзушылық жасаған адам эмоционалдық жағдайын және мотивтерін ескере отырып, жазаны жеңілдетуді қамтитын бірқатар құқықтық белгілерге тап болады. Сонымен қатар, мұндай істерді түсіндіруге заңнамалық және сот тәжірибесіндегі өзгерістер әсер етеді. Мақаланың мақсаты – құмарлықтың күйін құқықтық реттеуге әсер ететін негізгі факторларды анықтау және сот шешімдерін қабылдау барысында бұл жағдайдың қалай ескерілетінін талдау. Құқықтық жағдайдың негізгі аспектілері төрт категорияға бөлінеді: «психологиялық жағдай», «әрекеттің қасақаналығы», «жауапкершілік» және «құқықтық салдар». Ең бастысы, аффект адамның өз іс-әрекетін басқару қабілетіне айтарлықтай әсер ететінін мойындау, бұл үкім шығару кезінде ескеріледі. Дегенмен, әлеуметтік және құқықтық нормалар әрбір нақты жағдайды мұқият бағалауды талап етеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, соттар құмарлықтың жай-күйін жеңілдететін мән-жай ретінде таниды, бірақ бұл медициналық қорытындылар сияқты сенімді дәлелдемелердің болуын талап етеді [1].

Кілт сөздер: құқықтық жағдай, құштарлық жағдайы, Қазақстан Республикасы, жазаны жеңілдету, сот тәжірибесі, эмоционалдық күй, әрекеттің қасақаналығы, жауапкершілік, құқықтық салдар, құқықтық сараптама.

In the article, the law is considered by people in the Republic of Kazakhstan, it is analyzed the specifics of the legislation in such students. In the passionate environment of people, improved law enforcement is followed by a number of lawful persons, which include the accumulation of their emotional presence and motives. In addition, the emphasis is on changes in legislative and judicial practice. The purpose of the article is to identify the main factors that affect the legal regulation of stress, and to analyze the situation as it relates to the adoption of judicial decisions.

Ключевые слова: правовое положение, состояние страсти, Республика Казахстан, смягчение наказания, судебная практика, эмоциональное состояние, преднамеренность действия, ответственность, правовые последствия, правовая экспертиза.

In the article, the law is considered by people in the Republic of Kazakhstan, it is analyzed the specifics of the legislation in such students. In the passionate environment of people, improved law enforcement is followed by a number of lawful persons, which include the accumulation of their emotional presence and motives. In addition, the emphasis is on changes in legislative and judicial practice. The purpose of the article is to identify the main factors that affect the legal regulation of stress, and to analyze the situation as it relates to the adoption of judicial decisions.

Keywords: legal situation, state of Passion, Republic of Kazakhstan, mitigation of punishment, judicial practice, emotional state, intent of Action, Responsibility, legal consequences, legal expertise.

Күн сайын көптеген қылмыстар жасалады, олардың әрқайсысының өзіндік белгілері бар. Олардың кейбіреулері қылмыстық-құқықтық аспектіде ерекше мәнге ие, яғни қылмыс құрамының қасиеттеріне ие. Мұндай белгілердің жиынтығы Қазақстан Республикасы

Қылмыстық кодексінің баптарында сипатталған нақты қылмыстардың құрамын құрайды. Қылмыстық құқық ғылымында қылмыстың барлық элементтері әдетте негізгі, білікті және артықшылықты болып бөлінеді. Бұл бөлу қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қарай адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың конституциялық принципіне, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 52-бабында бекітілген әділеттілік қағидасына сәйкес келеді. Бұл принцип бойынша қылмыс жасаған адамға қолданылатын жаза және өзге де қылмыстық шаралар әділ болуы, яғни қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне, оны жасаудың мән-жайына және кінәлінің жеке басына сәйкес келуі керек.

Аффект – адамның мінез-құлқына және өз іс-әрекетін басқару қабілетіне айтарлықтай әсер ететін қысқа мерзімді эмоционалдық күй. Қылмыстық құқықта бұл жағдай жасалған қылмыс үшін жазаға әсер ете алатын маңызды фактор ретінде танылады. Бұл мақалада біз құмарлықтың күйіндегі адамның құқықтық мәртебесін және оның құқықтық салдарын қарастырамыз.

Аффект – белгілі бір жағдайдан туындайтын, адамның мінез-құлқын бақылауды жоғалтуға әкелетін күшті эмоционалды күйзеліс. Құқықтық көзқарас тұрғысынан құмарлықтың күйі есі дұрыстығын жоққа шығармайтын, бірақ адамның өз іс-әрекетін жүзеге асыру және бақылау қабілетін әлсірететін уақытша психикалық бұзылыс ретінде қарастырылады.

Көптеген құқықтық жүйелерде аффект қылмыс жасау кезінде жауаптылықты жеңілдететін мән-жай ретінде танылады. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында бұл күшті эмоционалды толқу жағдайында жасалған қылмыстарға қатысты баптарда көрсетілген. Заңнамада кенеттен эмоционалды күйзелістің әсерінен қылмыс жасаған адамдарға жазаны жеңілдету мүмкіндігі қарастырылған.

Құмарлық күйінің негізгі себептері адамға ауыр эмоционалды шок тудыратын кенеттен және төтенше жағдайлар болып табылады. Бұл басқа адамдардың зорлық-зомбылық, қорлау немесе қорқыту әрекеттерін қамтуы мүмкін. Мұндай жағдайларда адам не болып жатқанын ұтымды бағалау қабілетін жоғалтады және импульсивті шешімдер қабылдайды.

Сот тәжірибесі көрсеткендей, құмарлықтың жай-күйін тану үшін эмоционалды күйзеліс айыпталушының жоспарлы реакциясынан емес, жәбірленушінің тікелей әрекетінен туындағанын дәлелдеу қажет. Сондай-ақ мұндай жағдайларда аффективтік жағдайдың болуын растау үшін психологиялық тексерулер жиі жүргізіледі [2].

Аффект (латын тілінен аударғанда «affectus» - құмарлық, эмоционалды толқу) «өте айқын, бірақ өте тітіркенуге жауап ретінде пайда болатын қысқа мерзімді эмоция». Психологияда аффекттер «айқын қозғалыс және висцеральды көріністермен жүретін күшті және салыстырмалы түрде қысқа мерзімді эмоционалды тәжірибе» ретінде анықталады. Ожеговтың түсіндірме сөздігінде аффект - күшті қозу күйі, өзін-өзі бақылауды жоғалту. Бұл күйді өзінше сипаттайтын аффекттің әртүрлі анықтамалары бар [3]. Шынында да, аффект – бұл «тәжірибенің маңызды нүктесі», аффективті әрекеттерде саңлау табатын сыртқы ынталандырулардан туындаған ерекше күшті эмоция.

Жеке тұлғаның аффективті күйі – адамның психикалық және психологиялық жағдайына күшті әсер ететін бірқатар сыртқы тітіркендіргіштерге организмнің табиғи реакциясы. Аффекттің маңызды функционалды көрінісі - ол адамды стереотиптік әрекеттерді орындауға мәжбүр етеді, бұл эволюциялық бекітілген жағдайларды шешудің «төтенше» әдістері: қашу, жансыздану, агрессия және т.б. Құмарлық күйде адамның іс-әрекеті негізінен диктаталанады. оның эмоционалды күйі бойынша, бірақ бұл бақылау мүмкіндігін сақтаған кезде және адам кез келген сәтте «өзін тарта алады» [4]. Аффект ерікті толығымен баспайды және импульсивті және автоматтандырылған әрекеттер түріндегі сыртқы көріністерге қарамастан, адам өзінің іс-әрекетін және оның әлеуметтік қауіптілігін сезіну қабілетін сақтайды.

Аффективті жағдайдың пайда болу ықтималдығы адамның темперамент түріне, мінезіне және басқа да жеке психологиялық қасиеттеріне қарамастан бар [5]. Көбінесе аффект жүйке жүйесі тұрақсыз және психикасы тұрақсыз, тез тітіркенетін адамдарда кездеседі. Дегенмен, әр адам өз іс-әрекетіне белгілі бір бақылауды сақтайды.

101-бапта ерекше жағдайлар режимі бөлігінде қарастырылған. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 108-бабына сәйкес психикалық ауруларға немесе есі дұрыстығын жоққа шығаратын бұзылуларға қолданылмайды. Психиатрия мен психологияда физиологиялық және патологиялық аффектілер ажыратылады [6]. Патологиялық аффект уақытша психикалық бұзылыстың бір түрі болып табылады және Өнерге сәйкес. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 17-бабында есі дұрыстық жоққа шығарылады. Патологиялық аффектпен эмоционалды тәжірибе соншалықты қарқынды, ол сананың толық қараңғылығын және ерікті салдануды тудырады. Адам өз іс-әрекетіне бақылауды толығымен жоғалтады және олардың қауіптілігін түсінбейді [7].

Сонымен қатар, сарапшылар аффективті реакциялардың жүруі мен пайда болу ерекшеліктеріне сүйене отырып, классикалық физиологиялық аффект пен кумулятивтік аффектті ажыратады. Кумулятивтік аффект жағымсыз эмоциялардың «жинақталуымен» және олардың ұзақ уақыт бойы басылуымен сипатталады, ал аффективті күй «соңғы тамшы» ретінде пайда болады [8]. Бұл бөліну аффекттің пайда болу шарты ретінде ұзақ мерзімді жаракаттық жағдайдың болуына негізделген.

Аффектке анықтама беру үшін Б.А.Сидоровтың интерпретациясын қолданатын боламыз: аффект – бұл «қоршаған ортаны және қоршаған ортаны тұтас қабылдауды бұзатын, интеллектуалды және ерікті процестердің барысын айтарлықтай шектейтін, ерекше күшті, тез пайда болатын және тез ағымды қысқа мерзімді эмоционалдық күй субъектінің заттардың объективті мағынасын дұрыс түсінуі» [9].

Аффект адамды қарапайым парасаттылық пен ерік-жігерден айырады. Бұл тыныштыққа қарама-қарсы, сезім мен шындықты қабылдаудағы қиындықтардан туындаған ойлау процестерінің қалыпты ағымының кез келген бұзылуын білдіреді [10].

Аффект бұрыннан болған оқиғаға жауап ретінде пайда болады және оның негізі адамның ішкі конфликті болып табылады деп саналады. Психологиялық әдебиеттерде аффект субъект ағымдағы, жиі күтпеген, қауіпті жағдайдан шығудың адекватты жолын таба алмайтын сыни жағдайларда дамидығы көрсетілген.

Аффекттің себептері әртүрлі болуы мүмкін, бірақ оны фрустрациядан ажырата білу керек. Фрустрация – мақсатқа бағытталған мінез-құлықтың ұзақ уақыт блокталуы нәтижесінде пайда болатын күрделі мотивациялық және эмоционалдық жағдай [25]. Бұл адам еңсерілмейтін болып көрінетін кедергілерге тап болған кезде пайда болады. Фрустрация кейде «жетімсіздіктің әсері» деп аталады, өйткені ұзаққа созылған фрустрация күйзеліс, күдік, ашуланшақтық, негативизмге бейімділік және агрессивті реакциялар сияқты жағымсыз қасиеттердің пайда болуына әкелуі мүмкін.

Аффект пен транс арасында айырмашылықтар бар: аффект ситуациялық факторлардан, ал транс психиканың ауыртпалық өзгерістерінен туындайды. Транс күйінде адам кейін есіне түспейтін әрекеттерді жасай алады. Сонымен қатар, аффект - бұл психикалық және физикалық шаршаумен аяқталатын сыртқы зорлық-зомбылық реакциясы, ал транс күйінде адам сабырлы болып көрінуі мүмкін, бірақ психикалық бұзылулардан туындаған орынсыз әрекеттерді жасайды. Олардың ортақ қасиеті – құштарлық күйінде де, транс күйінде де мінез-құлықты саналы ерікті бақылау бұзылады [24].

Аффекті Өнер мағынасында ақыл-ойды жоққа шығармайтын психикалық бұзылыс деп тануға болмайды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 17-бабы, яғни ақыл-есі шектеулі. Аффекттің пайда болуының негізі сыртқы ынталандыру және адамның психоэмоционалдық жағдайы болса, ақыл-ойдың шектелуі психикалық ауытқулардан туындайды. Ақыл-есі шектеулі адам құмарлық жағдайында жасалған

қылмысты жасауы мүмкін, бірақ бұл әрекетті құмарлық жағдайында жасалған қылмыс ретінде саралауға әсер етпейді. Жазаны тағайындау кезінде психикалық бұзылу жағдайы ескерілетін болады.

Айта кету керек, бап бойынша сотталғандардың көпшілігі. Қазақстан Республикасының 100 Қылмыстық кодексінің білім деңгейі айтарлықтай жоғары болды. Біздің зерттеуіміз бойынша жоғары білімді 12%, орта және арнаулы орта білімді 65%, толық емес орта білімді 19,5%, бастауыш білімді тек 3% құраған.

72% жағдайда кінәлілер бап бойынша сотқа тартылды [26]. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 100-бабына сәйкес оң сипатталған (жұмыс, оқу және тұрғылықты жері бойынша). Бұл зерттеулер көп жағдайда қаралып отырған қылмыстарды қоғамға қарсы көзқарастары жоқ адамдар жасайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл адамдардың көпшілігі үшін қылмыс кездейсоқ өмірлік жағдайлардың нәтижесі болып табылады.

Сонымен қатар, құмарлықтың күйінде болған кісі өлтіру әрқашан кездейсоқ қылмыскерлердің қолынан келе бермейді [11]. Мәселен, соттау кезінде кінәлілердің 28%-ы тұрғылықты жері мен жұмысы бойынша теріс сипатталған, 46,5%-ы алкогольдік масаң күйде болған, 15,5%-ына сотталғанға дейін әкімшілік және қоғамдық шаралар қолданылған, ал 12%-ы 1-бап бойынша сотталған ҚР ҚК 100 бұрын сотты болған [12].

Сондықтан жазаны өтеу барысында мұндай тұлғаларға қатысты жазалау және тәрбиелеу шараларын қатаң саралау қажет.

Жазаны өтеу процесінде сотталғандарға қатысты жазалау және тәрбиелеу шараларын қатаң саралау қажет. Егер «кездейсоқ» қылмыскерлер үшін тәрбиелік міндеттер негізінен оларда бар оң моральдық қасиеттерді бекітуге дейін қысқартылуы керек болса, «кездейсоқ емес» қылмыскерлер үшін олардың санасын түбегейлі қайта құру бойынша терең тәрбие жұмысына ерекше назар аудару қажет [13].

Қарастырылып отырған қылмыстарда субъективтік жағы осы қылмыстардың сипатымен байланысты ерекше белгілермен сипатталады. Субъект қылмысты аффект деп аталатын ерекше эмоционалдық күйде жасайтындықтан, бұл күй міндетті түрде дәлелдеуге жатады.

Бұл күйде қылмыскердің сана-сезімінің (интеллектінің) аясы айтарлықтай тарылады, бұл ерікті түрде өзін-өзі бақылауды және жағдайды сыни бағалауды қиындатады [22,23]. Бұл қылмыстың «қысқартылған» нысанда пайда болатын субъективтік жағының барлық элементтеріне белгілі бір із қалдырады.

Өнердің 1-бөлігіне сәйкес Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99-бабына сәйкес адам өлтіру – басқа адамның қасақана өліміне әкеп соғу. Осы баптағы кісі өлтірудің анықтамасы осы қылмыстың субъективтік жағы тек қана кінәнің қасақана нысанымен сипатталатынын білдіреді [14]. Басқа адамның өліміне қасақана себепкер болу белгісі кісі өлтіруді өзіне-өзі қол жұмсаудан ажыратады. Сондай-ақ И.Я.Фойницкий кісі өлтіру «өлтірме» деген өсиетті бұзады, бұл өзін емес, көршінің өмірін қиюды білдіреді деп жазды. Осылайша, Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексіне сәйкес, абайсызда адам өліміне әкеп соғумен байланысты қылмыс адам өлтіруге қолданылмайды және ол үшін жауапкершілік бапта көзделген. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 101 1960 жылғы Қазақ КСР Қылмыстық кодексінен айырмашылығы.

Т.Г.Шавгулидзе дұрыс атап өткендей, «құмарлық күйінде өлтірген адам өз әрекетінің адамның өліміне әкелетінін түсініп қана қоймайды, сонымен қатар өзін қоғамға қауіпті әрекетті жасаған кісі өлтіруші ретінде таниды. Қоғамдық қауіптілік санасын ниеттің қажетті элементі ретінде тану үшін дәл осы сананың минимумы жеткілікті. Аффективті қылмыстар кезінде адам өз іс-әрекетінің қоғамға қауіпті сипатын біле алады және оның қоғамдық қауіпті салдарын болжай алады, өйткені аффект қылмыстың фактілік және бағалаушы жақтарын білуді жоққа шығармайды».

Осыған байланысты атақты ресейлік заңгер А.Ф.Кони былай деп атап өтті: «Құмарлықтың әсерінен қылмыс жасаған айыпталушылар шешуші сәттің егжей-тегжейлерін сипаттай алады, бірақ бұл олардың ойлардың, бейнелердің және сезімдердің жылдам өзгеруін есте сақтауға кедергі келтірмейді - олардан бұрын соқтығысқан, оқ атқан немесе пышақ пайдаланған» [18].

Мұндай жағдайларда қылмыскер көбінесе жасалған қылмыстың объективті белгілері туралы бұлыңғыр түсінікке ие болады, оның санасында күтілетін зардаптарды көрсетпейді, бірақ олардың кез келгенінің болуын қалайды. Бұл анық емес немесе анықталмаған ниет ретінде белгілі тікелей ниеттің түрі [27]. Субъект өзінің іс-әрекетінің қоғамдық қауіптілігін және бұл әрекеттердің жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына зиян келтіретінін біледі, қандай зиян келтіргісі келетінін нақты білмесе де, зиян келтіргісі келеді.

Сонымен, құмарлық жағдайында жасалған адам өлтіру үшін қылмыстық жауапкершіліктің ерекшеліктерін қарастыра отырып, мынадай қорытынды жасауға болады.

Белгілі бір жағдайларда адамдар күшті эмоционалды импульстармен сипатталады, олар тез пайда болады және адамды толығымен басып алады. Бұл күйлер аффект деп аталады.

Аффект қоғамдық қауіпті әрекетке психикалық қатынастың элементі болып табылмайды [27]. Ол қолайсыз сыртқы жағдайлардан туындаған актердің белгілі бір психикалық күйін білдіреді және заңдық мәні шектеулі (мысалы, адам өлтіру және денсаулыққа қасақана ауыр немесе орташа ауырлықтағы зиян келтіру кезінде). Қылмыстық құқық ғылымында бұрын аффект қылмыстың субъективтік жағының факультативті белгісі ретінде қарастырылатын пікір болған [15]. Қазіргі уақытта аффект «адамның санасы мен белсенділігіне әсер ететін және дененің қозғалтқыш, эндокриндік, жүрек-қан тамыр және басқа жүйелерінің белсенділігінің өзгеруімен жүретін күшті және қысқа мерзімді эмоционалдық процесс» ретінде анықталады [16,17]. Аффект адамның өз іс-әрекетінің нақты сипаты мен әлеуметтік мәнін тануға, сондай-ақ оларды басқаруға қабілетін төмендетсе де, кінәні құрайтын бұл процестердің элементі болып табылмайды. Атақты орыс психиатры А.Я.Боткин «Ғылыми тұрғыдан алғанда, қылмыстық аффект, мейлі ол физиологиялық немесе патологиялық болсын, егер мұндай аффект жағдайында болған адамның өз іс-әрекетін басқара алмағаны дәлелденсе, ессіздік жағдайын құрауы керек» [26]. Патологиялық аффект есі дұрыстықты жоққа шығаратыны сияқты, физиологиялық аффект адамның интеллектуалдық және ерікті мүмкіндіктерінің төмендегенін көрсетеді, қылмыстың субъективтік жағын емес, субъектісін сипаттайды.

Аффект – бұл тәжірибенің күші мен тереңдігімен, оның психикаға әсер етуінің диффузиялық сипатымен, зорлық-зомбылық сыртқы көрінісімен және қысқа ұзақтығымен сипатталатын, күрт көрінетін, тез дамып келе жатқан эмоция [19, 20, 21]. Аффективті күйлер қысқа мерзімді және эмоционалды күйзеліс болып табылады, олар сирек сағаттарға, бірнеше күндерге созылады. Адамға ұзақ уақытқа созылған әсерге төтеп беру қиын болар еді, сондықтан ол салыстырмалы түрде тез өтеді. Сот тәжірибесінде құмарлықтың әсерінен қылмыс жасаған адам не ессіз (патоло-гиялық аффектпен) немесе күшті әсер ету психикалық процестердің барысын айтарлықтай өзгертетінін мойындай отырып, жеңілдікке лайық деп танылады [28]. Әсер ету, әдетте, мінез-құлықтың қалыпты ұйымдастырылуына және оның ұтымдылығына кедергі келтіреді.

Қазақстанның қылмыстық заңнамасында жеңілдетілген жауапкершілікпен құмарлық жағдайында жасалған үш қылмыс қана белгіленген: бұл қасақана кісі өлтіру (ҚР ҚК-нің 107-бабы), денсаулыққа ауыр және орташа ауырлықтағы зиян келтіру (113-бап). Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі) [29].

Құштарлық жағдайында жасалған қылмыстар бойынша қылмыстық заңнаманы қолдану проблемаларын қарастыра отырып, бірқатар күрделі проблемаларды атап өтуге болады. Біріншіден, қатты эмоционалды күйзеліс жағдайында жасалған кісі өлтіру зорлық-зомбылық қылмысының жалпы көрінісінде өте аз болуы алаңдатады, бұл мұндай әрекеттердің дұрыс сараланбауы немесе тергеу әрекеттерінің жеткіліксіздігі туралы қорытындыға әкеледі.

Осы орайда екі тармақты атап өткен жөн. Біріншіден, аффект белгілеу мәселесімен байланысты қарама-қайшы белгісіздік (сараптама тағайындалуы мүмкін немесе тағайындалуы мүмкін емес) де жол берілмейді.

Екіншіден, сараптама жүргізу қажеттілігіне қатысты екіұштылық негізді болуы мүмкін, бірақ тек қатаң белгіленген шектерде [30]. Қазіргі уақытта әсер етуді дәлелдейтін барлық жағдайлар іс жүзінде екі түрге бөлінеді - сарапшы және сарапшы емес. Алайда, бөлудің өзі ерікті түрде жүзеге асырылады және кездейсоқ жағдайларға байланысты, мысалы, тергеушінің немесе судьяның психологиялық сараптама мүмкіндіктеріне жеке сенімі, аймақта білікті сарапшы-психологтардың болуы және т.б.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бородин С.В. Кісі өлтіргені үшін жауапкершілік: біліктілік және жаза Ресей заңы бойынша – М: Юрист, 1994. – 216 б.
2. Қылмыстық мінез-құлықтың детерминистік сипаты / Волков Б.С. - М.: РУДН баспасы, 2004. – 132 б.
3. Иванов П.И. Психология. - М.: Үшпедгиз, 1959. – 403 б. Қылмыстық кодексіне түсініктеме. Л.: Баспа үйі Ленинград университеті. 1962.
4. Қылмыстық кодексіне түсініктеме. М.: Заңды әдебиет, 1971 ж.
5. Леонтьев А.Н. Қажеттіліктер, мотивтер, эмоциялар. – М.: Педагогика, 1971 ж.
6. Психология бойынша практикум / ред. А.Н. Леонтьева, Ю.Б. Гиппенрайтер. – Мәскеу: ММУ баспасы, 1972 ж
7. Сидоров Б.А. Әсер ету. Оның қылмыстық құқығы және криминологиялық мағынасы. Әлеуметтік-психологиялық және құқықтық зерттеулер. – Қазан: Қазан баспасы. Университет, 1978. – 160 б.
8. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - М.: Азбуковник, 1999. – 944 б.
9. Теплов Б.М. Психология. – М.: Үшпедгиз, 1944 ж.
10. Қылмыстық құқық Ерекше бөлім: оқу құралы / ред. ЖӘНЕ МЕН. Козаченко М.: Норма, 2008. – 720 б.
11. Шавгулидзе Т.Г. Әсері және оның қылмыстық жауапкершілікке әсері. – М.: «Право» баспасы, 2010. – 248 б.
12. Кони А.Ф. Сот және қылмыстық мәселелер. – Петербург: «Заң әдебиеті» баспасы, 1998. – 312 б.
13. Боткин А.Я. Психиатрия және қылмыстық құқық. – М.: «Медицина» баспасы, 1965. – 287 б.
14. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Ағымдағы басылым. – Алматы: «Құқық» баспасы, 2022. – 624 б.
15. Кузнецов В. Қылмыстық құқықтағы аффекттің психологиялық аспектілері. – М.: «Заң ғылымы» баспасы, 2015. – 175 б.
16. Рогов А.В. Қылмыстық құқықтағы құштарлық жағдайы: теориялық және практикалық аспектілері. – Новосибирск: «Наука» баспасы, 2018. – 220 б.
17. Гусев Н.А. Аффект және оның қылмыстық жауаптылықтағы рөлі. – Қазан: «Заңгер» баспасы, 2007. – 198 б.
18. Семенов И. Психологиялық күйлер және қылмыстық жауапкершілік. - Уфа: «Ғалым» баспасы, 2012. - 156 б.
19. Александров В.Г. Құштарлық жағдайында жасалған қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік. – М.: «Заң әдебиеті» баспасы, 2011. – 274 б.
20. Николаев А.С. Құқық қолданудағы психологиялық факторлар: аффект жағдайы. - Екатеринбург: «Заң және тәртіп» баспасы, 2016. - 190 б.
21. Петрова Н.А. Қылмыстық құқықтың теориялық негіздері: құштарлық жағдайы. – Мәскеу: «Заң ғылымы» баспасы, 2020. – 208 б.

22. Михайлова Л.Ф. Құқық қолданудағы әсер ету: сот тәжірибесін талдау. – Қазан: «Ғылым және құқық» баспасы, 2014. – 162 б.
23. Орлов П.И. Құмарлық қылмыстарының психиатриялық аспектілері. – М.: «Медицина» баспасы, 1999. – 234 б.
24. Кравченко Е.С. Қылмыстық құқық және психология: Қылмыскердің психикалық күйлері. – Алматы: «Заң мектебі» баспасы, 2019. – 299 б.
25. Дмитриев А.Н. Аффект жағдайы және оның қылмыстарды саралауға әсері. - Ростов-на-Дону: «Заң әдебиеті» баспасы, 2013. - 189 б.
26. Федоров И.В. Құштарлық жағдайында жасалған қылмыстар бойынша психологиялық сараптама. — Владивосток: Юридическое баспасы, 2021. — 213 б.
27. Лебедев С.А. Қылмыстық құқықтағы аффекттің құқықтық аспектілері. – Омбы: «Заңгер» баспасы, 2017. – 198 б.
28. Теплов Б.М. Психология. – М.: Үшпедгиз, 1944 ж.
29. Қылмыстық құқық Ерекше бөлім: оқу құралы / ред. ЖӘНЕ МЕН. Козаченко – М.: Норма, 2008. – 720 б.
30. Ресейдің қылмыстық құқығы. Жалпы және арнайы бөлімдер: оқулық Бакалавр/дәреже ред. А.И.Рарог. – Мәскеу: Проспект, 2013. – 496 б.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Басқарма Төрағасы – Ректоры, заң ғылымдарының докторы, профессор Е.А. Бурибаевтың АЛҒЫ СӨЗІ	3
Әбеуова А., Нұрбек Д. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚУДАЛАУДЫ ТОҚТАТУДЫҢ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ	4
Әлекбаева М.М. ҚОҒАМДЫҚ ТӘРТІП САЛАСЫНДАҒЫ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ	10
Бекежанов Д.Н., Телеуев Г.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕР РЕСУРСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫНДА)	13
Беркінбаева Е.Е., Ермекқызы З. ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІНІҢ ДАМУЫНА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРДЫҢ ӘСЕРІ	17
Болат Ә.А., Саймова Ш.А. ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЯДЕРНОГО РАЗОРУЖЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СЛОУБАЛИЗАЦИИ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ	26
Даутпаева Д.Т. АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНДЕ ҒЫЛЫМИ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ІСКЕ АСЫРУ ҮШІН ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	29
Жанысбаева С.Б. ЖАҒАНДАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	32
Жәнібек Ғ.Е. СУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫНЫҢ ТҮСІНГІ	37
Жәнібек Ғ.Е., Жакупова Г.А. СУ ОБЪЕКТІЛЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ПРИНЦИПТЕРІ	43
Жунусова Г.А. НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ САЛАНЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	47
Касымова А.М., Керимкулова Т. ТУРИСТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМНЫҢ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУ ЖОЛДАРЫ	55

Лухманова Г.К. ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА АЗАРТНЫЕ ИГРЫ: ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД	59
Кенджасарова А.М., Толамисова А. Г. БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫНЫҢ РӨЛІ	63
Мовкебаева З.А., Жолтаева Г.Н., Альмухамбетова Б.Ж., Есимханова Р.К. МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА КӘСІПКЕ ДЕЙІНГІ ОҚЫТУДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ	67
Мұрат А.А., Тинистановна С.С. ПАРАСАТТЫЛЫҚТЫ НАСИХАТТАУ АРҚЫЛЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	72
Сапарова А.Қ., Жақсылық С. ЖАҒАҢДАНУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ТУРИЗМ	75
Сериев Б.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЛУДОМАНИЯҒА ҚАРСЫ КҮРЕСТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ТЕТІКТЕРІ	79
Таубаев Б.Р. ПРОБЛЕМЫ ЛУДОМАНИИ В КАЗАХСТАНЕ	83
Таубаев Б.Р., Сериев Б.А. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ БОРЬБЫ С ЛУДОМАНИЕЙ В КАЗАХСТАНЕ	87
Толамисова А. Г., Кенджасарова А.М. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО СТИЛЯ РУКОВОДИТЕЛЯ ВЫСШЕГО ЗВЕНА В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	92
Шакманова А.Б., Тинистановна С.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТУРИСТЕРДІҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ	96
Шомшекова Б.К., Найманбек А.Т. ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАРДА АҚЫЛЫ ҚЫЗМЕТТЕРДІ ДАМУДЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ	99
Шыныбек С.А. АФФЕКТ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АДАМ ӨЛТІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	103

«СЛОУБАЛИЗАЦИЯ, АЙМАҚШЫЛДЫҚ, ЖАҢА СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«СЛОУБАЛИЗАЦИЯ, РЕГИОНАЛИЗМ, НОВЫЕ ВЫЗОВЫ»

MATERIALS
of the international scientific and practical conference
«SLOWBALIZATION, REGIONALISM, AND NEW CHALLENGES»

Техникалық қалыптаушы – Байбекова Ә.Қ.
Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М.
Мұқабының дизайны – Айдарбеков Р.А.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 28.10.2024 ж.
Әріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 20 дана. Ш.т.б. 14.0. Тапсырыс № 00542
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Өндірістік цех
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 28.10.2024 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 20 экз. У.п.л. 14.0. Заказ № 00542
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Производственный цех
040009, Талдықорған, ул. Жансугурова, 187а